

Vlaanderen
is ruimte

Vergrijzing, migratie en veerkracht

STEUNPUNT RUIMTE

OVER STEUNPUNT RUIMTE

Het Steunpunt Ruimte is één van de eenentwintig door de Vlaamse regering erkende Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek. Steunpunt Ruimte wou een beter inzicht verwerven in de transformaties in de ruimte die in Vlaanderen plaatsvinden en nagaan waarom en hoe die transformatie kunnen gebeuren.

Het Steunpunt Ruimte is een consortium bestaande uit de KULeuven, UGent en UAntwerpen. Het beleidsrelevante onderzoek focust zich op enkele waardevolle en actuele thema's met betrekking tot Ruimtelijke Planning.

Het Steunpunt Ruimte werd gefinancierd door de Vlaamse overheid, binnen het programma 'Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek 2012-2015'. De onderzoeksactiviteiten werden nauw opgevolgd door de afdeling Onderzoek en Monitoring van het departement Ruimte Vlaanderen.

Opdrachtgever:

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Departement Ruimte Vlaanderen

Opdrachthouder:

Steunpunt Ruimte 2012-2016

Partners voor deze publicatie:

KULeuven, UAntwerpen

2013, 2015, 2016

Foto cover vooraan – bron:

Vervoort, P.

Disclaimer:

Deze publicatie bevat de mening van de auteur(s) en niet noodzakelijk die van de Vlaamse overheid.

Verantwoordelijke uitgever:

Peter Cabus
Secretaris-generaal
Departement Ruimte Vlaanderen
Koning Albert II-laan 19 bus 12
1210 Brussel

Een veerkrachtige ruimte ten aanzien van immigratie?

Exploratief onderzoek in
3 Vlaamse casegebieden:
Case Antwerpen-Noord.

Elise Schillebeeckx, Stijn Oosterlynck en Pascal De Decker

INHOUD

1. Inleiding	5
2. Onderzoekopzet en -vragen	7
3. Theoretisch kader	9
3.1 Sociaal-ruimtelijke veerkracht	9
3.2 De stedelijke transitiezone: focus op aankomstwijken	10
3.3 Sociaal-economische integratiesferen	11
4. Beleid en institutionele context	15
4.1 Integratiebeleid.....	16
4.1.1 Vlaams Integratiebeleid en de regierol voor lokale besturen	16
4.1.2 Terugkeer van het spreidingsbeleid?	18
4.2 Vlaams ruimtelijk beleid en immigratie.....	21
5. Methodologie	23
5.1 Onderzoeksmethoden	23
5.2 Immigratie niet langer een louter stedelijk fenomeen?.....	28
5.3 Introductie van de 3 casegebieden	32
5.3.1 Case Antwerpen-Noord.....	32
5.3.2 Case Aalst.....	37
5.3.3 Case Liedekerke	38
6. Resultaten Case Antwerpen-Noord	39
6.1 Specificiteit van de wijk Antwerpen-Noord	39
6.2 Formele en informele tewerkstelling	41
6.3 Huisvesting.....	47
6.4 Sociale voorzieningen en sociale ondersteuning	52
7. Besluit	57
Bronnen.....	59

1. Inleiding

De demografische veranderingen ten gevolge van een vergrijzende populatie en een toenemende immigratie stellen het ruimtelijke beleid en de huidige planningsmethodieken voor enkele grote uitdagingen. Verwacht wordt dat het ruimtegebruik en de woonpatronen zoals we die vandaag kennen, niet lang meer houdbaar zijn. De impact van demografische transitie op de ruimtelijke ontwikkelingen, en de hogere en wijzigende woonnoden en druk op de ruimte die demografische veranderingen zoals migratie met zich meebrengen, vormden zowel voor voormalig als huidig Vlaams minister van Ruimtelijke Ordening, respectievelijk Philippe Muyters en Joke Schauvliege, dan ook een belangrijke prioriteit in het ruimtelijk beleid voor Vlaanderen (Muyters, 2009; Schauvliege, 2014). Binnen de meerjarenplanning van het Steunpunt Ruimte (2012-2015) hebben demografische veranderingen een belangrijke plaats gekregen in de onderzoekslijn 'vergrijzing en internationale immigratie' van het werkpakket rond 'Veerkracht'. Deze onderzoekslijn richt zich op de vraag hoe de veerkracht van de Vlaamse ruimte verhoogd kan worden ten aanzien van internationale migratie en vergrijzing. Het werkpakket wenst daarmee bij te dragen aan een ruimtelijk beleid dat pro-actief op zoek gaat naar mogelijke manieren om de ruimte en het ruimtegebruik beter te organiseren en voor te bereiden op een vergrijzende en steeds meer diverse bevolking.

Een eerste rapport 'Veerkracht' (Tempels, Schillebeeckx, & Lerouge, 2013) bood naast de verschillende conceptuele interpretatiekaders ook een sociaalruimtelijke herdefiniëring van het veerkrachtconcept. Daarnaast werden kaarten opgemaakt die zowel de huidige toestand als de afgelopen en te verwachten evoluties van immigratie en vergrijzing in beeld brachten, en dit tot op het niveau van de statistische sectoren in Vlaanderen. Een groot aantal van deze kaarten zijn te raadplegen via de website van de Ruimtemonitor en ook te vinden in het rapport "Internationale immigratie en vergrijzing in Vlaanderen: data en kaarten" (Schillebeeckx, Oosterlynck, & De Decker, 2014). Deze kaarten vormden mede de basis voor de selectie van de verschillende casestudiegebieden die we in dit rapport zullen bespreken. Voorliggend document geeft de onderzoeksresultaten weer van de verschillende cases binnen het onderzoek naar immigratie binnen WP2 (Veerkracht). Het gaat hier allereerst om de wijk Antwerpen-Noord, waarvan de aankomstfunctie door het vorige stadsbestuur expliciet werd erkend in het RUP voor de wijk. Daarnaast selecteerden we Aalst en Liedekerke als respectievelijk tweede en derde case. Vragen die aan bod komen zijn: hoe transformeert de ruimtelijke organisatie van een gebied onder invloed van een groeiende internationale gemeenschap? Welke elementen zijn er aanwezig die de aankomst van nieuwkomers uit het buitenland bemoeilijken of net vergemakkelijken? Welke rol spelen verschillende socio-economische integratiesferen (overheid, markt, civiele samenleving en families) in de ruimtelijke specialisatie van deze gebieden als aankomstwijk? Op welke manier kan het lokale bestuur, maar ook hogere overheden de aankomstfunctie en transitiefunctie van een wijk ondersteunen? En wat zijn de acties en beleidsstrategieën van lokale en bovenlokale overheden ter promotie van socio-

economische integratie van migranten, en dus ter verhoging van de veerkracht van de Vlaamse ruimtelijke structuur?

Een belangrijke focus binnen het casestudieonderzoek was de manier waarop de lokale en bovenlokale actoren in ons casegebied omgaan met nieuwkomers vanuit het buitenland en welke ruimtelijke acties en beleidsmaatregelen zij hiervoor implementeren. We vertrekken echter niet enkel vanuit een beleidsgerichte invalshoek, maar stellen ook de perspectieven van de nieuwkomers zelf centraal. Welke strategieën hanteren zij bij het vinden van een woning, een job, een school voor de kinderen, etc.? Van welke voorzieningen maken zij al dan niet gebruik? Op die manier wensen we na te gaan hoe - en in welke mate - het beleid en de acties van overheidsactoren, middenveld, ngo's, zelforganisaties, etc. een specifiek gebied al dan niet uitrusten om de sociaal-economische en culturele integratie van migranten te ondersteunen en bevorderen.

Het rapport is opgedeeld als volgt. Na de inleiding, gaan we in deel 2 kort in op de onderzoeksvragen en onderzoeksopzet. Deel 3 schetst het theoretisch kader. Na een korte herdefiniëring van het begrip sociaal-ruimtelijke veerkracht, trachten we de centrale onderzoeksvraag in te bedden in de bestaande literatuur rond sociale mix en sociaal-ruimtelijke segregatie. We gaan dieper in op het concept van de stedelijke transitiezone, ook wel aankomstwijk genoemd, en halen inspiratie bij de drie sociaal-economische integratiesferen van Polanyi om de manier waarop nieuwkomers toegang vinden tot de bredere samenleving en een sociaal-economisch betere positie trachten te verwerven, nader te bestuderen. Deel 4 geeft vervolgens een beknopte schets van de beleidscontext met specifieke aandacht voor het integratiebeleid en het ruimtelijke beleid en dit hoofdzakelijk op Vlaams en lokaal niveau. In deel 5 gaan we dieper in op de gevolgde methodologie en introduceren we tevens de drie casestudiegebieden. Tot slot komen we in deel 6 aan bij de beschrijving van de kwalitatieve onderzoeksresultaten. We bespreken hier de resultaten van de interviews met zowel de groep 'experten' (beleidsmakers & middenveld) als met de nieuwkomers. We structureren de resultaten van de interviews aan de hand van de drie sociaal-economische integratiesferen van Polanyi. Hoofdstuk 7 geeft de belangrijkste conclusies van het onderzoek weer.

2. Onderzoeksopzet en -vragen

De centrale onderzoeksvraag in het deelonderzoek 'veerkracht & immigratie' binnen het werkpakket rond veerkracht (WP2) luidt als volgt:

Hoe kan de Vlaamse ruimte veerkrachtig gemaakt worden voor de instroom van migranten?

Het doel van dit onderzoek is het zowel kwantitatief als kwalitatief analyseren van de ruimtelijk gedifferentieerde impact van externe migratiestromen op de Vlaamse ruimtelijke structuur. Deelvragen waarop we in het onderzoek een antwoord zoeken, zijn:

- Welke ruimtes in Vlaanderen huisvesten vandaag migranten?
- Hoe specialiseren bepaalde gebieden zich in toegangspoort en transitiezone voor migranten?
- Welke rol spelen verschillende sociaal-economische integratiesferen (overheid, markt, civiele samenleving en families) in de ruimtelijke specialisatie van deze gebieden als aankomstwijk?
- Welke factoren ondersteunen of bemoeilijken de rol van aankomstwijk als toegangspoort voor migranten?
- Welke factoren ondersteunen of bemoeilijken de rol van aankomstwijk als transitiezone voor migranten?
- Hoe effectief zijn de ruimtelijke acties en beleidsstrategieën van lokale en bovenlokale overheden ter promotie van socio-economische en culturele integratie van migranten, en dus ter verhoging van de veerkracht van de Vlaamse ruimtelijke structuur?

Het eerder genoemde rapport "Internationale immigratie en vergrijzing in Vlaanderen: data en kaarten" (Schillebeeckx et al., 2014) bood reeds een antwoord op de eerste vraag. Voorliggend rapport waarin de resultaten van het casestudieonderzoek worden besproken, wil op exploratieve wijze de andere deelvragen verkennen. Zo wordt nagegaan hoe de lokale en bovenlokale actoren in de drie casegebieden omgaan met de uitdagingen die immigratie met zich meebrengt en welke ruimtelijke beleidsmaatregelen zij hiervoor implementeren. We beperken ons hiervoor niet enkel tot de gekende migrantenwijken in de 19de eeuwse gordels van onze steden, maar hebben ook aandacht voor nieuwe migrantenbestemmingen in kleinere steden en suburbane gemeenten. Bovendien brengen we door de bevraging van de nieuwkomers zelf ook de verschillende manieren in kaart waarop zij een eigen plaats trachten te veroveren in de voor hen nieuwe samenleving. De focus tijdens het casestudieonderzoek lag steeds bij de vraag of deze ruimtes al dan niet bijdragen tot een grotere veerkracht van Vlaanderen ten aanzien van internationale migratie, en indien niet, welke beleidsmaatregelen nodig zijn om de veerkracht te verhogen? Het einddoel van de deelstudie migratie bestaat immers uit de ontwikkeling en

operationalisering van een strategisch ruimtelijk planningsconcept dat focust op een grotere veerkracht van de Vlaamse ruimte ten aanzien van de fluctuerende externe migratiestromen. Dit strategisch ruimtelijk planningsconcept wordt uitgewerkt in het eindrapport “Naar een strategisch ruimtelijk planningsconcept voor Vlaanderen. Een focus op aankomstwijken.” (Schillebeeckx, Oosterlynck, & De Decker, 2016). Dit eindrapport wil dan ook een antwoord bieden op de laatste deelvraag die we hierboven opsomden.

Tot slot is het niet onbelangrijk om mee te geven dat we in dit onderzoek zijn vertrokken vanuit de hypothese dat de ruimtelijke specialisatie van bepaalde gebieden in de rol van toegangspoort en transitiezone voor migranten de Vlaamse ruimte veerkrachtig maakt (of kan maken) voor externe migratie. We lichten deze hypothese verder toe in het volgende hoofdstuk.

3. Theoretisch kader

Het theoretisch kader bestaat uit drie luiken. Allereerst lichten we toe hoe veerkracht in dit onderzoek wordt benaderd. Vervolgens onderzoeken we de bronnen van sociaalruimtelijke veerkracht ten aanzien van migratie. We gaan dieper in op het concept van de stedelijke transitiezone, ook wel aankomstwijk genoemd. Luik drie biedt tot slot een analysekader voor de manier waarop nieuwkomers toegang vinden tot de bredere samenleving en een sociaal-economisch betere positie trachten te verwerven. We halen hier inspiratie bij de drie sociaal-economische integratiesferen van Polanyi, zoals deze later door de socioloog Enzo Mingione en de sociaal geograaf Henk Meert werden geherinterpreteerd.

3.1 Sociaal-ruimtelijke veerkracht

Om te onderzoeken hoe we de Vlaamse ruimte veerkrachtiger kunnen maken ten aanzien van internationale immigratiestromen, is het van groot belang dat we kijken naar de theoretische inzichten die schuilgaan achter het veerkracht concept en tevens duidelijk aangeven hoe we veerkracht binnen dit onderzoek definiëren¹.

Sinds de introductie van veerkracht binnen de ecologie heeft het concept reeds een lange weg afgelegd. Diverse sterk uiteenlopende disciplines, maar ook beleidsactoren en instituties, zijn aan de slag gegaan met het veerkracht concept en hebben dit geïncorporeerd binnen het eigen denkkader. Dat ecologische begrippen niet zomaar toepasbaar zijn binnen sociale systemen werd hierbij al te vaak uit het oog verloren. Vooral vanuit de sociale wetenschappen kwam veel kritiek op het ondoordachte gebruik van het veerkracht discours door diverse wetenschappers, lokale en supralokale overheden, maar ook door NGO's en denktanks. Men verwijt vele beleidsmakers dat zij veerkracht hanteren als een top-down strategie die de huidige sociaalruimtelijke verhoudingen in de samenleving reproduceert. Daarnaast is het problematisch dat regio's en gemeenschappen zelf verantwoordelijk worden gesteld voor het verhogen van hun veerkracht ten aanzien van globale bedreigingen. Het bestaan van transitiewijken en andere grass-root bewegingen toont echter aan dat veerkracht ook wordt ingezet bij bottom-up initiatieven die ijveren voor een grondige maatschappelijke transitie. We wensen veerkracht als concept dan ook niet volledig te verwerpen. Wel is het belangrijk dat veerkracht niet op een ondoordachte manier wordt gebruikt. We hanteren in dit onderzoek daarom volgende sociaalruimtelijke herdefiniëring van het concept veerkracht:

---

¹ Dit is slechts een samenvatting van het hoofdstuk 'Veerkracht vanuit een sociaalwetenschappelijke invalshoek' uit het rapport 'Veerkracht' dat eerder verscheen in het kader van het Steunpunt Ruimte (Tempels et al., 2013); te downloaden via www.steunpuntruimte.be)

Sociaalruimtelijke veerkracht is de capaciteit van een gelokaliseerd sociaalruimtelijk systeem om actief te reageren op veranderingen en schokken. Veerkracht zit verankerd in de organisatie van de fysieke ruimte, de lokalisering van functies en de gelokaliseerde sociale netwerken en praktijkkennis en -expertise, maar veronderstelt ook een minimale gelijke verdeling van materiële en andere hulpmiddelen over lokale systemen ('resourcefulness'). Resourcefulness veronderstelt een gedeelde sociale verantwoordelijkheid van de samenleving op diverse geografische schaalniveaus voor de ongelijke kwetsbaarheid van sociale groepen en individuen en de ruimtes die we bewonen en gebruiken ten aanzien van veranderingen en schokken ('meerschalligheid'). Veerkracht politiseert tenslotte de lokale gemeenschap omdat het die uitdaagt tot een debat en/of conflict over de aard van de uitdagingen en de manier om erop te reageren ('politics of resilience').

3.2 De stedelijke transitiezone: focus op aankomstwijken

Aankomstwijken

Voortbouwend op onze herdefiniëring van sociaalruimtelijke veerkracht, kunnen we nu kijken naar de bronnen die de veerkracht van de Vlaamse ruimte ten aanzien van migratie verhogen. Hiervoor moeten we terug in de tijd naar de Verenigde Staten van de vroege jaren 1920 en de klassieke stadsociologen van de Chicago School. Ook zij haalden de inspiratie voor hun conceptueel kader bij de ecologie. Zij stellen dat, als gevolg van de concurrentie voor de leefruimte tussen de verschillende sociale groepen in de stad een soort natuurlijke segregatie ontstaat, waarbij dit soort concurrentie wordt vergeleken met de concurrentie in het plantenrijk (McKenzie, 1924). Sociale groepen zijn niet willekeurig verspreid over de stad, maar hebben de neiging tot clustering in bepaalde gebieden. Elke zone in de stad wordt op die manier een 'natuurlijke habitat' voor een bepaalde sociale groep (Burgess, 1925). Het idee dat de stad zich doorheen haar groei ruimtelijk differentieert in verschillende zones en sociale groepen als het ware filtert en sorteert over die verschillende zones, won doorheen de jaren sterk aan populariteit binnen de stadssociologie. Uiteraard hoeft men dit bedenkelijke verklaringsmodel niet over te nemen om de ruimtelijke logica van de stad en de rol die segregatie speelt bij de maatschappelijke integratie van nieuwkomers naar waarde te schatten (Oosterlynck & Schillebeeckx, 2012). Om van naderbij te bekijken hoe immigratie binnen dit verhaal past, kunnen we niet voorbij de specifieke context waarbinnen de Chicago School ontstond. Deze school kende haar bloeiperiode in de eerste helft van de 20ste eeuw, een periode waarin vele Amerikaanse steden hoge immigratiecijfers optekenden. Net zoals nu, vroeg men zich af hoe steden grote groepen nieuwkomers kunnen opvangen, zonder dat de

stabiliteit van het sociale systeem in gedrang kwam. De klassieke stadssociologen ontdekten dat migranten zich hoofdzakelijk concentreerden in de eerste zone net buiten het stadscentrum, ook wel de stedelijke transitiezone genoemd. Het was de aankomstwijk voor talrijke nieuwkomers vanuit het buitenland, maar zeker ook vanuit het Amerikaanse platteland. De stedelijke transitiezone kan worden beschouwd als een soort tussenzone die voortdurend lijdt onder een expansiedruk vanuit de kantoren en fabrieken in het stadscentrum en wordt gekenmerkt door vervuiling, slechte woonkwaliteit en lage woonzekerheid ten gevolge van speculatie. Vaak zijn het armen, migranten, bohemians en allerlei gemarginaliseerde individuen en groepen die hier hun woonplaats hebben. Massey (1985) werkte het proces dat klassieke stadssociologen ook aanduiden onder de noemer ruimtelijke assimilatie verder uit in zijn 'ruimtelijk assimilatiemodel' (Oosterlynck & Schillebeeckx, 2012). Dit theoretische model stelt dat twee tegenovergestelde processen inwerken op de segregatie van etnische groepen. Enerzijds is er de concentratie van migranten in de stedelijke transitiezones, anderzijds is er sprake van ruimtelijke verspreiding naarmate migranten stijgen op de sociaaleconomische ladder en zich cultureel integreren in de ontvangende samenleving. Diverse factoren zoals de uitbouw van een voorzieningennetwerk dat zich specifiek richt op migranten, gezinshereniging en volgmigratie werkten het ontstaan van etnisch gesegegreerde wijken verder in de hand (Alba, Logan, Stults, Marzan, & Zhang, 1999).

De wijken in de stedelijke transitiezone vervullen dus een dubbele functie. Allereerst vormen zij vaak de eerste aankomst wijken voor immigranten aangezien ze door hun goedkope woningen, aanwezige sociale netwerken, economische opportuniteiten en publieke dienstverlening een sterke aantrekkingskracht op hen uitoefenen. De klassieke stadssocioloog Burgess (1928) omschrijft deze wijken dan ook als de 'port of first entry'. De aankomst wijken bieden de nieuwkomers mogelijkheden om zich, in de voor hen nieuwe samenleving, te vestigen, een inkomen te verwerven en hun kinderen te laten opgroeien dankzij de bestaande etnische verenigingen, de goedkope(re) woningvoorraad en een relatief groot aanbod aan laaggeschoolde (in)formele jobs. Daarnaast vervullen deze aankomst wijken ook een transitiefunctie die nieuwkomers de nodige sociale netwerken en vaardigheden kan bieden voor sociale stijging.

Kijken we naar veerkracht vanuit een ecologisch perspectief zouden we analoog aan het principe van biodiversiteit kunnen argumenteren dat ruimtelijke eenheden met een grote sociaal-culturele diversiteit veerkrachtiger zijn ten aanzien van diverse interne en externe uitdagingen (Tempels et al., 2013). De diverse beleidsstrategieën in België (en vele andere Europese landen) waar sociale mix een belangrijke beleidsdoelstelling is, sluiten hier bij aan. De stadssociologen van de Chicago School, zien echter een andere oplossing. Voor hen is het niet sociale mix, maar net ruimtelijke segregatie die leidt tot integratie en dus ook tot een grotere veerkracht ten aanzien van immigratie.

Het doembeeld van sociaal-ruimtelijke concentratie

Zowel in beleidskringen als in de literatuur wordt sociaal-ruimtelijke concentratie doorgaans voorgesteld als iets negatiefs. Het feit dat de concentratie van nieuwkomers in onze steden het beleid angst inboezemt, heeft mede te maken met een diepgeworteld geloof dat sociaal-ruimtelijke concentratie hoe dan ook nefast is voor de integratie van migranten (Bolt, Ozüekren, & Phillips, 2010). S. Musterd (2005) toonde echter aan dat de link tussen socio-economische integratie en sociaal-ruimtelijke segregatie veel minder sterk is dan doorgaans wordt beweerd. Zowel vanuit het beleid als vanuit de segregatie-literatuur werd decennialang vertrokken van het idee dat sociale processen en ruimtelijke patronen samen opliepen. Sociale en residentiële mobiliteit worden aan elkaar gelijkgesteld vanuit de veronderstelling dat sociale stijgers automatisch de migrantenwijk verlaten. Ondertussen blijkt uit onderzoek dat sociaal-economische integratie ook perfect kan plaatsvinden binnen de stedelijke aankomstwijken (Portes & Manning, 1986; Sako Musterd & Vos, 2007; Simpson, Gavalas, & Finney, 2008). Bovendien kan sociaal-ruimtelijke deconcentratie net ook wijzen op uitsluitingsprocessen en een verslechtering van de leefomstandigheden van nieuwkomers (Arbaci & Malheiros, 2010).

Door voor dit onderzoek te vertrekken van de hypothese dat de ruimtelijke specialisatie van aankomstwijken voor migranten het potentieel heeft om de Vlaamse ruimte veerkrachtig te maken voor externe migratie suggereren we dat het toelaten en beleidsmatig omkaderen van ruimtelijke concentratie een even valabele strategie is om de sociale mobiliteit en sociaaleconomische integratie van nieuwkomers ruimtelijk vorm te geven dan het alomtegenwoordige sociale mix beleid. In de wetenschappelijke literatuur is weinig bewijs te vinden voor de stelling dat sociale mix de sociale mobiliteit van bewoners versterkt (Sarkissian, Forsyth, & Heine, 1990; Ostendorf, Musterd, & De Vos, 2001; Arthurson, 2012; Albeda, Oosterlynck, Verschraegen, Saeys, & Dierckx, 2015). Een deel van de verklaring hiervoor is dat fysieke nabijheid niet automatisch leidt tot meer sociaal contact en zo tot meer diverse sociale netwerken. Over de positieve effecten van sociaal-ruimtelijke concentratie is tot op vandaag echter nog erg weinig onderzoek gedaan in België.

Uit het bovenstaande kunnen we een aantal essentiële elementen voor de stedelijke veerkracht ten aanzien van migratie afleiden. Allereerst kunnen we stellen dat de manier waarop de fysieke ruimte in de stedelijke transitiezone georganiseerd is, bijdraagt aan de veerkracht van haar wijken. De aankomstwijken zijn (in de meeste historische steden) centraal gelegen, kennen een goed uitgerust openbaar vervoersnetwerk en worden gekenmerkt door een levendige publieke ruimte. Ten tweede draagt ook de specificiteit van de lokalisering van functies in de aankomstwijk bij aan de veerkracht. We denken hierbij aan goedkope woningen en commercieel onroerend goed, sociale diensten en een brede etnische (formeel en informeel) economie². Echter, het dominante sociale-mix beleid in vele Europese steden in

---

² Zie ook Allard (2004) voor het belang van toegang tot sociale diensten en openbaar vervoer voor nieuwkomers.

combinatie met de stigmatiserende effecten van het stedelijke vernieuwingsbeleid voor de zogenaamde achtergestelde wijken zou wel eens een omgekeerd effect kunnen hebben op de veerkracht van deze wijken. Sociale verdringing, gentrificatie, redlining en sociale uitsluiting zijn maar enkele van de vele goed gedocumenteerde mogelijke gevolgen.

3.3 Sociaal-economische integratiesferen

Een laatste luik binnen het theoretisch kader zoomt in op de leefwereld van de nieuwkomers zonder daarbij de bepalende contextfactoren uit het oog te verliezen. We beroepen ons hiervoor op het welbekende model van de integratiesferen van Polanyi (Polanyi, 1968) zoals dat werd gehanteerd in onderzoek van de sociaal-geograaf Henk Meert (zie bijv. H Meert, 2008)³. Aan de hand van dit analysekader willen we onderzoeken hoe de sociaal-economische integratie van nieuwkomers in de drie cases verloopt en welke factoren deze integratie beïnvloeden.

De drie integratiesferen van Polanyi zijn marktruil, herverdeling en wederkerigheid. In onze huidige Westerse maatschappij vormt marktruil veruit de meest dominante integratiesfeer. Sterk vereenvoudigd wil dit zeggen dat men ruwweg twee opties heeft: het op de markt brengen van arbeidskracht en dus in loondienst werken. Of, het op de markt brengen van als zelfstandige geproduceerde goederen en/of diensten. Een cruciaal kenmerk van de marktruil als economische integratiesfeer is het feit dat men vertrekt vanuit de individuele autonomie van elke persoon: men kiest wat men zelf op markt brengt, maar de wet van vraag en aanbod bepaalt hoe succesvol men is (H Meert, 2008). De sterkte van de eigen marktpositie bepaalt vervolgens de toegang tot de noodzakelijke bestaansmiddelen. Er ontstaat met andere woorden een structurele ongelijkheid op de markt.

De tweede integratiesfeer, herverdeling, kan in de huidige context niet los worden gezien van de marktruil. De ongelijkheden die voortvloeien uit de werking van de markt leiden, indien niet gemedieerd, tot onrusten en een destabilisering van de maatschappij. De overheid tracht deze ongelijkheid daarom via herverdeling te milderen. De achterliggende idee is dat elk huishouden een bepaalde bijdrage levert die centraal wordt geïnd en vervolgens herverdeeld. Aangezien de herverdeling volgens vaste regels dient te verlopen, is een strikt georganiseerde hiërarchie en een duidelijk afgebakend territorium noodzakelijk (H Meert, 2008). Deze tweede economische integratiesfeer wordt in de huidige samenleving dan ook voornamelijk belichaamd door de sociale zekerheid, de sociale huisvesting, het openbaar onderwijs en het openbaar vervoerssysteem.

---

³ Ook bij Mingione (1991) vinden we een uitgebreide herinterpretatie van het werk van Polanyi terug, en dit aangepast aan de meer recente sociaal-economische context

Wederkerigheid zorgt tot slot voor economische integratie door wederzijdse uitwisselingen. Dit veronderstelt een sociaal netwerk gebaseerd op symmetrische relaties, die gekenmerkt worden door vertrouwen en duurzaamheid. Men krijgt immers niet meteen iets terug voor wat men inbrengt in het netwerk. Vaak gaat het om uitgestelde wederdiensten. Belangrijk bij wederkerigheid is de ruimtelijke nabijheid. De meest gekende sociale netwerken zijn de familie, etnische gemeenschappen, vriendengroepen, ...

4. Beleid en institutionele context

In dit hoofdstuk geven we allereerst een overzicht van het integratiebeleid op Vlaams niveau. Inburgering, een belangrijk element van het Vlaamse integratiebeleid, veronderstelt immers de aanwezigheid van allerlei sociale dienstverlening, bij voorkeur op locaties van aankomst. Deze inplanting van functies draagt dan ook een belangrijke ruimtelijke component met zich mee. We bespreken ook kort de regierol die de lokale besturen krijgen toegewezen bij de uitvoering van een lokaal integratiebeleid. Vervolgens bespreken we het federale spreidingsplan voor asielzoekers. Met dit plan wilde de overheid de vigerende ruimtelijke patronen van migranten, namelijk de concentratie van nieuwkomers in de stedelijke wijken, afremmen. Hierdoor kwamen vele nieuwkomers terecht in kleine(re) gemeenten in plaats van in de stedelijke aankomstwijken waar het voorzieningen- en sociale netwerk heel wat uitgebreider was.

Tot slot analyseren we kort het ruimtelijke beleid in Vlaanderen met betrekking tot immigratie. Externe migratie wordt door het huidige ruimtelijke beleid als belangrijke uitdaging erkend voor de manier waarop we vandaag onze ruimte vorm (wensen te) geven. Concrete beleidsdoelstellingen- of maatregelen ontbreken echter.

4.1 Integratiebeleid

De manier waarop het integratiebeleid wordt uitgewerkt, heeft belangrijke gevolgen voor de manier waarop we onze ruimtelijke ontwikkelingen vorm willen en kunnen geven. Een integratie- en inburgeringsbeleid veronderstelt immers de lokalisatie van verschillende diensten en voorzieningen. Het integratiebeleid in België is in vergelijking met andere Europese landen relatief laat opgestart (Saeys et al., 2014). De term 'gastarbeiders' verraadt het al, migranten werden initieel beschouwd als tijdelijke werkkrachten. Migratie werd dus gezien als iets tijdelijk. Vanaf de jaren 1980 kwamen er echter steeds vaker lokale initiatieven op gang die zich richten op het bevorderen van integratie, vanuit het besef dat vele migranten niet zouden teruggaan naar het land van herkomst. Sinds 1987 is integratie een bevoegdheid van de Vlaamse gemeenschap. In de Franstalige gemeenschap oriënteert men zich daarbij meer op het Franse assimilatie- en aanpassingsbeleid, terwijl het integratiebeleid in Vlaanderen aanvankelijk meer op het Britse en Nederlandse model van de multiculturele samenleving was gestoeld (Vermeulen, 1997; Wets, 2007).

Het Vlaamse integratiebeleid staat niet op zich, maar hangt ook samen met het federaal vreemdelingenbeleid dat bevoegd is voor zaken zoals nationaliteitsverwerving, stemrecht, asiel en gelijke kansen en de lokale integratie-actoren. Het huidige integratiebeleid onderging een sterke decentralisatie en wordt dan ook in grote mate door de lokale overheden opgevangen en ingevuld. In wat volgt geven we allereerst een beknopt overzicht van de totstandkoming van het Vlaams integratie- en inburgeringsbeleid en de accentverschuivingen in dat beleid over de tijd heen.

4.1.1 Vlaams Integratiebeleid en de regierol voor lokale besturen

Zoals gesteld is de aandacht voor nieuwkomers vanuit de Vlaamse overheid relatief recent. In de jaren 1980 bestond het integratiebeleid hoofdzakelijk uit categoriaal welzijnszorgbeleid, waarbij de nadruk lag op het verbeteren van de benarde socio-economische positie waarin veel nieuwkomers zich bevonden (Geets, Pauwels, Wets, Lamberts, & Timmerman, 2006). Het is pas in de jaren 1990 dat het Vlaams integratiebeleid echt vorm kreeg. De verschillende etnische verenigingen en het uitgebreid netwerk aan zelforganisaties werden door de overheid erkend en gesubsidieerd met als doel de zelfemancipatie van migranten te stimuleren (Saeys et al., 2014). Tezelfdertijd werden de lokale overheden door de Vlaamse overheid gestimuleerd om de particuliere integratie-initiatieven meer naar zich toe te trekken.

De nieuwkomers kwamen pas in 1996 als doelgroep in het vizier van het beleid. In haar Strategisch Plan voor het Vlaamse Minderhedenbeleid van 1996, erkent de Vlaamse overheid voor het eerst de noodzaak van een onthaalbeleid voor nieuwkomers. Met het regeerakkoord en de Septemberverklaring van 1999

lanceerde de Vlaamse regering het idee van inburgering (Wets, 2007). Vanaf datzelfde jaar ontstond er stilaan een verschuiving van een collectief idee van integratie waarbij de eigen identiteit behouden werd naar een individueel idee van integratie (burgerschap en inburgering). Waar de verantwoordelijkheid voor integratie aanvankelijk vooral bij de ontvangende samenleving lag, kwam deze nu vooral bij de minderheden zelf te liggen (Geets et al., 2006).

Vanaf 2004 wordt het integratiebeleid een autonoom beleidsdomein met een eerste Vlaamse minister van Integratie. Tegelijkertijd wordt een groot aantal van de integratiediensten gedecentraliseerd naar de lokale besturen. Vanaf 1 april 2004 worden nieuwkomers bovendien verplicht een inburgeringstraject te volgen (met uitzondering van nieuwkomers uit lidstaten van de EER en nieuwkomers die gehuwd zijn met een EER-onderdaan of met een Belg). Het primaire inburgeringstraject bestaat uit trajectbegeleiding en een vormingsprogramma met drie componenten: maatschappelijke oriëntatie, loopbaanoriëntatie en Nederlandse taallessen. Een viertal actoren vervullen hierbij een centrale rol: de gemeente, het onthaalbureau, het Huis van het Nederlands en de VDAB (Pauwels, Clycq, & Timmerman, 2010).

Het Vlaamse integratiebeleid evolueerde van een selectief en vrijwillig 'onthaalbeleid' naar een meer algemeen en verplichtend 'inburgeringsbeleid' (Geets et al., 2006). Wat nu precies onder inburgering werd verstaan, was niet altijd even duidelijk. Wets (2007) onderscheidt drie invullingen: inburgering kan geïnterpreteerd worden als een recht, als empowerment of als een uitsluitingscriterium. Het huidige inburgeringsbeleid omvat heel wat elementen die in de richting van de derde invulling wijzen, zoals de vereiste Nederlands te spreken om in aanmerking te komen voor een sociale woning. Saeys et al. (2014) concluderen uit een analyse van het Vlaamse integratiebeleid dat er de voorbije vijftien jaar een verschuiving is opgetreden van een pluralistisch integratieparadigma naar een assimilatie-discours. De sterke nadruk op het belang van de Nederlandse taal en gedeelde waarden en normen vormt hier een voorbeeld van.

Kijken we tot slot naar de ruimtelijke ordeningscomponenten van het integratiebeleid onder zowel voormalig Vlaamse minister van Inburgering, Geert Bourgeois, als onder huidig Vlaams minister van Inburgering, Liesbeth Homans, dan kunnen we enkel vaststellen dat deze op Vlaams niveau erg schaars zijn. Zowel Bourgeois als Homans hebben het in hun beleidsnota enkel over het verbeteren van de woonomstandigheden van woonwagendbewoners (Bourgeois, 2009; Homans, 2014). Een verbreding naar immigranten en vluchtelingen voor maatregelen met betrekking tot het recht op wonen is er niet. Homans erkent wel de toename van het aandeel personen van vreemde herkomst in de plattelandsgemeenten. Concrete beleidsmaatregelen worden hier (voorlopig?) nog niet aan gekoppeld. Het politieke debat op zowel federaal als Vlaams niveau over de spreidingsplannen voor asielzoekers blijft echter actueel en draagt een belangrijk ruimtelijk vraagstuk met zich mee. Hier gaan we verder nog op in.

Het Vlaams integratiebeleid stuurt tot slot steeds meer aan op een decentralisatie. De gemeenten worden aangeduid als regisseur van het lokaal integratiebeleid. Om in aanmerking te komen voor een lokale integratiesubsidie moet de stad of gemeente allereerst aan een bepaald aantal voorwaarden voldoen, zoals een minimum percentage of aantal vreemdelingen in haar bevolking, maar ook het opmaken van een meerjarenplan. In deze meerjarenplanning dienen de gemeenten aan te geven op welke manier ze op de vijf Vlaamse beleidsprioriteiten zullen inspelen (Agentschap voor Binnenlands Bestuur, 2013). Deze beleidsprioriteiten zijn sociale cohesie, taalbeleid, toegankelijkheid van gemeentelijke diensten en voorzieningen (zoals politie, gemeentelijke kinderopvang, jeugddienst, ...), toegankelijkheid van niet-gemeentelijke diensten en voorzieningen (OCMW, VDAB, scholen, welzijnsdiensten, jeugd-, sport-, en cultuurorganisaties, sociale huisvesting, ...) en tot slot beleidsparticipatie. Voornamelijk de doelstelling die de toegankelijkheid van de gemeentelijke en niet-gemeentelijke diensten en voorzieningen moet verhogen, is essentieel voor ruimtelijke ordening in Vlaanderen. De nabijheid van stedelijke diensten is voor nieuwkomers die toekomen in onze aankomstwijken (en daarbuiten) immers van groot belang.

Sinds 2016 worden de zeven sectorale subsidies (voor jeugd, cultuur, sport, flankerend onderwijsbeleid, ontwikkelingssamenwerking, integratie en kinderarmoedebestrijding) bovendien geïntegreerd in het Gemeentefonds. Het gevolg is dat deze sectorale middelen niet langer "geormerkt" zijn. De lokale beleidsvrijheid wordt hiermee vergroot. Concreet betekent dit dat de lokale besturen geen rapporteringsplicht meer hebben en mogen kiezen voor welke van deze zeven sectoren ze het geld uit het Gemeentefonds aanwenden. Vanuit het middenveld klinkt de vrees dat vele gemeenten hierdoor minder zullen investeren in projecten die inzetten op integratie. Uiteraard is het nog te vroeg om te beoordelen of deze vrees gegrond is.

4.1.2 Terugkeer van het spreidingsbeleid?

Het eerste spreidingsbeleid voor asielzoekers stamt uit 1986 en kwam er als gevolg van een onevenredige verdeling van de financiële lasten voor de opvang van asielzoekers. Eind 1986 werd immers meer dan 80% van alle aanwezige asielzoekers financieel gesteund door slechts 10 OCMW's (Loopmans, Stuyck, & Cieters, 2005). Het ging hierbij voornamelijk om de OCMW's van de grote steden in België. Om een antwoord te bieden op protesten vanuit bepaalde OCMW's werd gestart met een centraal gecoördineerd opvangbeleid in combinatie met een eerste spreidingsplan. Hierbij werd aan elk OCMW uit een gemeente met meer dan 10.000 inwoners gevraagd om minstens 1 asielzoeker per 1.000 inwoners op te vangen (Loopmans et al., 2005). Let wel, dit gold enkel voor asielzoekers die reeds in de gegrondheidsfase zitten. Asielzoekers van wie de aanvraag nog in de ontvankelijkheidsfase zat, werden opgevangen in het Klein Kasteeltje in Brussel.

Aangezien de meeste OCMW's niet stonden te springen om asielzoekers op te vangen ontstond er een overbezetting in het Klein Kasteeltje.

In 1989 start de federale overheid met de inrichting van bijkomende asielcentra verspreid over heel België in samenwerking met het Rode Kruis (Loopmans et al., 2005). In dat jaar wordt tevens gewerkt aan een tweede spreidingsplan waarbij voortaan alle gemeenten, ongeacht hun grootte, mee zullen moeten instaan voor de opvang van asielzoekers. Het Klein Kasteeltje krijgt de functie van transitcenter.

Het derde spreidingsplan gaat van kracht in mei 1994 en wordt samen ingevoerd met het wachtregister. Met deze instrumenten wil de overheid de financiële lasten voor de opvang van asielzoekers opnieuw beter spreiden over alle OCMW's. Via een quotaregeling op basis van het aantal inwoners, het aantal personen ten laste van het OCMW en de rijkdom van de gemeente, worden de asielzoekers aan de OCMW's toegewezen. De asielzoeker kan enkel van het toegewezen OCMW maatschappelijke dienstverlening krijgen (Geets et al., 2006). Vanaf eind december 1999 worden de OCMW's aangemoedigd om de financiële opvang om te buigen in materiële opvang door het oprichten van Lokale Opvanginitiatieven (LOI's) waarin asielzoekers worden gehuisvest. In de praktijk betekende dit dat heel wat nieuwkomers terecht komen buiten de grote steden en weg van de aankomstwijken waar ze allerlei sociale voorzieningen hadden en beroep konden doen op sociale netwerken.

Maar ook nu blijkt het spreidingsbeleid niet volledig te werken zoals verhoopt. De toewijzing legt enkel een administratieve verblijfplaats op, geen verplichte feitelijke verblijfplaats. Een asielzoeker kan zijn woonplaats bijgevolg nog steeds volledig vrij kiezen. Men probeert telkens wel een verblijfsverplichting op te leggen aan asielzoekers, maar deze verplichting wordt telkens verworpen door de Raad van State op basis van het grondwettelijk recht op vrije keuze van de woonplaats.

Ondertussen is het merendeel van de asielzoekers nog steeds voornamelijk terug te vinden in de zogenaamde concentratiewijken van de grote steden. Gezien de steden Brussel, Gent, Antwerpen, Luik en Charleroi vanwege de aanwezigheid van (kleine) goedkope(re) huisvesting, de informele arbeidssector, de aanwezigheid van landgenoten, etc. een grote aantrekkingskracht uitoefenen op asielzoekers, worden de stedelijke OCMW's geconfronteerd met de aanwezigheid van deze kwetsbare groepen op hun grondgebied, ook al zijn ze zelf niet bevoegd voor de steunverlening (Crauwels, 2009). Hieruit blijkt duidelijk dat nieuwkomers zelf vaak de voorkeur geven aan locatiekeuzes die tot ruimtelijke concentratie leiden. Dit ondergraaft het ruimtelijk spreidingsbeleid dat de federale overheid zo graag wilde realiseren.

In 2002 kondigt toenmalig minister van Integratie, Vande Lanotte, enkele nieuwe maatregelen aan die het spreidingsbeleid moeten verstrengen. In 2005 krijgen deze ook wettelijk vorm. Wanneer een gemeente volgens de federale overheid niet voldoende inspanningen levert om de asielzoeker te huisvesten in de gemeente zelf,

dan ontvangt deze een financiële sanctie (Geets et al., 2006). De suburbane en meer landelijke gemeenten moesten met ander woorden de aantrekkingskracht van de stad trachten te breken. De verstrenging van het spreidingsbeleid gebeurde na de noodoproep vanuit enkele grootsteden, waarbij de roep van de stad Antwerpen het luidst weerklonk (Loopmans et al., 2005). In de stad Antwerpen was het vooral de wijk Antwerpen-Noord die een grote aantrekkingskracht uitoefende op asielzoekers, wat sommige politici deed verlangen naar een specifiek spreidingsbeleid voor de wijk⁴.

De verschillende nadelen van het spreidingsbeleid blijven echter persistent aanwezig:

“Het toegewezen OCMW kan de asielzoeker vanop afstand niet dezelfde kwaliteitsvolle begeleiding geven. De asielzoekers komen terecht bij huisjesmelkers. In de steden verhoogt de druk op het samenlevingsweefsel steeds meer. En de door de overheid nagestreefde feitelijke spreiding van asielzoekers is geen stap dichterbij.” (VVSG, 2011, www.vvsg.be)

Op 1 juni 2007 wordt het spreidingsplan dan ook in belangrijke mate opgeheven en krijgen asielzoekers een plaats van inschrijving toegewezen naargelang de plaats waar ze sociale hulp ontvingen. Echter, wanneer een rapport van Fedasil aantoont dat er overbezetting van het opvangnetwerk is, kan de Ministerraad met een gewone beslissing overgaan tot de toepassing van het spreidingsplan. En dit gebeurt tijdens de opvangcrisis van 2009, zij het dan enkel voor asielzoekers die hun aanvraag hadden ingediend voor 1 juni, 2007. Ondertussen heeft de huidige ‘vluchtelingen crisis’ geleid tot een nieuw verplicht spreidingsplan van asielzoekers dat eind 2015 werd goedgekeurd.

---

⁴‘N-VA vraagt spreidingsbeleid asielzoekers Antwerpen-Noord’ (Gazet Van Antwerpen, 09/04/03);

4.2 Vlaams ruimtelijk beleid en immigratie

Zoals reeds in de inleiding werd vermeld; vormden demografische transitie voor voormalig minister van ruimtelijke ordening, Philippe Muyters, een van de belangrijkste uitdagingen voor het ruimtelijk beleid in Vlaanderen (Muyters, 2009). Ook huidig minister van Ruimtelijke ordening, Joke Schauvliege, stelt dat migratie bijkomende en veranderende woonnoden met zich meebrengt en erkent dat het vooral de externe migratie is die zorgt voor de bijkomende demografische groei in onze steden. Toch wordt in de beleidsnota 'Omgeving' verder niet stilgestaan bij de gevolgen van de externe migratie (Schauvliege, 2014). Concrete beleidsstrategieën om deze uitdaging aan te gaan, ontbreken ook in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (Vlaamse Overheid, 2011). Het RSV verwijst meermaals naar de interne migratietrends zoals pensioenmigratie of grensmigratie, maar wat de externe migratie betreft, wordt er enkel verwezen naar de bevolkingsprognoses waarin het Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) uitgaat van de hypothese dat er elk jaar 15.000 nieuwe externe migranten aankomen, terwijl slechts 5.000 Belgen het land verlaten. Daarnaast geeft het RSV aan dat te verwachten valt dat externe migratie ook in de toekomst hoofdzakelijk een stedelijke uitdaging zal vormen. Tegelijkertijd zorgt de externe migratie er ook voor dat de selectieve stadsvlucht wordt gecompenseerd, waardoor de Vlaamse steden jaar na jaar blijven groeien. Het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen noemt tot slot slechts kort het belang van de migratiedruk op de woningvoorraad.

Kijken we naar meer recente ruimtelijke beleidsdocumenten, wordt internationale migratie in de visienota 'Visie ruimtegebruik en ruimtebeslag 2020-2050' (Steunpunt Ruimte en Wonen, 2009) als een van de belangrijkste maatschappelijke trends naar voren geschoven, die Vlaanderen voor heel wat uitdagingen stelt, maar tegelijkertijd ook heel wat kansen biedt. De auteurs stellen dat huishoudenprognoses een toename van het aantal huishoudens voorspellen (+8,2% tussen 2006 en 2021) - en dus van de vraag bouwgrond - en verwijzen naar internationale migratie als een van de drijvende krachten achter deze toename.

Tot slot wordt er beleidsmatig volop gewerkt aan de opvolger van het RSV: het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen. Dit plan bevat het langetermijnbeleid voor de ruimtelijke ontwikkeling van Vlaanderen tussen vandaag en het jaar 2050. Hiervoor werd het groenboek "Vlaanderen in 2050: Mensenmaat in een Metropool?" opgesteld dat aan de hand van een werktraject met verschillende partners moet leiden tot het uiteindelijke witboek. Het groenboek bevat een eerste aanzet tot visie: de metropool Vlaanderen 2050. Deze metropool is opgebouwd uit drie krachtlijnen: veerkrachtige ruimte, mensenmaat en metropolitane allure (Vlaamse Overheid, 2012). Net omdat het om een visie gaat die de concrete uitwerking in het witboek mee zal richting geven, ontbreekt het in het groenboek uiteraard ook aan concrete beleidsdoelstellingen of maatregelen met betrekking tot internationale immigratie. Wel wordt immigratie opnieuw aangeduid als belangrijke maatschappelijke uitdaging.

De volgende citaten geven enkele ideeën van de visie die in het groenboek met betrekking tot externe migratie naar voren wordt geschoven:

“Onder de vlag ‘Metropool Vlaanderen’ creëren we een veelzijdige levensruimte van wereldklasse, waarin mensen kunnen wonen en werken, zich kunnen ontspannen en elkaar kunnen ontmoeten. Zo wordt Vlaanderen nog aantrekkelijker voor de inwoners, toeristen en voor talent of investeringen uit het buitenland.” (Groenboek, p. 3).

“De bevolking zal van 6 naar 7 miljoen groeien en verandert bovendien van samenstelling. Migratie, vergrijzing, vergroening en gezinsverdunding creëren andere woonnoden, zorg- en dienstverlening. De grote steden krijgen de grootste instroom. In sterk verstedelijkte omgevingen dreigen sociaal-ruimtelijke polarisatie en suburbanisatie een harmonische ontwikkeling te bemoeilijken. Dit vraagt een gedifferentieerd en kwalitatief woonaanbod, dat betaalbaar, aantrekkelijk en toegankelijk is, en waar voldoende aanbod aan voorzieningen essentieel is, ook voor de meer kwetsbare burgers. Sociale segregatie en bijkomende druk op milieu en natuurlijke hulpbronnen moeten voorkomen worden.” (Groenboek, p. 11).

Opnieuw wordt migratie als belangrijke uitdaging voor de ontwikkeling in de steden genoemd. De nood aan een gedifferentieerd woonaanbod, maar ook specifieke dienstverlening voor onder meer de groep nieuwkomers wordt in het Groenboek duidelijk geïdentificeerd. Wat ook van belang is, en vrijwel afwezig was in de andere beleidsplannen of visienota's, is de erkenning van het gevaar op toenemende sociaalruimtelijke polarisatie.

5. Methodologie

In dit deel van het rapport bespreken we allereerst de gehanteerde onderzoeksmethoden. Vervolgens staan we nog even stil bij de vraag of we immigratie nog altijd kunnen bestempelen als een louter stedelijk fenomeen, om tot slot te eindigen met een korte introductie van de drie casegebieden.

5.1 Onderzoeksmethoden

In voorliggend rapport brengen we verslag uit van de resultaten van het casestudy-onderzoek binnen het 4-jarige onderzoeksproject rond 'Veerkracht & immigratie' dat uitgevoerd werd in het kader van het Steunpunt Ruimte (periode 2012-2015)⁵. Op basis van de centrale onderzoeksvragen en rekening houdende met het exploratieve karakter van dit onderzoek kozen we hoofdzakelijk voor kwalitatief onderzoek. Het onderzoek in de drie casestudiegebieden is dan ook voornamelijk gebaseerd op een combinatie van semi-gestructureerde diepte-interviews en focusgroepen.

Om te kijken welke elementen aanwezig zijn in de geselecteerde regio's die de aankomst van nieuwkomers uit het buitenland faciliteren of vergemakkelijken en welke rol de verschillende organisaties en netwerken, maar ook het lokale bestuur en de hogere overheden hierin kunnen vervullen, organiseerden we allereerst interviews met experts en bevoorrechte getuigen uit het middenveld. Deze waren allen gebaseerd op dezelfde thema- en vragenlijst, maar voor elke respondent binnen deze groep werd de lijst aangevuld met een aantal context-specifieke en functiegebonden vragen. Er werd telkens gepeild naar de visie van de respondent op immigratie en de uitdagingen die dit met zich meebrengt in het desbetreffende casegebied, naar de specificiteit van het casegebied en naar de volgens hen meest geschikte manieren om de toegang tot de bredere samenleving voor nieuwkomers te garanderen. Analoog aan de theorie over de sociaal-economische integratiesferen van Polanyi werd ook gepeild naar de visie op de thema's economie en ondernemerschap, onderwijs, huisvesting en (in)formele hulp. Daarnaast werd er tijdens de interviews ook steeds aandacht besteed aan een aantal thema's die we eerder reeds centraal stelden in onze definitie van sociaalruimtelijke veerkracht, zoals de organisatie van de fysieke ruimte en de lokalisering van functies, de verdeling van materiële en andere hulpmiddelen, de ongelijke kwetsbaarheid van sociale groepen en individuen, sociale netwerken, lokale kennis, burgerparticipatie en politieke bewustwording en mobilisatie.

---

⁵ Eerder verschenen binnen dit onderzoeksproject de rapporten "Veerkracht" (Tempels et al., 2013) en "Internationale immigratie en vergrijzing in Vlaanderen: data en kaarten" (Schillebeeckx et al., 2014). Beide rapporten zijn te raadplegen op de website van het steunpunt Ruimte; www.steunpuntruimte.be

Om ook naar de beleving en de visie van nieuwkomers in de 3 casegebieden te peilen, organiseerden we interviews en focusgroepen met nieuwkomers. Deze gesprekken handelden over de gelokaliseerde diensten en functies waar nieuwkomers beroep op doen. De gesprekken starten steeds met de vraag hoe en waarom zij in het desbetreffende casegebied terecht zijn gekomen en hoe zij voor zichzelf een plaats trachten te veroveren in de lokale, maar ook ruimere, maatschappij. Aan het begin van elk interview werd telkens gepolst naar het eigen migratietraject. Dit geeft ons de mogelijkheid om de levensloopbaan van de respondent, in relatie tot haar/zijn aankomst te analyseren. Vervolgens was elk interview gebaseerd op dezelfde thema- en vragenlijst, waarbij we ervoor zorgden dat elk thema besproken werd tijdens de interviews, zonder dat daarom elke vraag gesteld moest worden. De respondenten hadden met andere woorden de vrijheid om te vertellen en te reflecteren over de naar voor geschoven thema's, maar konden ook andere relevante thema's inbrengen. Net zoals bij de bevoorrechte getuigen baseerden we de vragenlijst opnieuw op het theoretisch kader. We bespraken deze thema's echter niet op een abstract niveau, maar vroegen steeds naar de ervaringen van de nieuwkomers zelf. De focus lag hierbij op de overlevingsstrategieën opgedeeld volgens de drie integratiesferen. De vragen hadden dus steeds te maken met hun dagelijkse situatie: marktruil (formele en informele economie, huisvesting, ...), herverdeling (sociale en andere voorzieningen, sociale huisvesting, onderwijs,...) en wederkerigheid (solidariteit, sociale netwerken en het verenigingsleven). Zo kwamen volgende vragen aan bod: Hoe was het om aan de nodige papieren te geraken, een woning en werk te zoeken of een school voor de kinderen? Konden ze op formele of informele hulp rekenen? Wat zijn hun sociale en ruimtelijke ambities? Van welke diensten en voorzieningen maken zij gebruik?

In totaal bevroegen we 72 respondenten in de periode maart 2013-november 2015. Vierenvijftig respondenten - waarvan 30 expert-respondenten (beleidsmakers, experts ruimtelijke ordening, lokale ambtenaren, sociaal werkers, medewerkers uit het middenveld, etc.) en 24 personen van vreemde herkomst - werden bevroegd door middel van diepte-interviews. Daarnaast organiseerden we in de casegebieden Aalst en Liedekerke ook telkens 2 focusgroepen met personen van vreemde herkomst. Hieraan namen in totaal nog eens 18 respondenten deel. Aanvankelijk lag de focus bij de groep personen van vreemde herkomst op nieuwkomers die relatief recent (= in 2005 of later) in België zijn toegekomen. Voornamelijk in de gemeente Liedekerke, wat voor heel wat personen van vreemde herkomst niet de eerste plaats van aankomst vormt in België, bleek het echter erg moeilijk om ons uitsluitend te richten op 'nieuwkomers' volgens deze afbakening. Maar ook in Antwerpen-Noord interviewden we een aantal migranten die reeds langere tijd in België wonen. Hier ging het vaak om sleutelfiguren binnen de eigen etnische gemeenschap. Dit zijn vaak personen die reeds lange tijd in de betreffende gemeente wonen en hier een bepaalde verantwoordelijkheid hebben opgenomen binnen de hulpverlening naar nieuwkomers toe. Tot slot hebben we ons specifiek voor de case Antwerpen-Noord ook gericht op de groep etnische ondernemers. Tabel 1 geeft een summier overzicht

van de respondenten. We geven voor de personen van vreemde herkomst ook telkens het jaar van aankomst in België weer (voor zover dit bekend is).

De interviews en focusgroepen werden opgenomen en integraal uitgetypt. Voor we de interviews opnamen, hebben we steeds de toestemming gevraagd aan de respondent of we het gesprek mochten opnemen. De interviews werden geanalyseerd met behulp van NVivo 10-software. De interviews vonden plaats bij de respondenten thuis, in het lokale buurtcentrum of de openbare bibliotheek (in het geval van de respondenten van vreemde herkomst) en op de werkplek van de respondenten (in het geval van de experts en bevoorrechte getuigen). Zoals eerder aangegeven werden nieuwkomers in Aalst en Liedekerke ook bevroegd door middel van focusgroepen. Hierbij ging het telkens om nieuwkomers die elkaar wekelijks troffen in het kader van conversatiegroepen Nederlands. Het feit dat de nieuwkomers in deze groepen reeds vertrouwd waren met elkaar, kwam de openheid van de gesprekken ten goede. Vele nieuwkomers gaven ook zelf aan dat ze een groepsgesprek verkozen boven een 1-op-1 interview, aangezien deze laatste onderzoeksmethode voor hen eerder als intimiderend werd ervaren. Ook uit ander onderzoek blijkt dat respondenten in focusgroepen vaak makkelijker overgaan tot het delen van meer persoonlijke ervaringen dan in een klassiek 1-op-1 interview (Wilkinson, 2004).

Tabel 1: Respondenten

A. Experten		C. Inwoners van vreemde herkomst				
Organisatie/affiliatie	Geslacht	Herkomst	Geslacht	Leeftijd	In België sinds	1ste woonplaats België
Ambtenaar Stad Antwerpen	V	Antwerpen-Noord				
Vrijwilligst buurtscomité Antwerpen	V	China	M	50-60	1968	Antwerpen Noord
Architect	M	Marokko	V	40-50	1993	Brussel
Professor Ruimtelijke planning	M	Georgië	M	36	2010	Asielcentrum Lanaken
Sociaal wetenschapper	M	China	V	34	2010	Antwerpen Noord
Straathoekwerker Antwerpen	M	Guinee	M	51	1993	Asielcentrum Brussel
Dokter wijkgezondheidscentrum Antwerpen	V	Tibet	V	35	2011	Asielcentrum Menen
Ambtenaar Stad Antwerpen	M	Tsjetsjenië	M	34	2005	Asielcentrum Broechem
Coördinator buurtcentrum Antwerpen	M	Guinee	V	32	2008	Asielcentrum Yvoir
Schepen Stad Antwerpen	M	Marokko	V	51	2004	Antwerpen Noord
Coördinator Katholieke hulpverleningsorganisatie A'pen	V	Aalst				
Coördinator vluchtelingenorganisatie Antwerpen	V	Syrië	M	42	2012	Asielcentrum Yvoir
Woordvoerder wijkcomité Aalst	M	Mali	M	21	2010	Brussel
Jeugdwerker Stad Aalst	V	Syrië	M	29	2010	Herzele
Coördinator wijkgezondheidscentrum Aalst	M	Afghanistan	M	19	2011	Brussel
Stichter socio-culturele organisatie Aalst	M	Rwanda	M	39	2013	Aalst
Straathoekwerker Aalst	M	Syrië	M	43	2011	Asielcentrum Arendonk
Zorgcoördinator basisschool Aalst	V	Polen	V	n/a	2010	Rondegem
Directeur basisschool Aalst	V	Griekenland	M	30-40	2013	Aalst
Medewerker OKAN Aalst	V	Congo	V	n/a	n/a	Brussel
Medewerker OCMW Aalst	M	Syrië	V	25-29	2015	Aalst
Ambtenaar stad Aalst	V	Polen	V	n/a	2010	Aalst
Woordvoerder Congolese organisatie Aalst	M	Liedekerke				
Schepen stad Aalst	M	Rwanda	V	30	1999	Denderleeuw
Medewerker Inburgering Aalst	V	Mauritanië	M	43	2010	Brussel
Medewerker kabinet RO stad Aalst	M	Nigeria	V	30-40	2005	Brussel
Ambtenaar Liedekerke	M	Filipijnen	V	20-30	2013	Liedekerke
Schepen Liedekerke	M	Marokko	V	44	1971	Charleroi
Ambtenaar Liedekerke	M	Thailand	V	20-30	2010	Liedekerke
Medewerker OCMW Liedekerke	V	Rusland	V	40-50	1999	Oostende
B. Etnische ondernemers (Antwerpen-Noord)						
Land van herkomst	Geslacht	Leeftijd	Type	Actief sinds		
China	M	n/a	Bakkerij	2014		
Thailand	V	45	Haarsalon	2014		
Nigeria	V	36	Kruidentier	2006		
Turkije	M	53	DIY-zaak	1992		
Marokko	M	48	Viswinkel	1997		
Marokko	M	35	Groentewinkel	1996		
Turkije	M	20	Tapjtenzaak	2012		

De interviews en focusgroepen werden vervolgens aangevuld met een documentanalyse van lokale en bovenlokale (sociale en ruimtelijke) beleidsdocumenten en krantenberichten om zo ook de rol van de beleidsactoren op de verschillende beleidsniveaus te bestuderen voor de veerkracht van de desbetreffende casegebieden. Tot slot geven we ook een aantal basisstatistieken en demografische gegevens mee van de drie casegebieden. Hoewel vaak wordt beargumenteerd dat statistieken van migrantenwijken net door hun grote bevolkingsverloop en hoge verhuisdynamiek altijd wat achterop hinken op de feiten, belichten de weergegeven cijfers in dit rapport net ook vaak het dynamische en snel veranderende karakter van de sociaal-ruimtelijke transformaties in de drie gebieden.

5.2 Immigratie niet langer een louter stedelijk fenomeen?

Vooraleer we overgaan op de introductie van de drie casegebieden, staan we eerst nog even kort stil bij de ruimtelijke context van immigratie. Immigratie is immers geen exclusief stedelijk fenomeen. We kozen er dan ook voor om ons voor dit onderzoek niet enkel te richten op grootstedelijke wijken. De bedoeling van de drie verschillende cases is immers om de verschillende aspecten van een aankomstwijk die belangrijk zijn voor het goed functioneren ervan te identificeren. Eens deze aspecten zijn geïdentificeerd, kan het ruimtelijk beleid er ook op ingrijpen. De vraag die hierbij belangrijk zal zijn, is welke rol kleinstedelijke of suburbane regio's vandaag spelen in het aankomst- en transitieproces van nieuwkomers in Vlaanderen en welke rol deze regio's in de toekomst zullen spelen. Vast staat immers dat ook kleinere gemeenten in Vlaanderen een steeds diverse bevolking krijgen.

In wat volgt geven we alvast een kort overzicht van de literatuur over nieuwe vestigingspatronen en belichten we enkele mogelijke verschillen en/of gevolgen voor migranten die in stedelijke of niet-stedelijke wijken terecht komen.

Nieuwe vestigingspatronen

Migratie is ruimtelijk niet uitsluitend onder de noemer (groot)stedelijke problematiek te vatten. Denk in Vlaanderen bijvoorbeeld aan de vele tweede en derde generatie migranten in de mijncités van de provincie Limburg. Daarnaast wordt meer recent in de internationale literatuur ook gewezen op enkele verschuivingen in de traditionele vestigingspatronen van migranten. Migrantenvestigen zich vaker dan vroeger het geval was meteen in minder voor de hand liggende regio's (lees: suburbane of eerder landelijke gebieden). Hierbij spelen twee los van elkaar staande sociaalruimtelijke processen een belangrijke rol. Enerzijds krijg je naar analogie met de eerder vernoemde assimilatietheorie van Massey (1985) een groeiende middenklasse van vreemde herkomst die hetzelfde suburbanisatiepatroon vertoont als de 'blanke' middenklasse (Alba et al., 1999). Anderzijds blijkt uit onderzoek in de VS (Singer, 2004; Lichter & Johnson, 2009; Downey & Smith, 2011) dat een toenemend aantal migranten de migrantenwijken in de binnenstad overslaat en zich vanaf het moment van aankomst meteen in de suburbs of meer landelijke gebieden vestigen. Deze verschuiving in het immigratielandschap kent verschillende oorzaken. De nieuwe economische sectoren, zoals de informatie- en communicatiesector, de kennisintensieve sectoren en de dienstensector, creëren een toenemende vraag naar arbeidskrachten, maar hangen minder vast aan de bestaande centraal-stedelijke locaties. De vraag naar zowel hooggeschoolde als laaggeschoolde arbeidskrachten creëerde in de VS bijvoorbeeld een aanzuigeffect in de suburbane groeipolen voor migranten van diverse afkomst (Singer, Hardwick, & Bretell, 2008). Downey en Smith (2011) zien een belangrijke verklaring in de rol die de sector van laaggeschoolde diensten speelt in de groeiende suburbane aanwezigheid van migranten. In Orange County in Californië stelden ze vast dat de toenemende vraag naar goedkope en laaggeschoolde diensten zoals kinderopvang, ouderenzorg, horeca

en poetswerk arme migranten aantrekt in de richting van de rijkere, blanke suburbane wijken. Op die manier ontstaan nieuwe, ditmaal suburbane, aankomstwijken.

De verwachting is dat ook België steeds meer te maken zal krijgen met een meer diffuus vestigingspatroon. Systematisch empirisch onderzoek naar vestigingspatronen van migranten is in België echter nog erg beperkt (Oosterlynck & Schillebeeckx, 2012; Schillebeeckx & Albeda, 2014). In het rapport “Internationale immigratie en vergrijzing in Vlaanderen: data en kaarten” dat eerder werd opgemaakt binnen het steunpunt Ruimte bleek opnieuw dat het vooral de centrumsteden zijn die het grootste aandeel migranten huisvesten en ook het merendeel van de meest recente immigranten komen nog steeds toe in één van de 13 centrumsteden (Schillebeeckx et al., 2014). Toch bleken ook de randgemeenten van de grotere Vlaamse steden een groeiende migrantenpopulatie te huisvesten. Dit gold het sterkst voor de rand van Brussel. Daarnaast doken ook op minder voor de hand liggende locaties de eerste kleine ‘hotspots’ van migranten op, zoals in enkele kleinere gemeenten in West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen en Limburg. Dit zou te maken kunnen hebben met de aanwezigheid van bepaalde arbeidsintensieve sectoren zoals de vleessector en de bouwsector die traditioneel veel (tijdelijke) arbeidskrachten vanuit het buitenland aantrekken (zie bvb. Wets & Pauwels, 2011). Voor een sluitend antwoord is echter meer onderzoek nodig.

Integratie of discriminatie?

Hoewel er nog weinig geweten is over nieuwe vestigingspatronen van migranten in Vlaanderen, kan de groeiende zichtbaarheid van migranten in sommige suburbane of rurale gemeenten niet worden ontkend (Schuermans & De Maesschalck, 2010). Dit heeft uiteraard niet enkel een ruimtelijke, maar ook een maatschappelijke impact die verschilt naargelang we kijken vanuit het perspectief van de migrant die zich vestigt in een niet-stedelijke omgeving of vanuit het perspectief van de autochtone bewoners. We kunnen ervan uitgaan dat het leven van een migrant in een niet-stedelijk wijk zonder etnische infrastructuur er heel anders uitziet dan dat van een migrant in een stedelijke etnisch gemengde wijk. Voor nieuwkomers biedt de stad vaak een netwerk van taal- en landgenoten waarbinnen ze snel(ler) hun weg vinden. Anderzijds blijkt uit een studie naar lokale opvanginitiatieven voor asielzoekers dat nieuwkomers die terecht komen in kleinere landelijke gemeentes (vaak zijn dit volgmigranten of asielzoekers) sneller Nederlands leren, zich makkelijker integreren in de plaatselijke autochtone gemeenschap en vaker een etnisch meer divers sociaal netwerk opbouwen (Pauwels et al., 2010). Kwalitatief onderzoek van Geets et al. (2006) bij nieuwkomers lijkt dit te bevestigen. Zij ontdekten dat wanneer men in de rand of op het platteland woonde men relatief veel contact had met de autochtone bevolking, wat een extra stimulans vormde om Nederlands te leren en de sociale integratie en zelfredzaamheid van de kandidaat-vluchtelingen ten goede kwam. De auteurs vermoedden ook dat dit contact met de autochtone gemeenschap een compensatie zou kunnen vormen voor het gebrekkige aanbod aan voorzieningen en opvanginitiatieven. Ook hier is meer onderzoek nodig.

Na de initiële aankomstfase in een stedelijke aankomstwijk kiezen migranten die al minder bezig zijn met het pure overleven, soms bewust voor een verhuis naar de rand van de stad. Volgens Pauwels et al. (2010) gaat het hierbij vooral over huwelijksmigranten of nieuwkomers die zeker zijn van hun verblijfsvergunning en voldoende kapitaal hebben opgebouwd om in een rustigere buurt met een beter imago een nieuw leven in België op te bouwen. Voor sommige migrantengroepen is dit een succesverhaal, voor andere groepen zijn er ook nadelen verbonden aan een verhuis naar een wijk in de rand van de stad. Deze nadelen hebben vooral te maken met de kleinere etnische concentraties buiten de steden en een gebrek aan degelijke opvang- en onthaalinitiatieven. Uit een studie van Peleman (2001) naar de vrijetijdsbesteding bij Marokkaanse vrouwen in drie verschillende buurttypen in en rond het Antwerpse bleek immers dat de participatie aan activiteiten bij de respondenten uit de Antwerpse randgemeenten veel lager lag dan bij de respondenten uit de binnenstedelijke migrantenwijk. Zij pleit er dan ook voor om ook in gemeenten met slechts een erg beperkt aandeel migranten ook werk te maken van onthaalinitiatieven die aandacht hebben voor participatie en integratie.

Kijken we vanuit het perspectief van de autochtone bewoners, dan blijkt dat velen onder hen etnische diversiteit nog steeds in sterke mate associëren met de stad, terwijl het eigen dorp wordt aanzien als een blanke, mono-culturele, rustige en veilige wijk. De ruimte wordt hiermee als het ware 'geracialiseerd'. Wanneer er in het eigen dorp in bepaalde straten of wijken toch sprake was van een groeiende populatie migranten of de aanwezigheid van een asielcentrum distantieerde men zich van deze wijken opdat het beeld van het blanke, veilige en rustige dorp niet werd geschaad. Schuermans en De Maesschalck (2010) duiden deze gestigmatiseerde wijken aan als "islands of otherness". Uit dezelfde studie van Schuermans en De Maesschalck bleek tevens dat racisme sterker aanwezig was in gemeenten met weinig niet-Europese vreemdelingen dan in gemeenten met een hoger percentage niet-Europese vreemdelingen. De houding van de bevolking ten aanzien van vreemdelingen blijkt bovendien in relatie te staan tot de verstedelijkingsgraad. De studiedienst van de Vlaamse Regering concludeerden op basis van de survey 'Sociaal-Culturele Verschuivingen' (SCV survey) uit 2008 dat stadsbewoners meer open staan voor vreemdelingen dan inwoners van plattelandsgemeenten (Bral & Pauwels, 2010). Cijfers uit de SCV survey van 2012 laten duidelijk zien dat deze tendens zich voortzet. Gevraagd naar hun ideale woonbuurt antwoordde meer dan 70% van de plattelandsbewoners dat hun voorkeur uitgaat naar 'een buurt met bijna alleen mensen van Belgische afkomst' (zie Tabel 2). Het verschil met de grootsteden is frappant. Daar gaf slechts 17% dit antwoord. Wat ook opvalt is de kloof die gaapt tussen de grootsteden en de andere gebiedstypes. Terwijl zoals gesteld 17% van de inwoners van de grootsteden aangaf graag in een buurt met bijna alleen mensen van Belgische afkomst te wonen ligt dit bij alle andere gebiedstypes hoger dan 40%. De negatieve beeldvorming lijkt dus te worden gevoed door de angst van een instroom van vreemdelingen in de eigen wijk, eerder dan door de daadwerkelijke grote

aanwezigheid of groei van etnische groepen (Warmenbol, 2007). Dit werd ook bevestigd in de studie van Schuermans en De Maesschalck (2010).

Tabel 2: Ideale buurt en verstedelijkingsgraad, in %

	Grootsteden	Centrumsteden	Stedelijke rand	Kleine steden	Overgangsgebied	Platteland	Totaal
In een buurt met bijna alleen mensen van Belgische afkomst	17,20%	41,90%	47,90%	44,60%	55,40%	70,50%	47,80%
In een buurt met meer mensen van Belgische afkomst dan mensen van een andere afkomst	44,20%	37,10%	46,20%	43,60%	34,50%	23,00%	38,10%
In een buurt met ongeveer evenveel mensen van Belgische afkomst als van een andere afkomst	35,10%	21,00%	5,90%	10,60%	8,60%	5,50%	12,90%
In een buurt met meer mensen van een andere afkomst dan van Belgische afkomst	3,30%			1,20%	0,80%	0,30%	0,90%
In een buurt met bijna alleen mensen van een andere afkomst	0,20%				0,70%	0,70%	0,30%

Bron: Survey naar sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2012, Studiedienst van de Vlaamse Regering.

5.3 Introductie van de 3 casegebieden

Hiervoor suggereerden we reeds dat de ruimtelijke en maatschappelijke dynamieken die ontstaan ten gevolge van internationale immigratie wel eens sterk kunnen verschillen naargelang de verstedelijkingsgraad. De wijk waarin men terecht komt, heeft een belangrijke invloed op het integratietraject van de migrant zelf. Net zoals de kwaliteit van het leven en de mogelijkheden tot participatie aan de maatschappij sterk afhankelijk zijn van de aanwezigheid van etnische netwerken en lokale initiatieven gericht op onthaal, integratie en participatie. In het licht van het voorgaande selecteerden we de drie casegebieden op basis van onderstaande criteria:

- We kiezen voor verschillende types van zogenaamde aankomstwijken (stedelijk versus niet-stedelijk, lange versus korte migratiegeschiedenis). Zoals we eerder aanhaalden, is er in de recente wetenschappelijke literatuur steeds meer aandacht voor immigratie naar suburbane wijken en de hiermee samenhangende bezorgdheid dat deze suburbane wijken in termen van dienstverlening veel minder sterk zijn uitgerust.
- We kiezen voor de groep minder gegoede migranten waarbij we in de mate van het mogelijke ook oog hebben voor asielzoekers en mensen zonder papieren. We veronderstellen immers dat welgestelde migranten voldoende eigen middelen hebben om hun onthaal zelf te organiseren via de marktwerking. Armere migranten zijn voor hun aankomst- en transitieproces veel sterker aangewezen op de overheid, familie en etnische netwerken.
- Binnen de cases selecteren we een zo divers mogelijke groep respondenten met betrekking tot herkomst.

In wat volgt lichten we de keuze voor de drie casegebieden verder toe en geven we per case een aantal basisstatistieken mee.

5.3.1 Case Antwerpen-Noord

Als eerste case werd op basis van de bovenstaande criteria gekozen voor een aankomstwijk in de 19e eeuwse gordel van de stad Antwerpen: 'Antwerpen Noord'. Antwerpen-noord is een stedelijke wijk met een lange migratiegeschiedenis en een groot aandeel inwoners met een laag socio-economisch profiel. Wat de keuze voor deze wijk mee heeft bepaald was het feit dat de vorige stedelijke administratie de aankomstfunctie van deze wijk expliciet erkent en ook wenst te behouden. In het Ruimtelijk uitvoeringsplan voor Antwerpen 2060 (kortweg 'RUP 2060') dat werd goedgekeurd door de gemeenteraad op 22 oktober 2012⁶ wordt de wijk naast ontmoetingsgebied en woongebied ook omschreven als aankomstgebied:

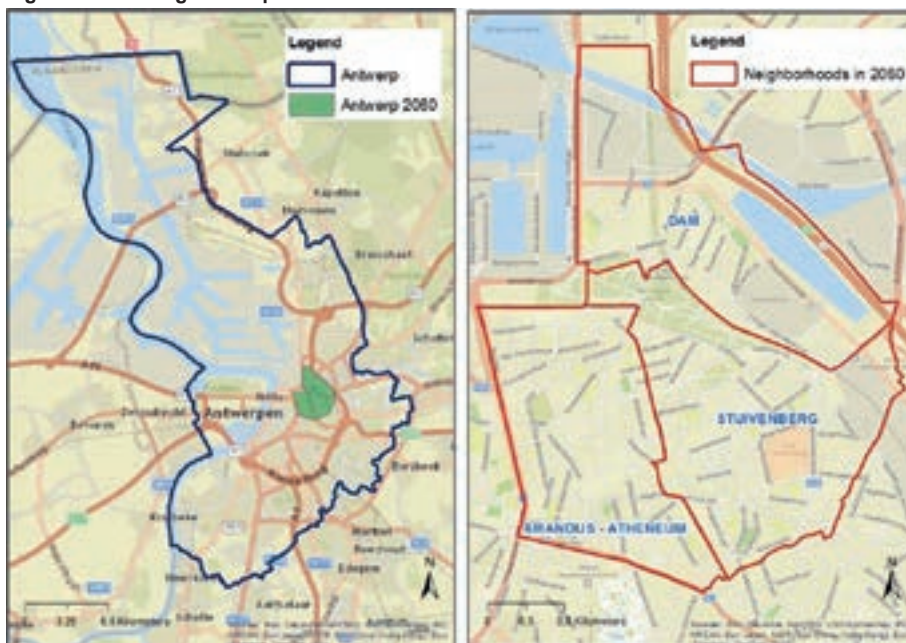
⁶ Het gaat hier dus om een beleidsdocument dat nog werd goedgekeurd tijdens de vorige legislatuur (2007-2012) onder het beleid van toenmalig burgemeester Patrick Janssens.

“Antwerpen 2060 is een veelbesproken gebied. Sinds haar ontstaan functioneert het als aankomstgebied voor niet-Antwerpenaren. Na een succesvolle integratie verhuizen deze nieuwe Antwerpenaren. De sociale stijging die hier plaats vindt, is daarom slechts beperkt zichtbaar.” (Stad Antwerpen, 2012, p. 3)

De wijk Antwerpen-Noord bestaat uit de wijken ‘Dam’, ‘Stuivenberg’ en ‘Amandus-Atheneum’. De wijk is centraal gelegen, en grenst aan twee erg belangrijke openbaar vervoersknooppunten: het centraal station en de busterminal aan de Franklin Rooseveltplaats waar de meeste streekbussen van De Lijn toekomen en vertrekken. De wijk herbergt ook vele lokale openbare diensten, etnische verenigingen en winkels en een groot, relatief nieuw, park (Park Spoor Noord), dat bezoekers aantrekt uit de hele stad. Antwerpen-Noord biedt (relatief) goedkope woningen en commercieel vastgoed. Het is zowel vanuit fysiek als sociaal opzicht een erg diverse wijk. In de wijk staan verschillende grote oude herenhuisen en burgerwoningen naast kleine arbeidershuisjes in nauwe straten of steegjes.

Figuur 1: Situering Antwerpen-Noord

In de tweede helft van de 19de eeuw kende deze buurt een zeer sterke groei die echter op een chaotische en ongestructureerde manier tot stand kwam, zonder enige visie op het ruimtelijk geheel. De wijk werd toen al bewoond door mensen uit de laagste socio-economische klassen. Na 1860 besloot de stad daarom om sterk te investeren in de wijk en voorzag in de bouw van enkele belangrijke publieke voorzieningen zoals scholen, een bad- en zweminrichting, een ziekenhuis - in een voor die tijd erg vooruitstrevende bouwstijl- en een groot aantal sociale woningen (Plomteux & Steyaert, 1989). Het is echter pas een eeuw later dat de eerste migranten toekwamen in Antwerpen-Noord. De meesten onder hen waren

'gastarbeiders' die in België toekwamen ten gevolge van actieve overheidsrekrutering. De meeste gastarbeiders bleken uiteindelijk langer (dikwijls permanent) te blijven dan aanvankelijk gepland en trokken in de vele woningen die de blanke middenklasse uit de wijk had ingeruild voor een woning met tuin in de rand van de stad. De daaropvolgende economische crisis van de jaren 1970 verhinderde echter sociale, en dus vaak ook ruimtelijke, mobiliteit voor deze migrantengezinnen wat leidde tot de consolidatie van vele 19^e-eeuwse migrantenwijken (Kesteloot, 2000). Vandaag heeft ruim 72% van de inwoners van Antwerpen-Noord vreemde roots⁷. Het is een erg dense wijk (13.440 inwoners/km³ in 2015) dat al jaren kampt met het stigma van sociaal achtergestelde migrantenwijk en dit zowel ten gevolge van statistieken als van berichtgeving in de media⁸. Tabel 3 toont een aantal basisstatistieken van de wijk en zet deze uit ten opzichte van het stedelijk gemiddelde. De tabel toont duidelijk aan hoe Antwerpen-Noord op een aantal belangrijke socio-economische indicatoren (zoals opleidingsniveau, inkomen en werkzaamheidsgraad) heel wat lager scoort dan de hele stad Antwerpen. Ook op gebied van het woningpatrimonium en de openbare ruimte zien we dat, naast de hoge bevolkingsdichtheid, de wijk in vergelijking met het stedelijk gemiddelde gekarakteriseerd wordt door een hoger aandeel ongeschikt en/of onbewoonbaar verklaarde woningen en een lager aantal vierkante meters groen per inwoner. Het aandeel sociale huurwoningen leunt echter wel sterk aan tegen het stedelijke gemiddelde.

---

⁷ Herkomst ouders meegerekend.

⁸ Wanneer de nieuwe demografische gegevens van 2015 voor alle Antwerpse wijken werden vrijgegeven, publiceerde de krant De Morgen een artikel met als titel : « Wie geld heeft, vlucht weg. Antwerpen-Noord is op socio-economisch vlak het kneusje van de stad. » (verschenen op 9 april 2015).

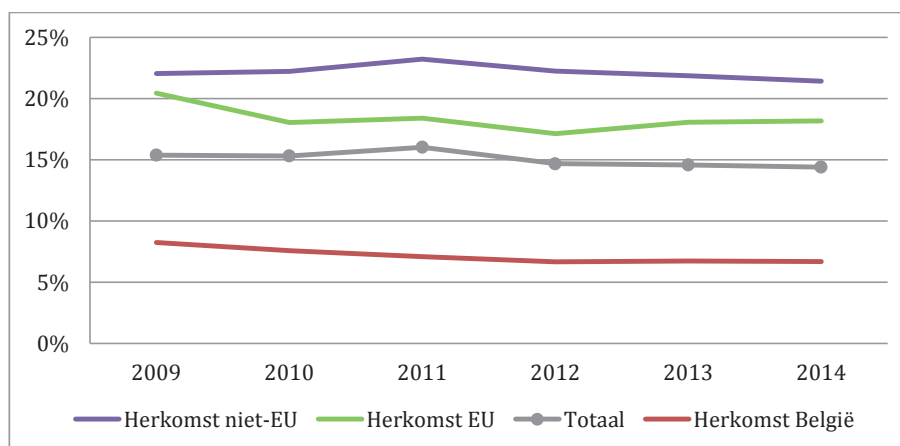
Tabel 3: basisstatistieken wijk Antwerpen-Noord en Stad Antwerpen

	Antwerpen-Noord	Stad Antwerpen
Inwoners (2015)	44.531	516.009
Bevolkingsdichtheid (pers/km ²) in 2015	13.440	2.526
% vreemdelingen (herkomst ouders meegerekend) in 2015	72	45.8
Werkzaamheidsgraad (% in 2012) (verhouding v/d werkenden van 18 t.e.m. 64 jaar t.o.v. bevolking van 18 t.e.m. 64 jaar)	46.5	59
% inwoners met hoogstens diploma lager onderwijs (2011) [%]	26	18
Gem. netto belastbaar inkomen per capita (2012)	13.168 €	19.089 €
% Sociale huurwoningen (2014)	9.42	9.91
% Ongeschikte en/of onbewoonbare wooneenheden (2014)	3.7	0.9
Opp. in m ² groen per inwoner (2014) [aantal]	6	119.4

Bron: Buurtmonitor Stad Antwerpen (<https://stadincijfers.antwerpen.be/>)

Figuur 2 toont tot slot duidelijk aan dat de wijk Antwerpen-Noord de rol van aankomstwijk vervult in de stad. Deze figuur zet het aandeel nieuwkomers (van buiten de stad) uit ten opzichte van het totaal aantal nieuwkomers in de hele stad Antwerpen voor de periode 2009-2014, en dit opgesplitst volgens herkomstgroep. Ca. 1 op 7 (ruim 14%) van alle nieuwkomers in de stad komt aan in de wijk Antwerpen-Noord, terwijl slechts 8,6% van de Antwerpse bevolking er woont. Van de nieuwkomers met niet-Europese herkomst in Antwerpen, komt ruim 1 op 5 aan in Antwerpen-Noord. Voor de nieuwkomers met Europese roots gaat het om iets minder dan 20%. Ter vergelijking, voor de autochtonen gaat het slechts om een kleine 7%.

Figuur 2: Aandeel nieuwkomers van buiten de stad in de wijk Antwerpen-Noord t.o.v. totaal aantal nieuwkomers in de stad Antwerpen, 2009-2012

Bron: Buurtmonitor Stad Antwerpen (<https://stadincijfers.antwerpen.be/>)

Let wel, de cijfers in bovenstaande figuur gaan over alle aankomsten van buiten de stad Antwerpen (dus ook over aankomsten vanuit andere gemeenten binnen België). Cijfers op wijkniveau over aankomsten rechtstreeks vanuit het buitenland zijn voor zover we kunnen nagaan niet (of niet publiekelijk) beschikbaar. Wel weten we dat er van alle 7.441 geregistreerde nieuwkomers die zich in 2015 vanuit het buitenland in de stad Antwerpen kwamen vestigen 1.345 personen terecht kwamen in de wijk Antwerpen-Noord (hetzij 18%)⁹. Ook dit is een erg hoog cijfer, wetende dat Antwerpen 14 wijken kent, goed voor een totaal van ruim een half miljoen inwoners (waarvan zoals eerder gesteld slechts 8.6% in Antwerpen-Noord woont).

Daarnaast blijkt uit de Antwerpse gegevens dat de externe migratiesaldi¹⁰ voor de inwoners met Europese en niet-Europese herkomst in de periode 2010-2014 steevast positief waren voor de wijk Antwerpen-Noord. Dit betekent dat er meer personen met vreemde herkomst van buiten Antwerpen in de wijk kwamen wonen dan er weer uit de wijk wegtrokken. Het externe migratiesaldo voor autochtonen was in diezelfde periode echter steeds negatief.

Tot slot wordt een aankomstwijk ook steevast gekenmerkt door een hoge verhuisdynamiek en dit is in Antwerpen-Noord niet anders. De verhuisintensiteit¹¹ in Antwerpen-Noord ligt dan ook erg hoog. Deze lag met 38% in 2014 heel wat hoger dan het stedelijke gemiddelde (29%).

⁹ Bron :Cijfers opgevraagd bij Atlas · integratie & inburgering Antwerpen

¹⁰ Het verschil tussen aankomsten van buiten de stad en vertrekbewegingen uit de stad

¹¹ De verhuisintensiteit is het totaal aantal verhuisbewegingen geregistreerd in een gebied (aankomst + vertrek + interne verhuis), gedeeld door de bevolking van dit gebied.

5.3.2 Case Aalst

Als tweede case kozen we voor de stad Aalst. Deze stad kende de afgelopen jaren, mede door haar centrale ligging op de as Gent-Brussel, een sterke diversifiëring van haar populatie. Het is vooral de groei van de Sub-Saharaanse bevolkingsgroep die veel media-, maar ook politieke, aandacht kreeg. Het kleinstedelijke Aalst kende ook haar instroom van gastarbeiders in de jaren 1960-'70 maar in vergelijking met grootsteden zoals Antwerpen, Gent, Brussel, Luik,... bleef deze instroom (en de bijhorende vervolgmigratie) eerder beperkt. De concentratie van personen van vreemde herkomst is in Aalst ook minder sterk waardoor we ervoor opteerden om ons niet te richten op één specifieke wijk, maar op de hele stad. Tijdens de tweede helft van de 19de eeuw tot ver in de 20ste eeuw was Aalst alom bekend om zijn textielindustrie. De jaren 1960 markeerde echter het begin van de economische neergang en Aalst - net als veel andere Belgische steden in diezelfde periode - werd geconfronteerd met problemen van toenemende werkloosheid, een sterke afname van het aantal inwoners in de binnenstedelijke wijken en een verouderende 19e eeuwse woningvoorraad. Aalst kent tot op heden een groot aanbod aan kleine arbeiderswoningen waar zich doorheen de jaren steeds meer migrantengezinnen hebben gevestigd. Vooral tijdens het laatste decennium kende de stad een steeds meer diverse instroom van nieuwe migranten. Zo werd de top 3 van vreemde nationaliteiten in Aalst de afgelopen 15 jaar sterk gewijzigd. Daar waar de Turken (0,5% van de totale bevolking), Marokkanen (0,3% van de totale bevolking) en Nederlanders (0,2%) in 2000 de grootste groepen vormde, waren het in 2014 de Nederlanders (1%), Congolezen (0,6%) en Polen (0,5%) die de top drie vervulde. Bovendien liep het aantal verschillende nationaliteiten in diezelfde periode op van 76 nationaliteiten naar 120 (Jacques, Lodewijckx, Pelfrene, Schelfaut, & Noppe, 2015).

Figuur 3: Case Aalst (etnisch ondernemerschap in Aalst en stationsomgeving Aalst)

Tabel 4 toont een aantal basisstatistieken van de stad Aalst en zet deze –waar relevant- uit ten opzichte van het gemiddelde voor het Vlaamse Gewest. Meteen blijkt duidelijk dat de stad Aalst een heel ander profiel heeft dan een grootstad zoals Antwerpen. Zo zagen we eerder dat 46% van alle inwoners in Antwerpen van vreemde herkomst is. Voor Aalst gaat het hier slechts om 16%. Daarnaast toont onderstaande tabel dat de meeste indicatoren voor Aalst sterk aanleunen bij het

Vlaamse gemiddelde (al scoort Aalst beduidend slechter op het aandeel sociale huurwoningen). Uiteraard zegt deze tabel weinig over de interne differentiatie binnen de stad Aalst. Zo kent ook Aalst een aantal wijken met een eerder laag socio-economisch profiel zoals de wijken Aalst Rechteroever en de Watertorenwijk.

Tabel 4: basisstatistieken stad Aalst

	Aalst	Vlaams Gewest
Inwoners (2015)	83.709	
Bevolkingsdichtheid (pers/km ²) in 2015	1.072	
% vreemdelingen (herkomst ouders meegerekend) in 2015	16,4	18.4
Werkzaamheidsgraad (% in 2013)		
Aandeel (%) werkenden in de bevolking op arbeidsleeftijd (20-64 jaar)	71.7	71.4
Gem. inkomen per inwoner	18.194	17.765
% sociale huurwoningen (2014)	3,8	5.5

Bron: ADS & SVR

5.3.3 Case Liedekerke

Tot slot selecteerden we de gemeente Liedekerke als derde case. Deze gemeente was één van de eerste gemeenten in de westelijke rand van Brussel met een eigen integratieambtenaar en kende vooral het afgelopen decennium een sterke groei van haar populatie van vreemde herkomst. De nabijheid van Brussel en de goede bereikbaarheid met het openbaar vervoer (zowel een goede trein- als busverbinding) speelt hier een belangrijke rol. De keuze voor Liedekerke was ook deels een pragmatische keuze. Liedekerke maakte immers deel uit van één van de twee onderzoeksgebieden die geselecteerd werden binnen de 'Living Labs' van het Steunpunt Ruimte (zie www.steunpunt ruimte.be).

6. Resultaten Case Antwerpen-Noord

In dit kwalitatieve luik worden de resultaten belicht van de interviews met zowel de bevoorrechte getuigen (beleidsmakers, experts inzake ruimtelijke planning en hulpverleningsorganisaties die actief zijn in de wijk) als met de nieuwkomers en sleutelfiguren van buitenlandse herkomst in de wijk Antwerpen-Noord. We gaan na welke elementen aanwezig zijn in de wijk die de aankomst van nieuwkomers uit het buitenland, en de functie van aankomstwijk als transitiezone, faciliteren of vergemakkelijken. Meer specifiek onderzoeken we welke (combinaties van) de drie sociaal-economische integratiesferen worden gebruikt om toegang te verkrijgen tot de verschillende gelokaliseerde hulpbronnen die nieuwkomers nodig hebben in hun aankomstproces en die hun kansen op sociale mobiliteit verhogen. Het gaat hier dan om tewerkstelling, huisvesting en allerlei stedelijke (in)formele diensten en hulpverlening. Daarnaast onderzoeken we welke rol de verschillende organisaties en netwerken, maar ook het stadsbestuur en de hogere overheden hierin kunnen vervullen. Of met andere woorden, in welke mate wordt de transitiefunctie van de wijk – en dus de veerkracht – versterkt of net verzwakt door de verschillende maatregelen en acties van betrokken overheidsactoren, middenveld, ngo's, etc. Eerst staan we nog kort even stil bij de het specifieke karakter van de wijk.

6.1 Specificiteit van de wijk Antwerpen-Noord

De ruimtelijke structuur is rafeliger en ongestructureerder

Antwerpen-Noord is een dichtbebouwde wijk zonder een duidelijk ruimtelijk patroon en met vele smalle straten. Ze is tot stand gekomen zonder enige ruimtelijke visie of plan en dus ook zonder de bijhorende uitrusting en voorzieningen. Zelfs toen de eerste migrantenfamilies toekwamen, werd er vanuit ruimtelijke planning nooit geïnvesteerd in de wijk, aangezien men ervan uitging dat deze migratie een tijdelijk karakter had. Ondertussen is het een onweerlegbaar feit dat de wijk een grote diversiteit kent en wordt Antwerpen-Noord zelfs door de ruimtelijke planningscel van de stad erkend als aankomstwijk.

Nu deze ruimtelijke dynamieken in de wijken een vast gegeven zijn, is het een uitdaging voor de ruimtelijke ordening om hier met duurzame ingrepen op te ageren. De chaotische opbouw van de wijk biedt immers naast heel wat problemen, ook heel wat kansen. Zo is de levendigheid van Antwerpen-Noord vooral te danken aan het intensieve gebruik van de publieke ruimte door de vele nieuwkomers in de wijk.

“Nu voor de rest denk ik dat die migrantengroepen, die hebben altijd een heel andere omgang met het openbaar domein. Dus ik denk dat die heel veel buiten leven en wonen. [...] Wat wel zo is, is dat die migranten zo een nonchalante omgang met dat openbare domein hebben [...]. Maar die nonchalance wordt vaak te negatief bekeken,

maar dat heeft ook een heel groot voordeel. Dat maakt ook dat die dat gebruiken. Dat die een tafel op straat zetten en dat die samen, echt samen buiten gaan zitten. En dat maakt een wijk levendig.” (Architect)

Kenmerkend aan een aankomstwijk is niet enkel de meer chaotische totstandkoming van de ruimtelijke structuur van de wijk, maar ook de lossere omgang met de regelgeving. Respondenten in het onderzoek hadden het dan ook over de “*andersoortige sociale controle*” in een stedelijke aankomstwijk zoals Antwerpen-Noord en geloofden sterk dat de grotere tolerantie ook meer ruimte laat voor het experiment.

“Je hebt toch ook nog wel het voordeel hier denk ik [...], het blijft hier nog wel zeer gemakkelijk om hier iets te verbouwen, of iets om te bouwen. Om van een huis een winkelpandje te maken. Het is een wijk waar op zich nog wel veel kan en ook veel getolereerd wordt. Dus er speelt hier toch wel een andersoortige sociale controle dan in andere stadsdelen. Het is een zeer tolerante wijk ook. [...] Dat alles kan, dat is nu wel wat veel gezegd, maar hier kan veel geëxperimenteerd worden. (Coördinator Buurtcentrum Antwerpen)

Al heeft die lossere omgang met de (ruimtelijke) bepalingen natuurlijk ook nadelen. Zo vertelde een gekend sleutelfiguur in de wijk over de vele verbouwingen die plaatsvinden zonder respect voor het onroerend erfgoed.

Een diverse alles-wijk?

Het feit dat Antwerpen-Noord een centraal gelegen, levendige wijk is met veel winkels en voorzieningen en goede verbindingen met het openbaar vervoer speelt een belangrijke rol in haar aantrekkingskracht voor nieuwkomers. Gevraagd naar hun mening over de wijk, omschreven twee respondenten de wijk als een ‘alles-buurt’, een buurt die over talrijke voorzieningen beschikt, waarvan een groot deel zich ook richt op de noden van de diverse populaties in de wijk:

“Het is een alles-buurt. Er is school, of werk of euh er is een ziekenhuis. Kijk hier, alles hier, winkels, ... alles hier, [...] organisaties voor Nederlandse lessen,... Dit is een alles-buurt hier. Begrijp je?” (M, Tsjetsjenië, 34 jaar)

“Je hebt hier alles hé. Je kan al de informatie in verschillende talen krijgen. En supermarkten: je hebt hier naast een Marokkaan, naast een Afghaan, naast een Jood, naast een Pakistaan, naast ik weet het niet hé. Je hebt er verschillende. En dat is heel gemakkelijk en mensen helpen elkaar. (V, Marokko, 40+)

6.2 Formele en informele tewerkstelling

In dit luik belichten we de verschillende strategieën die nieuwkomers hanteren om toegang te krijgen tot de arbeidsmarkt in Antwerpen-Noord (en wijdere omgeving). We tonen aan dat heel wat nieuwkomers, verhinderd door de moeilijke toegang tot de formele arbeidsmarkt, steunen op het eigen sociale netwerk om aan een job te geraken of zelf een eigen zaak beginnen. Het succes van etnisch ondernemerschap is echter niet enkel gebaseerd op sociale netwerken. Veel hangt ook af van het wetgevende kader en hoe strikt dit op lokaal niveau wordt toegepast.

Toegang tot de arbeidsmarkt

Zoals we eerder in dit rapport beschreven, vormt de arbeidsmarkt de meest dominante sociaal-economische integratiesfeer in kapitalistische samenlevingen (Mingione, 1991). Eerdere studies toonden aan dat de meerderheid van migranten van niet-Europese herkomst in België nog steeds de meest precaire jobs op de arbeidsmarkt uitvoeren waar slechte arbeidsomstandigheden, lage lonen en kortetermijncontracten schering en inslag zijn; een fenomeen dat vaak aangeduid wordt met de term 'etnostratificatie' (Verhoeven, 2000). Ook tijdens de interviews in Antwerpen-Noord kwam het probleem van de tijdelijke contracten veelvuldig aan bod. Soms kreeg men wel een vast contract aangeboden, maar liep men dit contract toch nog mis doordat men slechts over een tijdelijke verblijfsvergunning en arbeidskaart beschikte.

De discrepantie tussen de kansen op de arbeidsmarkt voor nieuwkomers van buiten de EU-15 en de lokale bevolking is nergens in Europa zo hoog als in Vlaanderen en België (Tielens, 2005). Dit wordt ook weerspiegeld in de werkloosheidscijfers in Antwerpen-Noord. In 2015 was ca. 21% van de totale populatie van vreemde herkomst¹² tussen 18 en 66 jaar oud werkloos¹³. Voor de Belgen was dit aandeel 'slechts' 13% (Stad Antwerpen, 2015b). Vaak is dit verschil te wijten aan discriminatie op de arbeidsmarkt (Smeesters, Arriijn, Feld, & Nayer, 2000), maar ook andere factoren zoals strenge diplomaverenisten, het niet beschikken over de nodige verblijfs- en arbeidsvergunningen en de sterke focus op het goed beheersen van de Nederlandse taal bemoeilijken de toegang tot de arbeidsmarkt voor vele nieuwkomers. Een medewerker van een lokaal buurtcentrum in Antwerpen-Noord wil dan ook meteen nuanceren dat een aankomstwijk als Antwerpen-Noord automatisch leidt tot opwaartse sociale mobiliteit;

“De kansen liggen niet voor het rapen hé. Ik denk dat het zeer moeilijk is net hé voor mensen om eruit te geraken. Zowel op vlak van tewerkstelling, maar ook om taal te

---

¹² Gebaseerd op nationaliteit bij geboorte

¹³ Aandeel werkloze werkzoekenden van vreemde herkomst in de totale populatie inwoners van vreemde herkomst op beroepsactieve leeftijd (18 tot en met 64 jaar).

leren bijvoorbeeld om dat op een zodanig niveau te kennen dat je ook gemakkelijker toegang krijgt tot werk bijvoorbeeld. Zo gemakkelijk is het allemaal niet hé."

Ook onze respondent uit het huidige stadsbestuur erkent dat de kanalen om toe te treden tot de arbeidsmarkt niet altijd voor iedereen even goed functioneren:

"We verliezen veel te veel mensen vandaag die naast de mandjes vallen die we hebben uitgezet. Je hebt de grote mand van de VDAB en dan heb je de kleine mandjes van Werkhaven, euh Kras jeugdwerking enzovoort. Nu ondanks het feit dat die er allemaal staan, die mandjes, vallen er daar een hele hoop naast. Waarom? Euh heel veel hebben de moed opgegeven. Een deel is ook illegaal." (scheper stad Antwerpen)

Hiermee wordt meteen nog een bijkomende drempel aangehaald voor een specifieke groep: de groep mensen zonder papieren. Overleven is voor deze groep heel moeilijk net omdat zij geen recht hebben om in België te werken. Volgens een straathoekwerker die met mensen zonder papieren werkt in de wijk, doen zij vaak beroep op voedselbedeling om te overleven. Daarnaast zijn zij vaak noodgedwongen aangewezen op de informele economie.

De laatste, maar zeer vaak genoemde, drempel voor het vinden van een job is de taal. Doorheen alle gesprekken vormde taal de rode draad. De link tussen taal en werk lijkt dubbel. Enerzijds geven zo goed als alle respondenten aan dat het beheersen van de Nederlandse taal een belangrijke voorwaarde is om aan werk te geraken.

"En dan zeggen ze ook, ga maar werk zoeken. Wie gaat er werk geven aan een persoon die geen Nederlands spreekt. Wie? Niemand." (V, Marokko, 51 jaar)

"Ik denk eerst moet je goed Nederlands leren en dan zoek je werk. Als je Nederlands niet goed genoeg is dan kan je niet goed contact maken met mensen. Ze kunnen je niet goed begrijpen" (V, Tibet, 35 jaar)

Anderzijds blijkt ook dat de meesten pas echt Nederlands leren spreken op de werkvloer, want "[...] als je werkt dan is dat ook veel beter voor je Nederlands ook." (M, Tsjetsjenië, 34 jaar). Toch hadden heel wat respondenten het ook moeilijk met de steeds sterkere nadruk die gelegd wordt op het Nederlands. Zo vertelde Katy¹⁴, een vrouw uit Guinea dat de sociale druk die ze voelde om Nederlands te leren haar net verhinderde de taal snel onder de knie te krijgen. Ze durfde immers nog amper Nederlands te spreken, uit angst fouten te maken. Uit de studie van Pauwels et al. (2010) kwam ook reeds naar voren dat sommige nieuwkomers een ware 'integratiedwang' ervaren.

---

¹⁴ Alle namen in dit rapport zijn fictief ter bescherming van de privacy van onze respondenten.

Strategieën om aan een job te geraken

Een eerste voor de hand liggende manier om een job te vinden, zijn de officiële toeleidingskanalen en trajectbegeleidingsinstanties zoals de VDAB, de Werkwinkel, de uitzendkantoren, het OCMW, etc. Ook onze respondenten kenden deze kanalen goed.

“I: En hoe heb je die job gevonden?”

R: VDAB. Dat was VDAB. (V, Marokko, 40+)

“I: En hoe zocht je dat dan? Was dat dan via interim of via via of...?”

R: Ik ga gewoon naar een interim en ik solliciteer overal. Dus ik heb gewerkt met Randstad, met Manpower [...], en euh in het Middelheim [ziekenhuis]. Ik heb daar gewerkt. En in een bejaardentehuis, ik heb ook gewerkt in een bejaardentehuis. En ik heb ook bij mensen thuis gewerkt. Ik heb ook als postbode gewerkt..” (V, Marokko, 51 jaar)

Bovenstaand citaat toont ook aan hoe vele nieuwkomers veel verschillende, en vaak tijdelijke, jobs uitoefenen. In België vinden de meeste migranten uiteindelijk echter een job door het aanspreken van het eigen netwerk van vrienden en familie¹⁵, en dus door beroep te doen op wederkerigheid. Dit is ook het geval in Antwerpen-Noord. Zo vertelde Mei, een Chinese vrouw die in 2011 haar man kwam vervoegen die aan het werk was in het Antwerpse Chinatown, hoe ze haar eerste job in Vlaanderen vond door beroep te doen op de lokale Chinese gemeenschap. Samen met vele andere Chinese migranten uit China Town, pendelde Mei dagelijks naar Olen (op zo'n 35 km van Antwerpen-Noord) voor haar werk in wat zijzelf de 'kippenfabriek' noemde. Toen de fabriek in 2013 failliet ging, zorgde dit voor een plotse werkloosheidspiek binnen de gemeenschap, maar onze respondent vond snel weer werk in een Chinees restaurant in de wijk. Ook Zineb, een Marokkaanse sleutelfiguur in de wijk die tevens als 'sociaal adviseur' vrijwilligerswerk doet voor de stad Antwerpen benadrukte het belang van een sociaal netwerk: *“Een job? Ik weet het niet, je moet een job zoeken via via”*. Naast familiebanden en de etnische gemeenschap zijn volgens Zineb voornamelijk de lokale wijkcentra van cruciaal belang voor nieuwkomers om een eigen sociaal netwerk uit te bouwen:

“Het buurthuis, dat is een ideale plek waar [...] de mensen kunnen, ik weet het niet, van alles wisselen. Ja het centrum 'de wijk' of het buurthuis.”

Een straathoekwerker in de wijk kende dezelfde 'netwerk-waarde' toe aan het De Coninckplein – een lokaal plein in de wijk dat gekend staat voor haar Afrikaanse bars en cafés, maar ook voor haar alcohol- en druggebruikers – en vertelde hoe dit plein fungeerde als ontmoetingsplaats voor heel veel verschillende groepen in de wijk.

¹⁵ De steekproefenquête naar de arbeidskrachten (EAK) in België uit 2008 toonde aan dat 32% van de werkende migranten van niet-Europese herkomst een job vonden (of een eigen zaak opstarten) met hulp van vrienden of familie. Ter vergelijking, het aandeel Belgen dat op het eigen sociale netwerk steunde bij het vinden van een job was slechts 14%.

Hier kwamen ook mensen zonder papieren en nieuwkomers, vaak op zoek naar een dak boven hun hoofd of een job:

“Ja, het feit dat heel wat van die gasten ook gewoon naar dat plein konden komen, en zij vonden daar dan wel de volgende stap. Het inwonen, het afspraken maken, inkomen, werken, werk vinden en dergelijke meer” (straathoekwerker)

Het plein is echter al jaren onderwerp van speciale beleidsmaatregelen, inclusief meer strikte openingsuren voor cafés en bestraffende maatregelen ten opzichte van de pleinbewoners. Deze maatregelen hebben echter een negatieve impact op de ontmoetingsfunctie van het plein (zie ook Cools, 2014).

Etnisch ondernemerschap

Het etnisch ondernemerschap in Antwerpen-Noord is sterk aanwezig. De centrale winkelstraat van de wijk, de Handelsstraat, bedient niet enkel de lokale etnische gemeenschappen en geboren Antwerpenaren, maar trekt ook mensen aan van ver buiten de stad. Het is een belangrijke troef in de wijk en biedt nieuwkomers ook kansen.

Deze, vaak kleine, ondernemingen komen niet enkel tegemoet aan de vraag naar exotische handelswaren, maar vormen tevens een ontmoetingsplaats en bron van informatie in de wijk. Volkan, een Turkse eigenaar van een doe-het-zelf-zaak in Antwerpen-Noord licht toe:

“Wij zijn een soort van informatiecentrum. Mensen weten mij te vinden.”

Een sleutelfiguur in de Chinese gemeenschap in de wijk, geeft aan dat het stadsbestuur in het verleden hard gewerkt heeft om het administratieve proces, dat gepaard gaat met het opstarten van een eigen zaak, te vereenvoudigen. Hij betreurde echter het verdwijnen van het adviesbureau ‘Allochtoon ondernemen’. Dit adviesbureau dat werd opgericht in 1997 en deel uitmaakte van de werking van het bedrijvenloket werd ondertussen afgeschaft. Dit adviesbureau bevond zich in tegenstelling tot het algemene bedrijvenloket in de wijk zelf en kende een groot succes.

Daarnaast bleek uit de interviews met de etnische ondernemers in Antwerpen-Noord dat sociale netwerken bestaande uit andere migranten en familie een belangrijke voorwaarde zijn om een eigen zaak op te starten in de aankomstwijk (zie in deze context ook Portes & Jensen, 1989; Portes & Sensenbrenner, 1993). Het verhaal van Tida, de Thaise eigenares van een kapperszaak in Antwerpen-Noord, illustreert dit. Tida nam deze zaak over van de vorige (Chinese) eigenaars die wisten dat Tida in het bezit was van een diploma haartooi en vroegen of zij geïnteresseerd was in een overname. Vanuit de etnische ondernemingen in Antwerpen-Noord groeit er dan ook duidelijk een nieuwe middenklasse in de wijk:

“Migranten investeren daar, renoveren daar, kopen daar, renoveren daar. Ze hebben daar een winkel of een bedrijfje, dus dat veranderd in een meer stabiele situatie.” (professor ruimtelijke planning)

Dit wil echter niet zeggen dat het etnisch ondernemerschap een garantie is op sociale mobiliteit:

“Voor vele ondernemers gaat het nu meer om overleven dan om er echt rijk van te worden [...] Vroeger had ik een omzet van ca. 20.000 euro per week. Nu is dat nog maar 6.000 euro per week. Dat is een serieus verschil hé. Er is ook veel meer concurrentie. Je moet het aantal groentewinkels eens tellen als je door de Handelsstraat loopt. Vroeger had je er misschien twee of drie, nu zijn het er veel meer. Vroeger was het ook veel makkelijker, meer vrije handel toen. Het was beter toen, je kon hier en daar nog wat bijverdienen, je kon wat zwart werken...” (Damir, Marokkaanse ondernemer)

Veel van de ondernemingen in Antwerpen kennen een eerder kort bestaan en velen hebben het moeilijk om de eindjes aan elkaar te knopen. Verschillende auteurs toonden reeds aan dat de informele economie, voornamelijk gebaseerd op wederkerigheid, een belangrijke overlevingsstrategie vormt voor nieuwkomers (Kesteloot & Meert, 1999; Lin, de Meulder, & Wang, 2011). Het bovenstaande citaat van Damir toont ook aan dat de meer strikte toepassing van de regelgeving in Antwerpen-Noord het de lokale ondernemers een heel stuk moeilijker maakt om te overleven door het bijvoorbeeld niet zo nauw te nemen met bepaalde planologische voorschriften, maximale werktijden en de regelgeving rond minimumlonen, maar ook door de (tijdelijke) tewerkstelling van mensen zonder arbeidsvergunning of beroep te doen op onbezoldigde diensten van vrienden en familie. De lokale context speelt dan ook een niet te onderschatten rol die vaak het verschil maakt inzake economische relaties en economisch succes. Een ambtenaar van de stad Antwerpen erkent het probleem van Damir en benadrukt het belang van het flexibel omgaan met de bestaande regelgeving (zonder dat de respondent noodzakelijkerwijze bovenstaande overtredingen op de wetgeving volledig goedkeurt):

“De winkelfunctie die moeten we ondubbelzinnig ondersteunen. Als het Ramadan is sorry, maar dan mag je toch tot tien uur open zijn, geen gezever. [...] Het is schandalig hoe moeilijk dat we het maken aan mensen om handel te drijven, wetende dat ze op onze arbeidsmarkt toch niet terecht kunnen hé.” (ambtenaar stad Antwerpen)

De meer strikte toepassing van het regelgevend kader lijkt in het bijzonder te gelden voor de Afrikaanse ondernemers rond het eerdergenoemde De Coninckplein. Umma, eigenares van een drukbezochte kruidenierszaak in de omgeving van het plein, beschrijft hoe ze zich gevisieerd voelt door de lokale politie. Door de grote verkeersdruk arriveren veel van haar leveranciers vaak pas na de officiële openingsuren van haar zaak, wat steevast resulteert in een bezoek van de politie. Umma heeft het gevoel dat de politie nooit *“de openingsuren van de Pakistaanse of Chinese winkels in de buurt controleert.”* Ook Loopmans (2008) toonde reeds aan

hoe vele Afrikaanse cafés op het plein dikwijls door het stadsbestuur bestempeld worden als overlast creërende, onvolwaardige handelszaken.

Daarnaast worden de overlevingskansen van bepaalde etnische ondernemingen in de wijk Antwerpen-noord nog bemoeilijkt door het invoeren van het label 'imagoverlagende' winkels. Hiermee doelt men in de eerste plaats op nachtwinkels en belwinkels, maar ook op bijvoorbeeld wedinrichtingen, shisha-bars en club-vzw's; handelszaken die doorgaans worden uitgebaat door etnische ondernemers. Het feit dat deze handelszaken inspelen op bepaalde noden van de lokale bevolking en voor vele nieuwkomers – voor wie toegang tot de reguliere arbeidsmarkt sowieso niet gemakkelijk is – wordt gezien als een belangrijke overlevingsstrategie, wordt hiermee genegeerd. Het stigmatiserende effect van het label 'imagoverlagend' wordt sinds 2015 bovendien nog eens versterkt door de beslissing van het stadsbestuur om bijkomende belastingen in te voeren. Sinds 1 januari 2015 zijn alle nieuwe zogenaamde imagoverlagende handelszaken immers verplicht om een uitbatingsvergunning aan te vragen ter waarde van 6.000 euro. Daarnaast moeten alle handelszaken die onder deze belasting vallen (ook de reeds bestaande) jaarlijks een belasting van 1.500 euro betalen (Stad Antwerpen, 2015a). Het lijkt er dus op dat inbedding in sociale netwerken alleen, geen garantie is voor economische integratie. Gebaseerd op de meer alomvattende benadering van economische integratie (of *'embeddedness'*) van Polanyi (1968), stellen Kloosterman et al. (1999) het concept van *'mixed embeddedness'* voor. Kort samengevat stellen zij dat de succes van een etnische onderneming zowel afhankelijk is van de inbedding in sociale netwerken als van de inbedding in de bredere sociaal-economische en politieke institutioneel context.

We concluderen uit het bovenstaande dat toegang tot de arbeidsmarkt of het ondernemerschap via de formele marktruil sterk bemoeilijkt wordt door een combinatie van bovenlokale trends zoals discriminatie, bepaalde diploma-vereisten en politiek-institutionele factoren enerzijds en lokale factoren zoals een meer strikte toepassing van het wetgevend kader en minder flexibele regelgeving anderzijds. Uit ons empirisch onderzoek blijkt dan ook dat sociale netwerken en plaatsen waar deze sociale netwerken worden gevormd (cf. buurtcentra, centrale ontmoetingsplaatsen, handelszaken, etc.) vaak onmisbaar zijn om toegang te verkrijgen tot werk, maar vaak niet altijd de nodige steun verkrijgen om deze functie te vervullen.

6.3 Huisvesting

De zoektocht naar een woning

Antwerpen-Noord is een heel gemengde wijk, ook op het vlak van huisvesting. Om toegang te krijgen tot de lokale (hoofdzakelijk private) huisvestingsmarkt, hanteren nieuwkomers verschillende strategieën en wenden ze diverse soorten hulpbronnen aan. Wanneer ze net zijn toegekomen en dringend op zoek zijn naar een eerste dak boven het hoofd, vinden ze vaak een tijdelijk onderkomen bij vrienden en familie.

I: En was het moeilijk om een huis te vinden?

R: Ja ik bleef eerst twee of drie weken bij vrienden. Die woonden vroeger in Borgerhout.

I: En toen? Heb je dan iets gezocht, een appartement gevonden of...?

R: Nee een studio.

I: En ook via vrienden?

R: Jaja, dat was met vrienden die daar ook woonden. " (M, Guinee, 51 jaar)

Alle nieuwkomers die we interviewden in Antwerpen-Noord gaven aan dat de zoektocht naar een woning steevast een moeilijk proces is. Het bewustzijn omtrent de vele drempels op de private huurmarkt, zoals de taalbarrière of het niet beschikken over een vast arbeidscontract, is dan ook groot. Amadou, een vluchteling uit Guinee, vertelt hoe hij en zijn vrienden creatief moeten zijn om aan een woning te geraken.

"Als iemand misschien ergens buitengaats [verhuist], dan zeg je 'ok ik heb een appartement', ga je daar wonen? Zo, via via." (M, Guinee, 51 jaar)

Ook de coördinator van een lokale vluchtelingenorganisatie erkent het belang van dit soort wederkerige relaties: "

"Wij leggen hier de mensen ook uit, het eerste immobielkantoor dat je hebt is wel altijd nog je eigen netwerk".

Niet elke nieuwkomer kan echter van bij aankomst op een groot sociaal netwerk rekenen. Diki, een Tibetaanse vluchteling, die zonder contacten toekwam in Antwerpen-Noord, vertelt hoe zij mensen op straat aansprak om haar mee te helpen in haar zoektocht naar een appartement. Badri, een respondent uit Georgië speurde op zijn beurt dagelijks de wijk af op zoek naar 'te huur'- bordjes en hoopte zo toch een betaalbare studio of appartement te vinden. Anderen vonden dan weer hun eerste woning met de hulp van diverse lokale organisaties zoals de lokale huurdersbond of het PSC (Protestants Sociaal Centrum), een vluchtelingenorganisatie van wie de werking ondertussen is ingekanteld binnen het CAW:

“De organisatie hiernaast, het Protestants Sociaal Centrum, die helpen veel mensen. [...]Een e-mail sturen, de brief sturen, telefoneren omdat ik de eerste keer niet zo goed Nederlands kon en dat was niet zo goed om mensen te contacteren. Ik wist niet wat ik moest doen.” (M, Tsjetsjenië, 34 jaar)

Eens nieuwkomers vertrouwd geraken met de werking van de huisvestingsmarkt in Vlaanderen en haar drempels en mogelijkheden, schrijven velen zich in op de wachtlijst voor een sociale woning. De herverdelende werking van de sociale huisvesting in Antwerpen-Noord is echter beperkt, aangezien de sociale huurmarkt slechts goed is voor 9%¹⁶, grote sociale huurwoningen schaars zijn en de wachtlijsten lang:

“Een sociale woning ? Dat duurt al drie jaar. Ik heb hen gebeld en elke keer zeggen ze mij : ‘Je moet op de private markt zoeken Madame.’ Ze gaan me normaal gezien een woning aanbieden met 4 [slaap]kamers en een salon. ‘Omdat je kinderen al groot zijn, kunnen we je geen woning aanbieden met slechts 3 [slaap]kamers. Het is niet gemakkelijk voor jou.’”

(V, Guinee, 32 jaar; vertaald uit het Frans)

Om in aanmerking te komen voor een sociale woning moet men ook aan bepaalde voorwaarden voldoen zoals het beschikken over een verblijfsvergunning en sinds kort ook het beheersen van de Nederlandse taal¹⁷, waardoor vele nieuwkomers aanvankelijk al meteen uitgesloten zijn van de sociale huisvestingsmarkt. De combinatie van alle bovengenoemde factoren zorgt er dan ook voor dat de meeste nieuwkomers volledig toegewezen zijn op de residuele private huurmarkt. In wat volgt, gaan we hier verder op in.

De residuele private huurmarkt

Tot op vandaag is de wijk Antwerpen-Noord gekend voor haar relatief goedkope woningaanbod, al zijn de prijzen de afgelopen jaren ook hier sterk gestegen (Stad Antwerpen, 2012). Deze lage prijzen hangen deels samen met de lage woonkwaliteit. Zo bevindt 38% van alle woningen in de stad Antwerpen die in 2014 ongeschikt of onbewoonbaar werden verklaard, zich in de wijk Antwerpen-Noord¹⁸. Er lijkt sprake te zijn van een residuele, deels ‘verborgen’ private huurmarkt die wordt bepaald door de werking van de markt en zich doorheen de jaren heeft gespecialiseerd in het

---

¹⁶ Ten opzichte van het totaal aantal huishoudens in de wijk. In vergelijking met het Vlaamse gemiddelde van ca. 6% is 9% uiteraard nog een relatief hoog aandeel.

¹⁷ Sinds enkele jaren is een basiskennis van het Nederlands, of de bereidwilligheid om het Nederlands te leren binnen een bepaalde termijn na toewijzing van de sociale huurwoning, verplicht om in aanmerking te komen voor sociale huisvesting. Sociale huurders die na een bepaalde termijn niet aan de voorwaarden voldoen, ontvangen een boete.

¹⁸ Dit hoge cijfers kan vermoedelijk ook deels worden verklaard door het feit dat het ‘Krotspotteam’ van de stad Antwerpen zich in het verleden hoofdzakelijk gefocust heeft op het controleren van woningen in de wijk Antwerpen-Noord.

aanbieden van goedkope (en vaak weinig kwaliteitsvolle) huisvesting aan nieuwkomers:

“Je ziet heel weinig te huur staan. [...] . Je ziet wel regelmatig een huis te koop staan, maar je ziet zeer weinig een huis te huur komen te staan. Terwijl er eigenlijk wel een in- en een uitstroom bezig blijft. Dus er moet ergens... Ja er zijn toch wel manieren of kanalen om te kunnen verhuren en doorverhuren hé. [...] Dus er is duidelijk nog wel een secundaire woningmarkt hé.” (Coördinator buurtcentrum)

Deze secundaire huisvestingsmarkt biedt kamers, studio's, appartementen en gedeelde woningen aan die worden verhuurd op basis van ongeregistreerde huurcontracten, dikwijls voor een korte termijn. Vaak wordt ook genoeg genomen met een lagere waarborg dan wettelijk voorgeschreven of kan de waarborg in schijven worden betaald. De residuele private huurmarkt trekt echter ook heel wat gewetenloze verhuurders en huisjesmelkers aan. Dit bleek duidelijk uit onze interviews. Zo vertelde Diki uit Tibet hoe ze samen met haar man en twee kinderen in een piepkleine studio woont zonder private badkamer of keuken. Verhalen over overbewoning, vochtproblemen, waterlekken en niet-werkende verwarmingsinstallaties zijn dan ook talrijk. Twee van onze respondenten woonden ook reeds in woningen die door de stad onbewoonbaar werden verklaard. Zij werden beiden gelukkig geherhuisvest en één familie kwam zo uiteindelijk toch in een sociale huurwoning terecht (omwille van de voorrangsgeregels bij onbewoonbaarverklaring):

“R: Ik woonde in een heel klein appartement. En er kwam zo water daar en ik heb een klein kindje. En ik werkte ook niet en mijn vrouw had geen papieren. Het was een heel moeilijke situatie. De mensen kwamen van de stad Antwerpen [...]. Die mensen kwamen in mijn appartement kijken.

I: Ah ze kwamen kijken naar de vochtproblemen?

R: Jaja. ‘Dat is niet goed, dit is niet normaal. Jullie moeten verhuizen, jullie hebben een klein kindje. De situatie moet veranderd worden.’ Ik heb gezegd, ik wil zelf, maar ik heb niemand die mij kan helpen. Ik weet dat er veel mensen wachten. [...]

I: En dan heb je eigenlijk voorrang gekregen voor een sociale woning?

R: ja. ”

(M, Tsjetsjenië, 34 jaar)

Huisvesting als basisbehoefte is een mes dat aan twee kanten snijdt. Aan de ene kant creëert de hoge woningnood extra mogelijkheden voor huisjesmelkers en wordt de deur opengezet voor uitbuiting van kwetsbare inwoners met weinig financiële middelen. Maar voor sommige migranten die al enige tijd in België wonen (en vaak een generatie eerder toekwamen) creëert de grote druk op de huisvestingsmarkt echter ook kansen. In Antwerpen-Noord hebben heel wat Turkse en Koerdische huiseigenaars, maar zeker ook andere groepen, huizen opgekocht en gerenoveerd; huizen die ze vervolgens verhuren aan de nieuwe generatie nieuwkomers in de wijk. Een van de coördinatoren van het Protestants Sociaal Centrum (CAW Antwerpen) in de wijk beschrijft bijvoorbeeld hoe zij dikwijls beroep deed op haar contacten bij de Turkse en Koerdische huiseigenaars om vluchtelingen aan een eerste woning te

helpen. Ze voegde er echter aan toe dat vandaag ook deze appartementen te duur zijn geworden voor de meeste nieuwkomers met beperkte financiële middelen.

Rol van het ruimtelijk beleid?

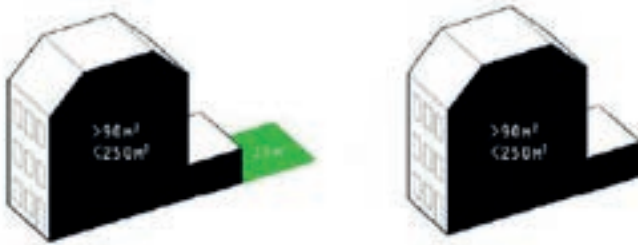
Ten gevolge van de stijgende woningprijzen, maar ook door het stedelijke sociale mix-beleid dat zich richt op het aantrekken van een meer welgestelde populatie van buiten de wijk, vrezende verschillende actoren voor sociale verdringing van kwetsbare groepen in de wijk:

“Je ziet dus, in mijn straat alleen al zijn er nu vier woningen opgekocht die vroeger dus ofwel opgedeeld waren in appartementen of waar eerste of tweede generatie allochtone gezinnen zaten. Die hebben daar wel hun voordeel mee gehad, die hebben het behoorlijk goed, aan een behoorlijke prijs kunnen verkopen. Dat wordt nu allemaal omgebouwd tot studentenwoningen. Dat gaat het aanzicht van de buurt serieus veranderen en ik ben niet zo zeker ten goede.” (Ambtenaar Stad Antwerpen)

Deze sociale verdringing is een grote bedreiging voor de functie van aankomstwijk. Het verbreekt niet alleen bestaande sociale netwerken, maar maakt op termijn ook de aankomst op zich onmogelijk.

Zoals we eerder kort vermeldden, ontwikkelde de stad Antwerpen een ruimtelijk uitvoeringsplan voor de wijk (het RUP 2060) dat niet enkel het feit erkende dat de wijk een belangrijke aankomstfunctie vervult voor vele nieuwkomers, maar deze functie ook wil beschermen (Apostel, 2011; Stad Antwerpen, 2012). Echter, wanneer we de ruimtelijke beleidsmaatregelen in dit plan nader bestuderen, blijken deze vaak het resultaat te zijn van een compromis tussen het beschermen van de aankomstfunctie en het nastreven van een grotere sociale mix. Eerder (zie §4) in dit rapport wezen we er al op dat dit sociale mix-beleid gebaseerd is op de problematisering van de ruimtelijke concentratie van etnische minderheden en armere bevolkingsgroepen in de stad. Concentratie wordt dan gezien als een belemmerende factor voor de integratie in de gastsamenleving. Zo wil het RUP 2060 een antwoord bieden op de *“stijgende tendens van oneigenlijke woningen”* (Stad Antwerpen, 2012, p. 11). Concreet gaat het hier om het beschermen van de eengezinswoning én om een verstrenging van de bouwcode ten aanzien van de andere wijken in de stad Antwerpen. De bouwcode schrijft immers voor dat een woning tussen de 90 en de 250 m² mét een tuin van minimum 15 m² niet mag worden opgedeeld. Voor het projectgebied van het RUP 2060 vervalt deze bijkomende voorwaarde en mag elke woning tussen de 90 en 250 m² niet worden opgedeeld, ongeacht de aanwezigheid van een tuin (zie figuur).

Figuur 4: Beschermen van de eengezinswoning (RUP 2060)

**links: te beschermen eengezinswoning zoals gedefinieerd in de bouwcode
rechts: te beschermen eengezinswoning zoals gedefinieerd in RUP 206**

Bron: RUP 2060 (Stad Antwerpen, 2012)

Deze maatregel is gericht op het aantrekken van belastingbetalende middenklasse-families naar de wijk en zorgt tevens voor een verkleining van het aanbod aan kleine (en dus vaak goedkopere) woningeenheden voor alleenstaanden en/of gezinnen met lagere inkomens. Of zoals de ruimtelijk planner verantwoordelijk voor het RUP het zelf verwoordt:

“Ja dat is wel een heel specifieke regel om dan die ‘witten’ er naartoe te trekken. Wat dat dan ook weer misschien gentrificatie teweeg zou brengen.”

We kunnen besluiten dat marktruil duidelijk de meest dominante sociaal-economische integratiesfeer vormt wanneer het gaat over de toegang tot de huisvestingsmarkt. De combinatie van sociale netwerken en de lokale kennis die aanwezig is in sommige van de lokale welzijnsorganisaties blijken van cruciaal belang te zijn om een woning te vinden. Het samenwonen met vrienden, gebaseerd op wederkerigheid, is vaak een eerste, maar tijdelijke, oplossing. Daarnaast zagen we ook hoe het ruimtelijke beleid voor de wijk de aankomstfunctie van Antwerpen-Noord wenst te beschermen, maar vaak net het tegenovergestelde effect lijkt te bereiken door het aanbod op de private huisvestingsmarkt dat gericht is op de minder kapitaalkrachtigen in de wijk te verminderen.

6.4 Sociale voorzieningen en sociale ondersteuning

Doordat nieuwkomers geconfronteerd worden met de onzekerheid die gepaard gaat met de moeilijke toegang tot de arbeidsmarkt, zijn zij vaak sterk afhankelijk van wederkerige sociale relaties en herverdelende sociale voorzieningen voor het verkrijgen van informatie, toegang tot goederen en sociale diensten. We gaan hier in dit luik verder op in.

Sociale dienstverlening

Herverdeling in onze samenleving gebeurt op basis van directe inkomenstransfers, maar ook door middel van sociale dienstverlening (gefinancierd door belastinginkomsten). Zoals we eerder in dit rapport vermeldden, werd de wijk Antwerpen-Noord doorheen haar geschiedenis altijd al gekenmerkt door een bevolking met een lager socio-economisch profiel dan het Antwerpse stadsgemiddelde. Dit resulteerde in een breed gamma aan publieke dienstverlening. De welvaartstaat is dan ook sterk aanwezig in de wijk door de financiering van het OCMW, een wijkgezondheidscentrum, verschillende hulpverleningsorganisaties die zich richten op daklozen, mensen met een verslavingsproblematiek, vluchtelingen, mensen met financiële moeilijkheden, etc. Deze verschillende organisaties vervullen, naast het aanbieden van allerlei diensten en informatie, ook een belangrijke doorverwijsfunctie. Zo vertelde Diki, een vluchteling uit Tibet, dat ze aan haar sociaal assistente bij het OCMW om raad vraagt in verband met het kiezen van de meest geschikte beroepsopleiding, terwijl ze naar Atlas (=integratie & inburgering Antwerpen) gaat wanneer ze informatie nodig heeft over Nederlandse taallessen en over de inschrijving van haar kinderen in het basisonderwijs:

“Ja de kindjes dat was gemakkelijk. In Atlas hebben ze mij geholpen. Die dag kon ik ze inschrijven en de dag erna kregen ze al een school toegewezen.” (V, Tibet, 35 jaar)

Een andere voorziening die in de basisbehoeften voorziet en waar veel nieuwkomers beroep op doen bestaat uit de voedselbedeling en de goedkope maaltijden in de sociale restaurants in de wijk.

Lokale kennis

Doorheen de jaren hebben de verschillende hulpverleningsorganisaties in de wijk ook heel wat expertise en de nodige know-how opgebouwd rond migratie en integratie. Deze lokale kennis is essentieel om de aankomst van nieuwkomers te vergemakkelijken, zoals blijkt uit onderstaand citaat:

“Er zijn hier zo veel organisaties. Omdat al die mensen [migranten] hier wonen, weten de organisaties ook welke problemen er voor de buitenlanders zijn hier. Omdat die mensen altijd met dezelfde problemen komen. Begrijp je? Omdat nieuwe mensen

komen daar aan en die kunnen niet zo goed Nederlands spreken. Maar die mensen [in de organisaties] weten wat ze moeten doen om die nieuwe mensen te helpen.” (M, Tsjetsjenië, 34 jaar)

Deze expertise is echter niet alleen aanwezig in de organisaties die gespecialiseerd zijn in hulpverlening voor nieuwkomers, maar is ook latent aanwezig in de lokale gemeenschap, de scholen, de lokale handelszaken, etc.:

“Ik denk dat vaak onderschat wordt dat mensen hier heel wat competenties hebben ontwikkeld om om te gaan met deze diversiteit, of met deze complexiteit van een wijk met honderden, met 160 verschillende nationaliteiten ondertussen, ik weet het niet precies [...]. Zowel mensen die hier op de KBC werken bij wijze van spreken. Die hebben competenties ontwikkeld; wellicht via weinig training, maar gewoon door het vallen en het opstaan om met die diversiteit aan klanten te kunnen omgaan hé. Maar ook in het onderwijs geldt dat hetzelfde.” (Coördinator buurtcentrum)

De rol van nieuwe spelers in de sociale dienstverlening

De laatste jaren werden echter ook een paar stedelijke diensten in de wijk afgeschaft, zoals het eerder genoemde adviesbureau ‘Allochtoon ondernemen’. Maar ook het lokale stadskantoor ‘Permeke’ waar nieuwkomers terecht konden voor administratieve dienstverlening en advies werd eind 2013 gesloten. De combinatie van hervormingen in de welvaartstaat en het feit dat nieuwkomers zonder wettige verblijfsdocumenten vaak uitgesloten worden van allerlei overheidsvoorzieningen, heeft ervoor gezorgd dat er in vele aankomstwijken nieuwe spelers opduiken. Deze organisaties proberen niet enkel de leemte op te vullen die ontstaat ten gevolge van besparingen in de welzijnssector, maar trachten ook iets te doen aan de ongelijke verdeling van hulpmiddelen in de samenleving. Een voorbeeld van dit soort organisaties die ook in Antwerpen-Noord een steeds belangrijker rol lijken te spelen, zijn de geloofsgeïnspireerde organisaties. Geïnspireerd door religieuze waarden, bieden deze organisaties dikwijls erg uiteenlopende diensten aan, gaande van gratis voedselbedeling voor de armen tot daklozenopvang, juridisch advies voor vluchtelingen, taalcursussen en soms zelfs huisvesting voor mensen in nood (zie ook Meeus & Schillebeeckx, 2015). Vermits nieuwkomers in Antwerpen-Noord zonder wettige verblijfspapieren (zoals in de rest van België) uitgesloten zijn van de arbeidsmarkt, maar ook van de meest formele (door de staat georganiseerde) systemen van solidariteit en herverdeling, kunnen dit soort geloofsgeïnspireerde organisaties cruciale en toegankelijke spelers zijn waarlangs migranten toegang krijgen tot sociale netwerken en hulpbronnen (Blommaert, 2011).

Dit soort private initiatieven kunnen we uiteraard klasseren onder ‘wederkerigheid’. Maar vaak vervullen zij echter ook een herverdelende functie. Deze organisaties verzamelen immers ook goederen en diensten op een centrale locatie, om deze vervolgens op te slaan en op een later tijdstip te herverdelen. In tegenstelling tot herverdeling vanuit de overheid, worden de initiatieven van dit soort actoren en

organisaties echter gekenmerkt door minder gedefinieerde regels, rechten en plichten (H. Meert & Kesteloot, 2000). Het feit dat deze op vrijwilligers steunende zelforganisaties in Antwerpen-Noord diensten en middelen aanbieden aan groepen in de samenleving die vaak op andere manieren niet aan deze diensten kunnen geraken, betekent echter niet dat deze zelforganisaties zich neerleggen bij hun rol:

"Dus laat ons zeggen, wij situeren ons in onze projecten op mensen die echt nog uit de boot vallen, die onder de mazen van het welzijnsnet vallen, meestal ook omdat ze nog geen papieren hebben. Maar wij willen niet zomaar voor de overheid alleen een doekje voor het bloeden zijn. Wij willen ook wel signalen aan de overheid geven." (Coördinator Katholieke hulpverleningsorganisatie)

Het belang van sociale netwerken en zelforganisaties

We kunnen uit het voorgaande concluderen dat nieuwkomers toegang krijgen tot de nodige diensten en middelen voor hun sociaal-economische en sociaal-culturele integratie door middel van zowel door de overheid gefinancierde welzijnsorganisaties als andere (private) welzijnsorganisaties. Daarnaast zijn ook de wederkerige, informele sociale netwerken in de wijk van groot belang om de aankomst van nieuwkomers te faciliteren. Deze netwerken ontstaan meestal langs etnische en religieuze assen. Zo vertelt Chen, een handelaar in de wijk, over het belang van de Chinese gemeenschap in de wijk voor vele (Chinese) nieuwkomers:

"Er is een zeer sterk netwerk. Dat gaat om hulp bij vertalen enzo, maar ook om financiële hulp."

Eens nieuwkomers meer voet aan grond krijgen en hun eigen organisaties opstarten, groeit ook de kennis over de in Vlaanderen geldende regels en wetgeving. Toen hem werd gevraagd of hij overheidsfinanciering kreeg voor zijn zelforganisatie, antwoordde Amadou, een migrant uit Guinee:

"I: Ja voor de werking he. Voor de werking of voor een activiteit. [...] Maar dat is niet gemakkelijk.

I: Niet gemakkelijk om subsidies te krijgen?

R: ja soms vraag je ze aan en dan zeggen ze nee of het is niet voldoende of... Die criteria zijn streng. Maar ja dat is integratie hé. Wij hebben meer integratie nu. Wij kennen de wet nu."

Als het gaat om netwerken die worden gesmeed buiten de eigen etnische groep, zijn het opnieuw de lokale wijkcentra die een cruciale rol spelen.

Uit het empirische onderzoek blijkt echter ook dat de diverse organisaties en netwerken, wiens werking hoofdzakelijk gebaseerd is op het principe van wederkerigheid, het zonder de nodige steun moeilijk hebben om te overleven. In dit verband lijken er twee scheidslijnen te ontstaan. Allereerst is er de scheidslijn

tussen de 'oudere' migranten die één of meerdere generaties geleden toekwamen en de nieuwkomers:

"Niet alle groepen hebben een even sterk sociaal netwerk. Je ziet ook wel dat er zo al wat van die oudere groepen migranten zijn die zich distantiëren van de nieuwere groepen. Daar willen ze niets mee te maken hebben." (dokter wijkgezondheidscentrum)

Een van de redenen achter deze scheidslijn tussen 'oude' en 'nieuwe' migranten, is dat de verschillende etnische gemeenschappen en sociale netwerken de toenemende instroom van mensen in nood niet altijd meer kunnen opvangen.

"Waar dat er eerst een collectieve ondersteuning was, wordt er nu gedistantieerd. Dus waar dat eerst werd gezegd 'ja ok dat zijn mensen van bij ons die hier proberen hun leven [uit te bouwen]', zie je nu veel dat ze zeggen 'ja maar hey, het zijn er zo veel geworden en we geloven ze niet meer en ze profiteren van ons en...'. Op die manier probeert men zichzelf een stuk te profileren, te versterken als goed geïntegreerde mensen ten aanzien van die groep van mensen die minder goed geïntegreerd zijn." (straathoekwerker)

Een tweede breuklijn die zich aftekent is die tussen gedocumenteerde en niet gedocumenteerde nieuwkomers, zoals duidelijk wordt uit het verhaal van Amira, een Marokkaanse vrouw die eerst een paar jaar in Antwerpen-Noord woonde zonder verblijfsvergunning. Zij vertelde hoe de andere vrouwen in de Marokkaanse gemeenschap haar aanvankelijk weigerde te helpen. Van zodra ze haar verblijfsvergunning kreeg, veranderde de houding van de gemeenschap en werd ze wel aanvaard. Dit verhaal toont aan hoe de verschillende etnische gemeenschappen ook intern sociaal gestratificeerd zijn waardoor niet iedereen gelijke toegang heeft tot de middelen die binnen zulke gemeenschappen worden uitgewisseld. Deze vaak erg preciaire situatie van nieuwkomers zonder verblijfsdocumenten, en de verschillende beleidsmaatregelen die zich richten op deze groep, baart ook één van de lokale straathoekwerkers in Antwerpen-Noord zorgen. Volgens hem is er een duidelijke trend richting criminalisering van nieuwkomers zonder wettige verblijfsvergunning door het stadsbestuur:

"In mijn ogen is dat een grote ontkenning van het feit dat ze er zijn. Ze worden ook heel vaak aangepakt omwille van [...] het zijn dealers of het zijn dat... Dus eigenlijk wordt het hele fenomeen een beetje gecriminaliseerd om het te kunnen aanpakken. Maar eigenlijk van oorsprong zijn dat mensen zonder papieren die hier proberen te overleven. Dat is de basis eigenlijk waarom dat zij hier op Antwerpen-Noord [zijn]. In Antwerpen-Noord hebben zij het meeste kans om [...] te kunnen onderduiken. Waar dat ze wat in anonimiteit kunnen verdwijnen." (straathoekwerker)

Dit citaat kan worden gekaderd binnen de evolutie richting een meer bestraffend sociaal beleid in Antwerpen-Noord, een beleidswijziging die voor het eerst vorm kreeg onder het bewind van voormalig Antwerps burgemeester Janssens (Cools, 2014). Vertrekkende vanuit het idee dat de Belgische welvaartsstaat niet langer

levensvatbaar was is in het licht van de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en de diversifiëring van de bevolking, koos het stadsbestuur voor een sterke herziening van de sociale dienstverlening. De gevolgen van dit veranderde beleid waren vooral merkbaar in de wijk Antwerpen-Noord waar een brede set van veiligheidsmaatregelen werd uitgerold. Velen vreesden echter dat het echte politieke doel achter deze beslissing schuilt in het verspreiden van de kwetsbare bevolking over de stad en het aantrekken van meer goeude bewoners naar de wijk.

7. Besluit

De kwantitatieve analyse in dit rapport toonde duidelijk aan dat Antwerpen-Noord een grote aantrekkingskracht uitoefent op nieuwkomers. 72% van de huidige inwoners is van vreemde herkomst en van alle nieuwkomers van vreemde herkomst die jaarlijks in Antwerpen komen wonen, komt 1 op 7 terecht in de wijk Antwerpen-Noord.

Op basis van de analyse van het Vlaamse integratiebeleid concludeerden we dat er een duidelijke verschuiving in beleidsfocus plaatsvond. Waar men in de jaren 1980 nog sterk inzette op een locatiebeleid en de inplanting van voorzieningen voor migranten, neigde men doorheen de jaren steeds meer naar een individuele benadering waarbij de inburgeringstrajecten, en de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid voor het welslagen ervan, een voorbeeld zijn. Daarnaast zagen we dat het Vlaamse Ruimtelijk beleid externe migratie aanduidt als een belangrijke uitdaging voor het ruimtelijke beleid, maar er verder geen concrete beleidsmaatregelen of acties aan verbindt.

Door middel van kwalitatief onderzoek analyseerden we in dit rapport in hoeverre een aankomstwijk zoals Antwerpen-noord de nodige middelen en hulpbronnen genereert die nieuwkomers nodig hebben in hun aankomstproces en hen ook de nodige kansen biedt op sociale mobiliteit. We hanteerden hiervoor de drie sociaal-economische integratiesferen van Polanyi als analysekader. Uit onze analyse kwam duidelijk naar voren hoe de beperkte toegang tot de arbeidsmarkt en de moeilijkheden die men ondervond bij het opstarten van een eigen zaak ertoe leidde dat de meeste nieuwkomers zich richten op alternatieve overlevingsstrategieën zoals informele economische activiteiten die gebaseerd zijn op wederkerigheid. Deze sociale netwerken ontstaan dikwijls in de lokale buurtcentra of op de lokale pleintjes. Daarnaast beschreven we hoe, mede door het zwakke herverdelende effect van sociale huisvesting, de meeste nieuwkomers met beperkte financiële middelen aangewezen zijn op de secundaire huisvestingsmarkt. Opnieuw vormen het sociale netwerk, maar ook de verschillende hulpverleningsorganisaties in de wijk, een belangrijke hulpbron in de zoektocht naar een woning. Een ander veelvuldig bediscussieerd element in de hele discussie omtrent hulpbronnen voor nieuwkomers in de wijk Antwerpen-Noord, was de lokale kennis die zowel in de vele hulporganisaties gericht op migranten, als in de lokale gemeenschap sterk aanwezig is.

We documenteerden in dit rapport ook hoe de ruimtelijke concentratie van nieuwkomers in Antwerpen-Noord een aantal cruciale hulpbronnen (zoals lokale kennis, sociale netwerken, (in)formele economische activiteiten, inventieve huisvestingsstrategieën, etc.) genereren die de aankomst voor deze nieuwkomers vergemakkelijken. Deze middelen zijn echter niet alleen het gevolg van dynamieken binnen de lokale gemeenschap, maar zijn het resultaat van een combinatie van

wederkerigheid binnen de gemeenschappen, door de overheid georganiseerde herverdeling en marktruil. Dit wil ook zeggen dat, althans voor arme gemeenschappen, de veerkracht van de lokale gemeenschap sterk afhankelijk is van bovenlokale mechanismen zoals herverdeling vanuit de staat en de werking van markt. Echter, lang niet elke combinatie van deze drie integratiesferen komt de sociaaleconomische integratie en kansen op sociale mobiliteit van nieuwkomers ten goede. Zo bleek uit onze analyse hoe sommige beleidsingrepen (zoals besparingen in de welzijnssector en beleidsstrategieën gericht op het aantrekken van meer gegoede inwoners van buiten de wijk) de aankomstinfrastructuur vaak niet ondersteunt en hierdoor ook de veerkracht ten aanzien van immigratie ondermijnt. Het is dan ook belangrijk dat overheden in Vlaanderen de werking van de vele (hoofdzakelijk op vrijwilligers steunende) socio-culturele of geloofsgeïnspireerde organisaties en wijkcentra ondersteunt en investeert in buurtwerking, maar ook in betaalbare en kwalitatieve huisvesting, in het ontsluiten van lokale kennis, in een degelijke toeleiding naar de arbeidsmarkt en in de ondersteuning van etnisch ondernemerschap.

Bronnen

- Agentschap voor Binnenlands Bestuur. (2013). *Lokaal integratiebeleid. Korte toelichting bij de regelgeving*. Brussel.
- Alba, R. D., Logan, J. R., Stults, B. J., Marzan, G., & Zhang, W. (1999). Immigrant Groups in the Suburbs: A Reexamination of Suburbanization and Spatial Assimilation. *American Sociological Review*, 64(3), 446-460.
- Albeda, Y., Oosterlynck, S., Verschraegen, G., Saeys, A., & Dierckx, D. (2015). *Fieldwork inhabitants*, Antwerp (Belgium). Antwerp: Centre on Inequality, Poverty, Social Exclusion and the City. University of Antwerp.
- Allard, S. (2004). *Access to social services: The changing urban geography of poverty and service provision*. Washington, DC: Brookings Institution, Center on Urban and Metropolitan Policy.
- Apostel, K. (2011). *Participatie in de diepte: onderzoek naar lokale kennis in ruimtelijke planning*. Paper presented at the Plandag 2011, Brussels.
- Arbaci, S., & Malheiros, J. (2010). De-segregation, peripheralisation and the social exclusion of immigrants: Southern European cities in the 1990s. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(2), 227-255.
- Arthurson, K. (2012). *Social mix and the city. Challenging the Mixed Communities Consensus in Housing and Urban Planning Policies*. Collingwood: Csiro Publishing.
- Blommaert, J. (2011). The Vatican of the diaspora. *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*, 27, 243-259.
- Bolt, G., Ozüekren, A. S., & Phillips, D. (2010). Linking integration and residential segregation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(2), 169-186.
- Bourgeois, G. (2009). *Beleidsnota Inburgering en Integratie 2009-2014*. Brussel. Bral, L., & Pauwels, G. (2010). Etnische diversiteit en sociaal kapitaal. Samenleven en de kleur van de stad! In L. Bral & H. Schelfaut (Eds.), *De stad maakt het verschil! Analyses op de Stadsmonitor 2008* (pp. 107-134). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Burgess, E. W. (1925). The growth of the city: an introduction to a research project *The trend of population* (Vol. 18, pp. 85-97): Publications of the American Sociological Society.
- Burgess, E. W. (1928). Residential segregation in American cities. *The annals of the American academy of political and social science*, 140(1), 105-115.
- Cools, P. (2014). "We gebruiken onze rechterhand om mensen in de linkerhand te plaatsen" Het reguleren van publieke ruimte met bestraffend sociaal beleid in Antwerpen. *Ruimte & Maatschappij*, 5(3), 36-60.
- Crauwels, F. (2009). Informatieve nota spreidingsplan en overbezetting opvangnetwerk asielzoekers. Brussel: VVSG.
- Downey, D. J., & Smith, D. A. (2011). Metropolitan reconfiguration and contemporary zones of transition: conceptualizing border communities in postsurburban California. *Journal of urban affairs*, 33(1), 21-44.
- Geets, J., Pauwels, F., Wets, J., Lamberts, M., & Timmerman, C. (2006). *Nieuwe migranten en de arbeidsmarkt*. Leuven/Antwerpen: HIVA & OASeS.
- Homans, L. (2014). *Beleidsnota 2014-2019. Integratie en Inburgering*. Vlaamse Regering.
- Jacques, A., Lodewijckx, E., Pelfrene, E., Schelfaut, H., & Noppe, J. (2015). *Stadsmonitor 2014. Kerncijfers Steden*. Kampenhout: Artoos Retrieved from www.stadsmonitor.be.
- Kesteloot, C. (2000). Brussels: Post-Fordist Polarization in a Fordist Spatial Canvas. In P. Marcuse & R. Van Kempen (Eds.), *Globalizing Cities* (pp. 186-210).

- Kesteloot, C., & Meert, H. (1999). Informal spaces: the geography of informal economic activities in Brussels. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23(2), 232-251.
- Kloosterman, R., Van Der Leun, J., & Rath, J. (1999). Mixed embeddedness:(in) formal economic activities and immigrant businesses in the Netherlands. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23(2), 252-266.
- Lichter, D. T., & Johnson, K. M. (2009). Immigrant gateways and Hispanic migration to New Destinations. *International Migration Review*, 43(3), 496-518.
- Lin, Y., de Meulder, B., & Wang, S. (2011). Understanding the 'Village in the City' in Guangzhou: Economic Integration and Development Issue and their Implications for the Urban Migrant. *Urban Studies*, 48(16), 3583-3598. doi: 10.1177/0042098010396239
- Loopmans, M. (2008). Buurtbeleid en sociale cohesie: een Antwerpse sage. *Opbouwwerk Brussel*, 24(93), 22-30.
- Loopmans, M., Stuyck, K., & Cieters, Y. (2005). Halve burgers? Over menswaardige huisvesting, ook voor asielzoekers en mensen zonder papieren,.... In P. De Decker, L. Goossens & I. Pannecoucke (Eds.), *Wonen aan de onderkant*. Antwerpen - Apeldoorn: Garant.
- Massey, D. S. (1985). Ethnic Residential Segregation - A Theoretical Synthesis and Empirical Review. *Sociology and Social Research*, 69(3), 315-350.
- McKenzie, R. D. (1924). The Ecological Approach to the Study of the Human Community. *American Journal of Sociology*, 30(3), 287-301. doi: 10.2307/2764963
- Meert, H. (2008). *Mens, maatschappij en ruimte*. Berchem: EPO vzw.
- Meert, H., & Kesteloot, C. (2000). Sociaal-ruimtelijke kenmerken van economische integratiesferen. *Tijdschrift van de Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies*, 68(2), 249-281.
- Meeus, B., & Schillebeeckx, E. (2015). Geloofsgeïnspireerde organisaties en de woonnood van nieuwkomers in stedelijke aankomstwijken In P. De Decker, B. Meeus, I. Pannecoucke, E. Schillebeeckx, J. Verstraete & E. Volckaert (Eds.), *Woonnood in Vlaanderen. Feiten / Mythen / Voorstellen* (pp. 431-450). Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Mingione, E. (1991). *Fragmented Societies: A Sociology of Work beyond the Market Paradigm*. Oxford: Basil Blackwell.
- Musterd, S. (2005). Social and ethnic segregation in Europe: Levels, causes, and effects. *Journal of urban affairs*, 27(3), 331-348. doi: DOI 10.1111/j.0735-2166.2005.00239.x
- Musterd, S., & Vos, S. D. (2007). Residential dynamics in ethnic concentrations. *Housing Studies*, 22(3), 333-353.
- Muyters, P. (2009). *Beleidsnota ruimtelijke ordening 2009-2014. Een ruimtelijk beleid voor en op het ritme van de maatschappij. Ambitieuw in een moeilijke context*. Brussel.
- Oosterlynck, S., & Schillebeeckx, E. (2012). Stad en sociale ongelijkheid: naar een sociale stijgingsperspectief? In D. Holemans (Ed.), *Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*. (pp. 128-144). Berchem: Epo vzw.
- Ostendorf, W., Musterd, S., & De Vos, S. (2001). Social Mix and the Neighbourhood Effect. Policy Ambitions and Empirical Evidence. *Housing Studies*, 16(3), 371-380.
- Pauwels, F., Clycq, N., & Timmerman, C. (2010). Nieuwkomers in Vlaanderen - Meso en Micro Perspectieven. In M. Martiniello, A. Rea, C. Timmerman & J. Wets (Eds.), *Nieuwe migraties en nieuwe migranten in België* (pp. 177-249). Gent: Academie Press.

- Peleman, K. (2001). Geconcentreerd wonen of sociale mix. Een onderzoek bij Marokkaanse vrouwen. *Alert*, 27(3-4), 54-67.
- Plomteux, G., & Steyaert, R. (1989). *Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Stad Antwerpen*. Brussel - Turnhout.
- Polanyi, K. (1968). *The great transformation*. Boston, Mass. (original publication: 1944): Beacon Press
- Portes, A., & Jensen, L. (1989). The enclave and the entrants: Patterns of ethnic enterprise in Miami before and after Mariel. *American Sociological Review*, 54(6), 929-949.
- Portes, A., & Manning, R. D. (1986). The immigrant enclave. Theory and empirical examples. In S. Olzak & J. Nagel (Eds.), *Competitive ethnic relations* (pp. 646-657): Academic Press.
- Portes, A., & Sensenbrenner, J. (1993). Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economic action. *American Journal of Sociology*, 98(6), 1320-1350.
- Saeys, A., Van Puymbroeck, N., Albeda, Y., Oosterlynck, S., Verschraegen, G., & Dierckx, D. (2014). Assessment of Urban Policies in Antwerp, Belgium. In Divercities (Ed.), *Divercities*: University of Antwerp.
- Sarkissian, W., Forsyth, A., & Heine, W. (1990). Residential social mix: the debate continues. *Australian Planner*, 28(1), 5-16. doi: 10.1080/07293682.1990.9657439
- Schauvliege, J. (2014). *Beleidsnota 2014-2019. Omgeving*. Vlaamse regering.
- Schillebeeckx, E., & Albeda, Y. (2014). Van stedelijke migrantenwijken naar diverse suburbs? Een verkenning van sociaalruimtelijke patronen van migranten in en rond Antwerpen. In S. Oosterlynck, G. Verschraegen, D. Dierckx, F. Vandermoere & C. De Olde (Eds.), *Over gevestigden en buitenstaanders. Armoede, diversiteit en stedelijkheid*. Leuven: Acco
- Schillebeeckx, E., Oosterlynck, S., & De Decker, P. (2014). Internationale immigratie en vergrijzing in Vlaanderen: data en kaarten. Brussel: Steunpunt Ruimte.
- Schillebeeckx, E., Oosterlynck, S., & De Decker, P. (2016). Rapport WP2 – Veerkracht & Immigratie. Naar een strategisch ruimtelijk concept voor Vlaanderen. Een focus op aankomstwijken. Heverlee: Steunpunt Ruimte
- Schuermans, N., & De Maesschalck, F. (2010). Fear of crime as a political weapon: explaining the rise of extreme right politics in the Flemish countryside. *Social & Cultural Geography*, 11(3), 247-262. doi: 10.1080/14649361003637190
- Simpson, L., Galvalas, V., & Finney, N. (2008). Population dynamics in ethnically diverse towns: the long-term implications of immigration. *Urban Studies*, 45(1), 163-183.
- Singer, A. (2004). The rise of new immigrant gateways. (C. o. U. a. M. Policy, Trans.) *The Living Cities Census Series*. Washington DC: The Brookings Institution. Singer, A., Hardwick, S. W., & Bretell, C. B. (Eds.). (2008). *Twenty-first-century gateways. Immigrant Incorporation in Suburban America*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Smeesters, B., Arriijn, P., Feld, S., & Nayer, A. (2000). The occurrence of discrimination in Belgium. In R. Zegers de Beijl (Ed.), *Documenting discrimination against migrant workers in the labour market. A comparative study of four European countries*. (pp. 41-52). Geneva: International Labour Office.
- Stad Antwerpen. (2012). *RUP 2060. Toelichtingsnota*. Antwerpen: Retrieved from http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Bedrijven/Stadsontwikkeling/SW_Beleid/2060_toelichtingsnota.pdf.
- Belastingsreglement op de uitbatingsvergunningen (2015a).
 Stad Antwerpen. (2015b). Buurtmonitor, 2015, from <http://www.antwerpen.buurtmonitor.be/>

- Steunpunt Ruimte en Wonen. (2009). *Visie Ruimtegebruik en Ruimtebeslag 2020-2050 (Visienota)*. Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen.
- Tempels, B., Schillebeeckx, E., & Lerouge, F. (2013). *Veerkracht*. Brussel.
- Tielens, M. (2005). Eens allochtoon, altijd allochtoon. De socio-economische etnostratificatie in Vlaanderen. *De arbeidsmarkt in Vlaanderen, Jaarboek* (pp. 129-151): Steunpunt WAV en VIONA Stuurgroep Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.
- Verhoeven, H. (2000). De vreemde eend in de bijt, arbeidsmarkt en diversiteit: WAV Dossier.
- Vermeulen, H. (1997). *Immigrantenbeleid voor de multiculturele samenleving. Integratie-, taal- en religiebeleid voor immigranten in vijf West-Europese landen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vlaamse Overheid. (2011). *Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (gecoördineerde versie, februari 2011)*. Brussel.
- Vlaamse Overheid. (2012). *Groenboek "Vlaanderen in 2050: Mensenmaat in een Metropool?"*. *Beleidsplan Ruimte Vlaanderen*. Brussel.
- Warmenbol, L. (2007). Interethnisch contact en beeldvorming over allochtonen in gemengde stadsbuurten. Een Antwerpse case. *Migrantenstudies*, 4, 282-303.
- Wets, J. (2007). Wat is inburgering in Vlaanderen. Conceptnota 'inburgering' in het kader van het VIONA-onderzoek 'Evaluatie van de inhoudelijke en financiële aspecten van het Vlaams inburgeringsdecreet'. (pp. 37). Leuven: Katholieke Universiteit Leuven - Hoger Instituut voor de Arbeid.
- Wets, J., & Pauwels, F. (2011). *Arbeidsmigratie vanuit Oost-Europa. Polen, Roemenen en Bulgaren op de Belgische arbeidsmarkt*. Leuven: HIVA Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving.
- Wilkinson, S. (2004). Focus group research. In D. Silverman (Ed.), *Qualitative research: Theory, method and practice* (pp. 177-199). London: Sage.

Naar een strategisch ruimtelijk concept voor Vlaanderen.

Een focus op aankomstwijken.

Elise Schillebeeckx, Stijn Oosterlynck en Pascal De Decker

INHOUD

1. Inleiding	67
2. De rol van aankomstwijken in Vlaanderen	68
3. Een strategisch ruimtelijk concept voor de sociaalruimtelijke ondersteuning van de integratie van migranten in Vlaanderen?.....	72
4. Methodologie	74
5. Vijf thema's als leidraad voor het strategisch ruimtelijk concept	76
5.1 Wijkgebonden dienstverlening en buurtwerking.....	76
5.2 Ruimte creëren voor middenveldorganisaties, wijkcentra en zelforganisaties	81
5.3 Ruimte voor ondernemerschap	87
5.4 Woonaanbod.....	90
5.5 Herbekijken en heronderhandelen ruimtelijke regels vanuit perspectief van sociale stijging van bewoners?	98
Bijlagen.....	103
Bronnen.....	107

1. Inleiding

Migratie naar Vlaanderen en de toenemende diversifiëring van de immigratiestromen hebben een grote impact op het huidige ruimtegebruik in Vlaanderen. Ze vormen niet enkel een belangrijke uitdaging voor de woonvraag, maar brengen ook diverse arbeidsnoden en prangende integratievraagstukken met zich mee. Eerdere analyses binnen het onderzoeksproject 'Veerkracht en internationale immigratiestromen' van het Steunpunt Ruimte trachtte reeds de ruimtelijke gedifferentieerde impact van immigratie in Vlaanderen in kaart te brengen. Zo onderzochten we hoe de Vlaamse ruimte getransformeerd wordt onder invloed van externe migratiestromen en belichtten we hoe bepaalde gebieden in Vlaanderen zich doorheen de tijd hebben gespecialiseerd in de opvang van nieuwkomers van vreemde herkomst. Hiervoor werd case-onderzoek uitgevoerd in de gebieden Antwerpen-Noord, Aalst en Liedekerke. In voorliggend rapport wensen we – deels op basis van de resultaten van het case-onderzoek, deels op basis van expertenworkshops – een strategisch ruimtelijk concept te ontwikkelen dat focust op een grotere veerkracht¹ van de Vlaamse ruimte ten aanzien van fluctuerende externe migratiestromen. Met dit strategisch ruimtelijk concept wensen we bij te dragen aan de ruimtelijke visievorming op het niveau van Vlaanderen rond de diverse uitdagingen die internationale immigratiestromen met zich meebrengen. Deze visievorming kan op haar beurt een belangrijke aanzet vormen voor de ontwikkeling van een meer concreet instrumentarium op lokaal niveau.

De structuur van voorliggend rapport is als volgt. Allereerst zoomen we in op het concept van de stedelijke transitiezone; een concept dat als het ware aan de basis ligt van de opkomende wetenschappelijke, maar ook niet-academische (beleids)literatuur rond 'aankomstwijken'. We belichten kort de achterliggende theoretische inzichten en argumenteren dat ook de Vlaamse aankomstwijken al decennialang een belangrijke aankomst- en transitiefunctie vervullen. Vervolgens geven we meer duiding bij wat we nu precies verstaan onder een 'strategisch ruimtelijk concept'. Voor wie is dit concept bedoeld? Blijft het bij een concept of worden hier ook concrete middelen en tools aan gekoppeld? Na een korte toelichting van de gebruikte methodologie komen we tot slot tot de kern van dit rapport. We belichten hier immers de vijf kernthema's die de basis vormen van het strategisch ruimtelijk concept. We distilleerden elk van deze thema's vanuit de onderzoeksresultaten die doorheen het vierjarig-durende onderzoeksproject werden verzameld. Per thema worden dus niet enkel de belangrijkste onderzoeksresultaten weergegeven, maar worden ook beleidsaanbevelingen en discussiepunten aangehaald. Op die manier willen we met dit rapport bijdragen aan de ruimtelijke visievorming rond een veerkrachtiger Vlaanderen ten aanzien van immigratie.

---

¹ Voor een meer uitgebreide toelichting van het veerkracht-concept, zie het eerder verschenen rapport "Veerkracht" (Tempels, Schillebeeckx, & Lerouge, 2013). Te downloaden op www.steunpuntruimte.be).

2. De rol van aankomstwijken in Vlaanderen

Bij de start van dit onderzoeksproject schoven we de hypothese naar voor dat de ruimtelijke specialisatie van bepaalde wijken als aankomstwijk voor migranten het potentieel heeft om de Vlaamse ruimte veerkrachtig te maken voor externe migratie. In het kader van het vigerende sociale mix beleid waarbij ruimtelijke concentratie (of segregatie) van nieuwkomers niet wenselijk wordt geacht, lijkt dit op het eerste zicht een eerder controversiële hypothese. In dit luik van het rapport belichten we dan ook kort de achterliggende theoretische inzichten. We baseerden ons voor deze hypothese in sterke mate op het concept van *the urban zone in transition* (= de stedelijke transitiezone of ook wel kortweg aangeduid met de term 'aankomstwijken') van de klassieke stadssociologen van de Chicago School. Deze school kende haar bloeiperiode in de eerste helft van de 20ste eeuw, een periode waarin vele Amerikaanse steden hoge groei- en immigratiecijfers optekenden. Net zoals nu, vroeg men zich af hoe steden grote groepen nieuwkomers kunnen opvangen, zonder dat de stabiliteit van het sociale systeem in gedrang komt. Op basis van uitgebreid empirisch onderzoek in de stad Chicago kwamen zij tot de vaststelling dat sociale groepen (zowel sociaaleconomisch als etnisch-cultureel gedefinieerd) niet willekeurig verspreid waren over de stad, maar zich steevast in bepaalde gebieden vestigden. Elke zone in de stad werd gezien als een 'natuurlijke habitat' voor een bepaalde sociale groep (Burgess, 1925)². Hier komt de stedelijke transitiezone in beeld. Het was immers deze centraal gelegen zone, geprangd tussen het *central business district* en de omliggende arbeiderswijken, waar nieuwkomers terecht kwamen. De onderzoekers van de Chicago School kwamen tot de vaststelling dat de stedelijke transitiezone een dubbele functie vervulde. Allereerst vormde deze zone de toegangspoort voor migranten tot de voor hen nieuwe stad en gastsamenleving. En dit omwille van de aanwezigheid van goedkope woningen, sociale netwerken, publieke dienstverlening, zelforganisaties, betaalbare commerciële ruimtes, economische opportuniteiten,... Daarnaast vervulde dit gebied ook een transitiefunctie die nieuwkomers niet alleen de nodige infrastructuur, maar ook de nodige vaardigheden en sociale netwerken kan bieden voor sociale mobiliteit. Volgens de Chicago School lag de stedelijke transitiezone (of aankomstwijk) dan ook mee aan de basis van de integratie van nieuwkomers in de samenleving.

Niet alleen het idee, maar ook de realiteit van stedelijke aankomstwijken bestaat al decennialang. Zoals Saunders (2010) beschrijft in zijn bestseller 'Arrival city' is de concentratie van nieuwkomers in bepaalde aankomstwijken een wereldwijd fenomeen. Ook in Vlaanderen ontstonden er reeds vanaf de komst van de eerste seizoens- en gastarbeiders concentraties. Denk hierbij aan de (grotendeels) geplande mijncities in Limburg of Wallonië, maar ook aan migrantenwijken in de grotere steden zoals Brussel, Antwerpen, Gent, Charleroi en Luik. Deze concentratie werd vaak negatief benaderd. Zowel in beleidskringen als in de literatuur wordt sociaal-ruimtelijke concentratie doorgaans ook gebruikt in pejoratieve zin. Doembeelden van Amerikaanse getto's duiken dan meteen op. Er is echter een groot

---

² Voor een meer uitgebreide beschrijving van het concept '*Urban zone in transition*' en de nodige kanttekeningen, verwijzen we naar het casestudie-rapport (Schillebeeckx, Oosterlynck, & De Decker, forthcoming)

verschil tussen het zwarte Amerikaanse getto en de Europese migrantenwijken. In de literatuur wordt in die zin vaak gesproken over het verschil tussen het getto en de etnische enclave, of ook wel over het verschil tussen 'gedwongen' (niet zelf gekozen) en 'vrijwillige' segregatie (Peach, 1996). Uiteraard is dit een zeer vereenvoudigde voorstelling van de feiten. Uit de praktijk blijkt dat Europese migrantenwijken vaak (blijven) bestaan door de interactie tussen vormen van gedwongen segregatie (ten gevolge van structurele en institutionele factoren zoals prijsvorming en discriminatie op de huisvestingsmarkt) en vrijwillige segregatie (keuze om in nabijheid van mensen met zelfde etnisch-culturele achtergrond te wonen). Hoe deze interactie precies tot stand komt, in welke mate concentratiewijken het gevolg zijn van structurele factoren of vrije keuze en in welke mate nieuwkomers zich integreren in de gastsamenleving wordt in sterke mate bepaald door de werking van de lokale huisvestingsmarkt, de lokale economie en het politiek-institutionele kader.

Het feit dat de concentratie van nieuwkomers in onze steden het beleid angst inboezemt, heeft ook te maken met een diepgeworteld geloof dat sociaal-ruimtelijke concentratie hoe dan ook nefast is voor de integratie van migranten (Bolt, Ozüekren, & Phillips, 2010) Musterd (2005) toonde echter aan dat de link tussen socio-economische integratie en sociaal-ruimtelijke segregatie veel minder sterk is dan doorgaans wordt beweerd. Zowel vanuit het beleid als vanuit de segregatie-literatuur werd decennialang vertrokken van het idee dat sociale processen en ruimtelijke patronen samen opliepen. Sociale en residentiële mobiliteit worden aan elkaar gelijkgesteld vanuit de veronderstelling dat sociale stijgers automatisch de migrantenwijk verlaten. Ondertussen blijkt uit onderzoek dat sociaal-economische integratie ook perfect kan plaatsvinden binnen de stedelijke aankomstwijken (Sako Musterd & Vos, 2007; Simpson, Gavalas, & Finney, 2008; A. Portes & Manning, 2008 [1986]). Bovendien kan sociaal-ruimtelijke deconcentratie net ook wijzen op uitsluitingsprocessen en een verslechtering van de leefomstandigheden van nieuwkomers (Arbaci & Malheiros, 2010). Portes en Zhou (1993) toonden met hun *segmented assimilation theory* ook de complexiteit en meerlagigheid aan van het integratieproces doorheen de tijd en ruimte en over de verschillende migrantengeneraties heen aan. Zij argumenteren dat nieuwkomers en hun kinderen (de zogenaamde tweede generatie) niet op alle socio-economische domeinen in dezelfde mate integreren en dit deels ten gevolge van structurele drempels in de gastsamenleving en deels ten gevolge van de door de verschillende etnisch-culturele groepen gehanteerde strategieën om zich (al dan niet) te integreren op verschillende domeinen.

Door voor dit onderzoek te vertrekken van de hypothese dat de ruimtelijke specialisatie van aankomstwijken voor migranten het potentieel heeft om de Vlaamse ruimte veerkrachtig te maken voor externe migratie suggereren we dat het toelaten en beleidsmatig omkaderen van ruimtelijke concentratie een even valabele strategie is om de sociale mobiliteit en sociaaleconomische integratie van nieuwkomers ruimtelijk vorm te geven dan de alomtegenwoordige sociale mix-strategieën. In de wetenschappelijke literatuur is weinig bewijs te vinden voor de stelling dat sociale mix de sociale mobiliteit van bewoners versterkt (Sarkissian, Forsyth, & Heine, 1990; Ostendorf, Musterd, & De Vos, 2001; Blokland & Van Eijk, 2010; Arthurson, 2012;

Albeda, Oosterlynck, Verschraegen, Saeys, & Dierckx, 2015). Dat komt onder meer omdat fysieke nabijheid niet automatisch tot meer sociaal contact en zo tot meer diverse sociale netwerken leidt. Over de positieve effecten van sociaal-ruimtelijke concentratie is tot op vandaag nog erg weinig onderzoek gedaan in België. Meert, Mistiaen, en Kesteloot (1997) uitten echter reeds in 1997 hun bezorgdheid over het toen al hevige politieke debat over de deconcentratie van migranten in het Brusselse. Zij kwamen op basis van onderzoek in een aantal Brusselse migrantenwijken tot de vaststelling dat de kwetsbare 'overlevingsinfrastructuur' en de vele sociale netwerken in deze wijken van groot belang waren voor zowel immigranten als kwetsbare huishoudens. Bovendien bleken deze wijken een bovenlokale functie te vervullen. Ook kwetsbare groepen van buiten de stad maakten gebruik van de infrastructuur in deze wijken.

In dit onderzoek bekeken we in welke mate de instroom van externe migranten in een grootstedelijke en regionaalstedelijke regio en in een gemeente in buitengebied leidt tot de vorming van een aankomstwijk, welke aankomstinfrastructuur er ontstaat en welke rol deze speelt in het leven van migranten. We documenteerden hoe de ruimtelijke concentratie van nieuwkomers in Antwerpen-Noord een aantal cruciale hulpbronnen (zoals lokale kennis, sociale netwerken, (in)formele economische activiteiten, inventieve huisvestingsstrategieën, etc.) genereerden die de aankomst voor deze nieuwkomers vergemakkelijkten, maar toonden ook aan hoe sommige beleidsingrepen (zoals besparingen op straathoekwerk en in het Vlaamse welzijnswerk en beleidsstrategieën gericht op het aantrekken van meer gegoede inwoners van buiten de wijk) de aankomstinfrastructuur vaak niet ondersteunt. Ook in Aalst is er sprake van een groeiende aankomstinfrastructuur voor nieuwkomers. Het gaat hier dan bijvoorbeeld om vanuit de overheid gefinancierde diensten, maar ook om diverse organisaties vanuit de verschillende etnisch-culturele gemeenschappen zelf, om etnisch ondernemerschap en om bestaande socio-culturele en armoedeverenigingen en buurthuizen. Veel van deze organisaties bestaan vaak al jarenlang maar zijn hun werking en diensten de laatste jaren steeds meer gaan aanpassen (en vaak ook uitbreiden) om tegemoet te komen aan de verschillende noden van de groter worden etnisch-culturele diversiteit binnen hun doelgroep. De concentratie en ruimtelijke specialisatie van een stad zoals Aalst is echter niet te vergelijken met een wijk zoals Antwerpen-Noord. Aalst kan dan ook niet beschouwd worden als een volledig uitgebouwde aankomstwijk in termen van aankomstinfrastructuur en dienstverlening. Vele nieuwkomers onderhouden (nog) een sterke band met Brussel en vonden daar de nodige diensten die Aalst hen niet kan bieden. Tot slot blijkt uit het onderzoek dat de aankomstinfrastructuur in Liedekerke eerder beperkt is. Dit heeft deels te maken met het feit dat Liedekerke vaak wordt omschreven als 'slaapdorp' (de meerderheid van de Liedekerkenaren werkt buiten de gemeentegrenzen), maar ook door het feit dat de meeste nieuwkomers naar Liedekerke trekken in familieverband na eerst voor een kortere of langere periode in Brussel of in een andere Belgische stad of gemeente te hebben gewoond. Het gaat dan vaak om families die in Liedekerke zijn komen wonen voor de rust, het in verhouding goedkopere woningaanbod en de goede verbinding met Brussel, maar ook met Aalst en Gent. Dit wil uiteraard niet zeggen dat er geen rol is

weggelegd voor de lokale overheid. Ook deze migranten hebben immers specifieke noden waar de gemeente rekening mee dient te houden.

Tot slot bleek uit het onderzoek dat de diverse hulpbronnen in de drie casegebieden niet enkel het gevolg waren van lokale wijkdynamieken, maar ontstonden ten gevolge van een combinatie van wederkerigheid binnen de verschillende gemeenschappen, herverdeling vanuit de staat en marktruil; de zogenaamde sociaaleconomische integratiesferen (Polanyi, 1968)³. Echter, uit de empirische analyse bleek dat lang niet elke combinatie van deze drie integratiesferen de sociaaleconomische integratie en kansen op sociale mobiliteit van nieuwkomers ten goede komt. We wezen dan ook op het gevaar dat ontstaat wanneer de overheid de werking van de vele (hoofdzakelijk op vrijwilligers steunende) socio-culturele of geloofsgeïnspireerde organisaties en wijkcentra niet ondersteunt of zelfs belemmert. We vestigden in het casestudie-rapport ook de aandacht op de grote nood aan investeringen vanuit de overheid in buurtwerking, maar ook in betaalbare en kwalitatieve huisvesting, in het ontsluiten van lokale kennis, in een degelijke toeleiding naar de arbeidsmarkt en het ondersteunen van etnisch ondernemerschap,... . We gaan hier in dit rapport bij de uitwerking van het strategisch ruimtelijk concept nog verder op in.

---

³ Voor meer info over deze drie sociaaleconomische integratiesferen verwijzen we naar het casestudie-rapport.

3. Een strategisch ruimtelijk concept voor de sociaalruimtelijke ondersteuning van de integratie van migranten in Vlaanderen?

Een belangrijke doelstelling binnen dit vierjarige onderzoeksproject bestaat uit het ontwikkelen van een strategisch ruimtelijk concept om de Vlaamse ruimte meer veerkrachtig te maken ten aanzien van fluctuerende immigratiestromen. Met de ontwikkeling van dit ruimtelijk concept willen we bijdragen aan de visievorming in Vlaanderen rond het thema 'migratie en ruimtelijke planning' en wensen we tevens de toolbox, die de verschillende besturen en (sociaal-)ruimtelijke planners in Vlaanderen tot hun beschikking hebben om de integratie van migranten via hun sociaal-ruimtelijk beleid te omkaderen en ondersteunen, te verruimen.

Vanuit de empirische resultaten van het onderzoeksluik 'Veerkracht en immigratie' binnen Werkpakket 2 distilleerden we vijf kernthema's die de basis vormen van het strategisch ruimtelijk concept. Deze worden in hoofdstuk 5 van dit rapport uiteengezet. Per thema wordt allereerst een overzicht gegeven van de belangrijkste onderzoeksresultaten. Vervolgens worden deze resultaten vertaald naar beleidsaanbevelingen en worden aandachts- en discussiepunten aangehaald. Deze vertaal oefening werd verder onderbouwd met de input van experts inzake ruimtelijke ordening, woonbeleid en het middenveld, met wie we de onderzoeksresultaten op een expertenworkshop rond het concept 'Aankomstwijken' bespraken (zie ook §4).

We staan hier ook even stil bij het belang van een strategisch ruimtelijk concept op *Vlaams niveau*. Immigratie en een sterk diversifiërende bevolking zorgen niet enkel voor sociaal-ruimtelijke uitdagingen in de Vlaamse grootsteden, maar manifesteren zich ook meer en meer in kleinstedelijke en suburbane gebieden. Deze gebieden en hun betrokken actoren beschikken vaak nog niet over de nodige ervaring en expertise om met deze uitdagingen om te gaan en ontberen dikwijls de nodige middelen. Het is daarom van groot belang dat er op Vlaams niveau gewerkt wordt aan een ruimtelijke visie over de manier waarop de Vlaamse steden en gemeenten om kunnen gaan met de sociaalruimtelijke uitdagingen die de steeds diverser wordende bevolking met zich meebrengt. Deze visie kan een belangrijke leidraad vormen voor de gemeentebesturen en lokale actoren om context-specifieke tools en instrumenten te ontwikkelen op maat van de eigen stad, gemeente, dorpskern of wijk. Dit laatste is een erg belangrijke stap. Dit rapport bevat immers geen pasklare antwoorden of concrete beleidsrichtlijnen die voor elke regio in Vlaanderen gelden, omdat er nu eenmaal geen *one size fits all* maatregelen bestaan. Bovendien kwam uit de verschillende rapporten, die in het kader van dit onderzoeksproject werden gepubliceerd, telkens het grote belang van een gedifferentieerd ruimtelijk beleid met oog voor de lokale context naar voren. Zo zagen we in het casestudie-rapport (Schillebeeckx et al., forthcoming) dat de drie cases (Antwerpen-Noord, Aalst en Liedekerke) ieder een context-specifieke aanpak vergen. Niet alle wijken en/of gemeenten in Vlaanderen zijn bijvoorbeeld gebaat bij een even hoog lokaal voorzieningenniveau. Het strategisch ruimtelijk concept in dit rapport moet dan ook allereerst worden gezien als een bijdrage aan de visievorming op Vlaams niveau rond een veerkrachtiger Vlaanderen ten aanzien van immigratie.

4. Methodologie

Aan de opmaak van dit rapport is heel wat empirisch onderzoek voorafgegaan. Allereerst werd aan de hand van een kwantitatieve en cartografische analyse (tot op wijkniveau) het migratielandschap in Vlaanderen in kaart gebracht en werd een antwoord gezocht op de vraag waar nieuwkomers van vreemde herkomst in Vlaanderen terecht komen. We verwijzen hiervoor naar het eerder verschenen Steunpunt-rapport: "Internationale immigratie en vergrijzing in Vlaanderen: data en kaarten" (Schillebeeckx, Oosterlynck, & De Decker, 2014). Mede op basis van deze kaarten werden vervolgens drie casegebieden geselecteerd waar we de impact van immigratie op de Vlaamse ruimte meer diepgaand onderzochten. We selecteerden allereerst de wijk Antwerpen-Noord als grootstedelijke case. Vervolgens werden ook het regionaalstedelijke Aalst en de gemeente in landelijk gebied Liedekerke weerhouden voor verdere analyse (zie bijlage 1 voor een korte introductiefiche van elke case). We kozen er bewust voor om onze analyse niet enkel te beperken tot grootstedelijke migrantenwijken, aangezien immigranten in Vlaanderen – net zoals in vele andere Westerse regio's (Alba, Logan, Stults, Marzan, & Zhang, 1999; Singer, 2004; Singer, Hardwick, & Bretell, 2008) – zich ook steeds vaker vestigen in kleinere steden en suburbane regio's. Op die manier kunnen de verschillende bevindingen uit het casestudie-onderzoek ook tot beleidsrelevante resultaten leiden voor kleinere gemeentebesturen in Vlaanderen die vaak minder ervaring hebben met de instroom van nieuwkomers op hun grondgebied.

Voor elk van de drie geselecteerde casestudiegebieden hanteerden we dezelfde onderzoeksaanpak. Allereerst verzamelen we data over het aandeel personen van vreemde nationaliteit en vreemde herkomst⁴ en brachten we, indien mogelijk, ook de aankomst- en vertrekbewegingen in kaart. Dit werd aangevuld met een beknopte beschrijving van de socio-economische samenstelling van de bevolking in de drie gebieden. Het grootste luik van het casestudie-onderzoek bestond echter uit een kwalitatieve analyse. Voor elk van de cases werden 20 tot 30 respondenten geselecteerd. Aan de hand van semi-gestructureerde diepte-interviews werden zowel bevoorrechte getuigen en experts uit het middenveld en beleid (experts ruimtelijke ordening, straathoekwerkers, beleidsmakers, mensen uit het verenigingsleven, van lokale dienstverleners zoals het wijkgezondheidscentrum, ...) als nieuwkomers van vreemde herkomst bevestigd. In Antwerpen-Noord interviewden we ook een aantal etnische ondernemers. In Aalst en Liedekerke werden nieuwkomers tevens bevestigd door middel van focusgroepen. Hierbij ging het telkens om nieuwkomers die elkaar wekelijks troffen in het kader van conversatiegroepen Nederlands. De resultaten van het onderzoek in de drie casestudiegebieden zullen worden gepubliceerd in het

---

⁴ We hanteerden hierbij de operationalisering van 'vreemde herkomst' van de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Is de oudste nationaliteit een niet-Belgische nationaliteit dan wordt de persoon door SVR beschouwd als een persoon van vreemde herkomst. Voor de personen die nog inwonen bij hun ouders (en waarvoor dus de link met de ouders gelegd kan worden) werd gekeken naar de oudste nationaliteit van de moeder (of de vader indien de persoon woont bij een alleenstaande vader). Als de oudste nationaliteit van de moeder (of vader) een niet-Belgische nationaliteit is, wordt het kind beschouwd als een persoon van vreemde herkomst.

rapport “Een veerkrachtige ruimte ten aanzien van migratie? Exploratief casestudie-onderzoek in Vlaanderen” (Schillebeeckx et al., forthcoming).

Tot slot organiseerden we in het najaar van 2015, in de laatste fase van het onderzoek, een expertenworkshop over het thema ‘Aankomstwijken’. De bedoeling was om de eerder verworven resultaten af te toetsen en te vertalen naar mogelijke beleidsrelevante resultaten en aanbevelingen. Tweeëntwintig experten op het gebied van Wonen, Ruimtelijke Ordening, Buurtwerking, Sociaal-ruimtelijke planning, etc. namen deel aan de workshop⁵. Onder de deelnemers bevonden zich zowel experten die actief waren op het Vlaamse bestuursniveau als op het lokale niveau. Zo nodigden we ook experten uit die werkzaam waren in de drie casestudiegebieden (Antwerpen, Aalst en Liedekerke). In deze workshop werden de deelnemers uitgedaagd om te reflecteren over zes thema’s die werden gedistilleerd uit de onderzoeksresultaten. Na de workshop werden deze thema’s samengevoegd tot vijf thema’s die verder in dit rapport zullen worden besproken (zie § 5).

---

⁵ Zie voor een volledige lijst ‘Bijlage 2’

5. Vijf thema's als leidraad voor het strategisch ruimtelijkconcept

In wat volgt, stellen we kort de vijf thema's waaraan we het strategisch ruimtelijke concept ophangen voor en geven we aan waarom en hoe deze thema's als belangrijkste resultaten uit het empirische onderzoek naar voren kwamen. Vervolgens bespreken we eventuele discussiepunten. Per thema formuleren we tot slot een aantal beleidsaanbevelingen.

5.1 Wijkgebonden dienstverlening en buurtwerking

Naar een evenwicht tussen wijkgebonden en gecentraliseerde dienstverlening

Doordat vele aankomstwijken in Vlaanderen zich situeren in voormalige arbeiderswijken (met een eerder laag socio-economisch profiel) in de 19de eeuwse gordels van de steden, worden deze wijken vaak reeds decennialang gekenmerkt door een uitgebreide aanwezigheid van publieke dienstverlening en voorzieningen. Deze diensten zijn broodnodig om de aankomst van nieuwkomers te faciliteren en de mogelijkheden voor sociale en/of ruimtelijke mobiliteit te verhogen. Naast de trajectbegeleiders van Inburgering Vlaanderen (verplicht voor niet-EU nieuwkomers), vormen vandaag ook de medewerkers van het OCMW en VDAB, van de bevolkingsdiensten en lokale buurthuizen, van de cursussen Nederlands voor anderstaligen, etc. vaak de eerste contacten voor vele nieuwkomers in Vlaanderen.

Uit het kwalitatieve onderzoek in de drie cases bleek echter dat er zowel in Antwerpen als Aalst sprake is van een toenemende centralisatie van diensten en voorzieningen. Zo verdween in Antwerpen-Noord het lokale stadskantoor (Permeke). In Aalst werd het verdwijnen van de lokale inburgeringsantenne op de wijk Rechteroever volgens een straathoekwerker door vele nieuwkomers als drempelverhogend ervaren. Waar zij voorheen snel terecht konden met vragen en problemen bij de mensen van de lokale inburgeringsantenne, zijn zij nu aangewezen op de dienst Vreemdelingenzaken en Inburgering in het centrum van de stad. Niet enkel het Aalsterse en Antwerpse stadsbestuur, maar ook het Vlaamse inburgeringsbeleid zorgden voor de centralisatie en afschaffing van een aantal diensten. Zo werd er vroeger in Aalst door het lokale onthaalbureau een 'Sociale wandeling' georganiseerd waarbij men nieuwkomers op sleeptouw nam langs de verschillende organisaties en diensten zodat men kennis kon maken met de dienstverlening in de stad. Dit initiatief werd met de komst van het Vlaamse inburgeringsdecreet in 2004 en de latere verzelfstandigingsoperaties niet meer ondersteund. De 26 onthaalbureaus werden hervormd en gefusioneerd tot acht onthaalbureaus en de lokale vzw's die tot dan verantwoordelijk waren voor het onthaal van nieuwkomers werd ingekanteld binnen deze werking. Uit de interviews met experts werkzaam in de integratiesector blijkt het grote voordeel van deze centraliseringsoperatie te schuilen in het feit dat men nu op een meer structurele en professionelere manier te werk kan gaan. Het grote nadeel voor een lokale afdeling

zoals 'Inburgering Aalst' is, naast het eerder genoemde drempelverhogende karakter van centraliseringsoperaties, dat men hierdoor geen tijd en werkingsmiddelen meer heeft om de contacten met andere partners binnen de lokale dienstverlening (zoals OCMW; CVO, VDAB, etc.) te onderhouden.

In de workshop die we rond het thema 'Aankomstwijken' organiseerden, werd deze evolutie naar centralisatie van diensten door de aanwezige deelnemers bevestigd. Vele deelnemers zagen dit als een algemene trend die in heel Vlaanderen speelt. Het is van belang om de keuze voor centralisatie allereerst te beoordelen naargelang de dienst waarover het gaat. Zo dient een stad of gemeente erover te waken dat nieuwkomers niet 'opgesloten' geraken in hun wijk. Het feit dat nieuwkomers voor sommige diensten verplicht zijn om de eigen wijk te verlaten, brengt hen in contact met andere wijken, voorzieningen en sociale netwerken, wat een emancipatorisch effect kan hebben. Ook vanuit financieel oogpunt zijn er grenzen aan de mate waarin publieke voorzieningen op wijkniveau worden georganiseerd. Belangrijk is om de inplanting van dienstverlening niet vanuit louter financieel perspectief te bekijken, maar rekening te houden met zowel de nabijheid die de lokale aanwezigheid van de overheid - in de vorm van buurtrestaurants, lokale integratie-antennes, stadskantoren, buurthuizen (zie verder), etc. - creëert voor nieuwkomers als met het stimuleren van nieuwkomers om zich ook buiten de aankomstwijk te bewegen en de hele stedelijke ruimte te gebruiken.

We stellen dus voor om de locatie van dienstverlening te koppelen aan mobiliteits- en schaaloverwegingen. Elke gemeente dient hierbij dan te zoeken naar een evenwicht tussen wijkgebonden dienstverlening (die er mede voor zorgt dat nieuwkomers zich thuis voelen in de eigen wijk en de overheid als nabij ervaren omdat ze ergens dichtbij terecht kunnen met hun vragen en noden) en gecentraliseerde dienstverlening (die er mede voor zorgt dat nieuwkomers ook kennis maken met de ruimere omgeving en die te leren gebruiken). Ook de schaalgrootte is hier van belang. Het is immers niet haalbaar (en ook niet wenselijk) voor een gemeente zoals Liedekerke (met ca. 12.700 inwoners, waarvan 17% van buitenlandse herkomst) om eenzelfde wijkgebonden voorzieningenniveau te behalen dan een aankomstwijk zoals Antwerpen-Noord (met ca. 44.900 inwoners, waarvan 71% vreemde roots heeft⁶). Men dient dus steeds rekening houden met de aard en de grootte van de migratiestromen.

---

⁶ Bron data Liedekerke: Studiedienst van de Vlaamse regering, cijfers voor 2013

Bron data Antwerpen-Noord; www.buurtmonitor.be, cijfers voor 2013

Om de herkomst van een persoon te bepalen worden 4 criteria in rekening gebracht: de huidige nationaliteit van de persoon, de geboortenationaliteit van de persoon (vóór een eventuele nationaliteitswijziging), de geboortenationaliteit van de vader en de geboortenationaliteit van de moeder. Is één van deze 4 criteria een niet-Belgische nationaliteit, dan wordt de persoon beschouwd als zijnde een persoon van buitenlandse herkomst (SVR, 2015).

Buurtwerking en de ontsluiting van lokale kennis

Een onderwerp dat tijdens het onderzoek meermaals ter sprake kwam, was het belang van informatieoverdracht tussen de wijk (wat gebeurt er in de wijk en wat zijn de noden?) en de verschillende stedelijke of gemeentelijke diensten en het lokale bestuur. Straathoekwerkers, buurtwerkers en opbouwwerkers, al dan niet verbonden aan lokale buurtcentra, spelen hierbij een cruciale rol. Zij zijn vaak het eerste aanspreekpunt voor nieuwkomers in de wijk en organiseren samen met hen ook allerlei initiatieven die inspelen op de noden van de verschillende groepen in de wijk. Door middel van het straathoekwerk en binnen de buurtcentra worden bewoners actief betrokken bij het vormgeven van de wijk. Door de dagelijkse praktijk van buurtwerking en straathoekwerk worden allerlei vormen van lokale kennis gemobiliseerd die van groot belang zijn voor lokale beleidsmakers bij de politieke besluitvorming, maar ook voor ruimtelijke planners die werken aan een betere wijk. Op deze manier wordt de wetenschappelijke, eerder technische kennis gecomplementeerd door lokale, vaak nergens geregistreerde kennis over de wijk (Innes, 1990).

Uit de interviews in Aalst en Antwerpen-Noord bleek dat er in het verleden vanuit de lokale overheid en de stadsdiensten veelvuldig beroep werd gedaan op de kennis van straathoekwerkers en buurtwerkers over de verschillende wijken en hun inwoners. Liedekerke heeft geen geïnstitutionaliseerde buurtwerking, maar organiseerde in 2013 een grootschalige burgerbevraging onder de noemer 'Liedekerke spreekt' om op de hoogte te blijven van de lokale kennis en de noden van haar inwoners. In Antwerpen-Noord trachtte men via de buurtwerking de buurt te betrekken bij de opmaak van het RUP 2060⁷ (zie ook Apostel, 2011). Wat in vele participatieprocessen vaak nog een groot struikelblok vormt, namelijk het bereiken van de etnisch diverse bewoners in de wijk, lukte dankzij de hulp van het lokale buurtcentrum wél. De visie in het RUP, die de wijk als aankomstgebied erkent, is mede tot stand gekomen door middel van de lokale kennis die tijdens het participatieproces naar boven werd gebracht.

Figuur 1: Maquettegesprekken in Antwerpen-Noord ter voorbereiding van de opmaak van het RUP 2060

Bron: Buurtschatten (www.buurtschatten.be) en Apostel, K. (2011)

⁷ RUP 2060. Toelichtingsnota. Stad Antwerpen (2012)

Uiteraard hangt veel af van de bereidheid van het lokale bestuur om iets met de lokale kennis die zo talrijk aanwezig is onder de buurtwerkers te doen. Gezien de recente besparingen op het straathoekwerk in Antwerpen en Aalst valt nog af te wachten of straathoekwerkers deze rol als brugfiguur tussen lokale gemeenschap en bestuur ook in de toekomst kunnen blijven vervullen. Ook tijdens de workshop werd de bezorgdheid geuit over de recente besparingsgolf in het Vlaamse welzijnswerk en de lokale buurtwerking. Deze besparingen zorgen er immers voor dat heel wat signalen vanuit de verschillende gemeenschappen niet (meer) worden opgevangen door het lokale bestuur. De deelnemers vreesden tevens dat de huidige besparingsoperatie gepaard gaat met een verschuiving van de verantwoordelijkheid rond integratie van nieuwkomers van het Vlaamse naar lokale niveau⁸.

Tot slot slaan buurtwerkers uiteraard niet als enige de brug tussen de lokale gemeenschap en het beleid. We illustreren dit aan de hand van een voorbeeld uit de case Liedekerke. Liedekerke is één van de enige gemeenten in de wijde omgeving met een integratieambtenaar. Het waren vooral de Liedekerkse basisscholen die als eerste aan de alarmbel trokken, omdat ze zich geen raad wisten met de plotse instroom van anderstalige leerlingen. In samenspraak met het OCMW besloot het gemeentebestuur daarop om een eigen integratiedienst op te richten. Ook in Antwerpen-Noord en Aalst kwam het belang van de scholen als belangrijke bron van kennis over wat er leeft in de wijk veelvuldig aan bod. Daarnaast fungeren instanties zoals het lokale vrederecht en de wijkagenten eveneens als de ‘sociale voelsprietten’ van de wijk. Een veel gehoord probleem is echter dat de diversiteit in de aankomstwijken van onze Vlaamse steden nog erg weinig weerspiegeld wordt in het personeelsbestand van instanties zoals het lokale politiekorps of het onderwijs. Het is dan ook aangewezen om nog sterker in te zetten op een grotere diversiteit onder het personeel om ook deze kennis van de wijk niet verloren te laten gaan en voldoende te benutten.

---

⁸ Enerzijds wordt het volgens de deelnemers aan de workshop steeds moeilijker om nog Vlaamse middelen te vinden om lokale projecten op te starten rond integratie en is het buurt- en opbouwwerk steeds meer aangewezen op lokale middelen. Anderzijds zorgt de integratie van de zeven sectorale subsidies (voor jeugd, cultuur, sport, flankerend onderwijsbeleid, ontwikkelingssamenwerking, integratie en kinderarmoedebestrijding) in het Gemeentefonds vanaf 2016 ervoor dat deze sectorale middelen niet langer “geormerkt” zijn. Concreet betekent dit dat de lokale besturen geen rapporteringsplicht meer hebben en mogen kiezen voor welke van deze zeven sectoren ze het geld uit het Gemeentefonds aanwenden. Tijdens de workshop werd de vrees geuit dat vele gemeenten hierdoor minder zullen investeren in projecten die inzetten op integratie. Uiteraard is het nog te vroeg om te beoordelen of deze vrees gegrond is.

Samenvatting beleidsaanbevelingen rond wijkgebonden dienstverlening en buurtwerking

- Evenwicht zoeken tussen kwalitatieve wijkgebonden dienstverlening en gecentraliseerde dienstverlening op stads/gemeente niveau en keuze voor inplanten dienstverlening niet op louter financiële gronden maken;
- Ontsluiten van lokale kennis, onder meer door te investeren in aanwezigheid van lokale sociale professionals;
- Organiseren van participatieprocessen bij ruimtelijk beleid om lokale kennis te ontsluiten;
- Sterker inzetten op een nog grotere diversiteit binnen de openbare dienstverlening

5.2 Ruimte creëren voor middenveldorganisaties, wijkcentra en zelforganisaties

Naast de openbare dienstverlening, spelen ook de vele middenveldorganisaties, zelforganisaties van migranten, religieuze organisaties en de (al dan niet gesubsidieerde) wijkcentra een cruciale rol voor nieuwkomers die toekomen in Vlaanderen. Vooral de nieuwkomers in Aalst en Antwerpen-Noord die we in het kader van dit onderzoek interviewden, kwamen op een of andere manier in contact met de werking van deze brede waaier aan organisaties. Doordat Liedekerke een kleinere gemeente is met een eerder beperkte migratiehistoriek is het middenveld dat zich (deels) richt op nieuwkomers en het aantal zelforganisaties er nog relatief beperkt.

De meeste middenveldorganisaties en verenigingen in Antwerpen-Noord en Aalst hebben in de loop der jaren eigen dienstverlening uitgerold waarop vele nieuwkomers beroep doen. Deze dienstverlening kan bestaan uit het mee zoeken naar woningen, jobs, scholen of sportclubs en verenigingen, maar evengoed uit hulp bij het leren van het Nederlands, juridische bijstand in verband met het verblijf in België of bij het vertalen en regelen van administratieve zaken. Soms gaat het hierbij ook over materiële hulp in de vorm van kleding of voedselbedeling en in uitzonderlijke gevallen ook over het verlenen van financiële hulp. Daarnaast bouwen nieuwkomers door de contacten die ze hebben in deze organisaties ook een sociaal netwerk uit. Zeker voor nieuwkomers die (nog) niet over geldige verblijfsdocumenten beschikken, zijn deze organisaties vaak de enige bronnen van hulp en sociaal contact; elementen die cruciaal zijn in het ondersteunen van de aankomst- en transitiefunctie van een wijk.

Uit het casestudie onderzoek kwamen uiteindelijk vier belangrijke elementen naar voren die we mee willen opnemen in het strategisch ruimtelijk concept. Zo kwam niet alleen (1) de cruciale rol van buurthuizen aan bod (zie ook thema 1) in het aankomst- en transitieproces van nieuwkomers, maar ook (2) de rol van zelforganisaties en geloofsgeïnspireerde organisaties. Zeker deze laatste is een cruciale speler in de Vlaamse aankomstwijken die vaak door het beleid wordt genegeerd. Daarnaast werd duidelijk hoe (3) sport en vrijetijdsbeleving als katalysator kan werken voor het vormen van sociaal-cultureel heterogene netwerken in de wijk. Tot slot werd door respondenten uit de drie verschillende casegebieden niet enkel (4) de nood aan meer ontmoetingsruimte in Vlaanderen onderstreept, maar ook de nood aan het toelaten van discussie rond conflicterende ruimteclaims. In wat volgt gaan we dieper in op het belang van deze vier elementen.

Buurthuizen

Buurthuizen zoals centrum de Wijk of het Protestants Sociaal Centrum (PSC) (beide in Antwerpen-Noord) of vzw Parol (Aalst) spelen een belangrijke rol voor het aankomst- en integratieproces van vele nieuwkomers. Vaak komen zij in contact met de buurtcentra doordat hier Nederlandse les wordt gegeven (dikwijls op vrijwillige

basis en aanvullend op het officiële onderwijssysteem) of Nederlandse conversatiegroepen worden georganiseerd. Eerder onderzoek van Raeymaeckers (2014) wees al op de sleutelrol die buurthuizen vervullen in de toegang tot sociale dienstverlening. Zij zorgen voor het verbinden van de verschillende hulpverleningsorganisaties tot een samenhangend netwerk. Uit het eigen empirisch materiaal bleek bovendien hoe nieuwkomers daar - via de medewerkers in de buurtcentra en via de andere buurtbewoners die ze daar ontmoeten - in contact komen met het bredere middenveld in de wijk en hun sociaal netwerk verruimen; een netwerk dat vaak van cruciaal belang is voor het vinden van huisvesting en een job. Voor sommigen vormde het buurtcentrum ook letterlijk de enige bron van sociaal contact. Daarnaast is het buurthuis een herkenbare plek in de wijk, een soort van ankerpunt, waar nieuwkomers worden gestimuleerd om zelf nieuwe initiatieven op te zetten en de wijk mee vorm te geven.

Het afbouwen van de dienstverlening van deze buurthuizen betekent een groot verlies voor wijken en gemeenten in Vlaanderen die jaarlijks heel wat nieuwkomers van vreemde herkomst verwelkomen. We raden dan ook aan om zowel op lokaal als Vlaams niveau ook in de toekomst de nodige middelen uit te trekken voor de buurtwerking, de diverse buurthuizen en vrijwilligerswerking die hier mee verbonden is.

Ruimte voor zelforganisaties en geloofsgeïnspireerde organisaties

Naast de openbare dienstverlening en de buurthuizen zijn ook de zelforganisaties van migranten talrijk aanwezig in de stedelijke aankomstwijken. Zowel in Aalst als Antwerpen-Noord hebben verschillende migrantengroepen zich verenigd en zetten zij, naast het organiseren van talrijke festiviteiten, ook in op hulpverlening, zelfredzaamheid en politieke en burgerrechten van nieuwkomers. De oprichters van, en sleutelfiguren binnen, de zelforganisaties hebben echter vaak een fulltime job en spenderen dan ook een groot deel van hun vrije tijd (en vaak ook van de eigen middelen) aan deze organisaties. Erkende organisaties kunnen subsidies vragen, maar moeten hiervoor wel aan een aantal voorwaarden voldoen en een deel van hun autonomie opgeven. Sommige organisaties kiezen er dan ook voor om als niet-erkende en dus niet-gesubsidieerde organisatie door het leven te gaan. Vaak vormen de zelforganisaties ook een aanspreekpunt voor beleidsmakers die willen weten wat er leeft in de wijk. Uiteraard speelt hier dan het gevaar dat dit aanspreekpunt gezien wordt als vertegenwoordiger van een hele etnisch-culturele gemeenschap, wat dergelijke organisaties doorgaans niet zijn. Toch is het van belang dat deze zelforganisaties niet alleen de nodige ondersteuning en erkenning krijgen, maar ook de nodige inbedding in het middenveld verwerven zodat zij mee betrokken worden bij het wijkoverleg en de politieke besluitvorming. Onderzoek van Dierckx, Geerts, en Van Dam (2013) wees eerder al op het gebrek van ondersteuning voor etnisch-culturele organisaties in Vlaanderen.

Een specifieke groep organisaties die voornamelijk in de stedelijke aankomstwijken een sterke groei kennen, zijn de diverse nieuwe kerken en geloofsgeïnspireerde (hulpverlenings)organisaties. Vaak ontstaan zij naast of in samenwerking met al

langer bestaande organisaties⁹. Uiteraard staan religie en religieuze vieringen centraal in hun werking, maar in de meeste gevallen organiseren zij ook hulpverleningsactiviteiten, bieden zij een ontmoetingsruimte en spelen zij een belangrijke rol in het deels opvangen van de woonnood van nieuwkomers (Meeus & Schillebeeckx, 2015). De organisaties hanteren hierbij verschillende methodes die afwijken van, of aanvullend zijn op, de reguliere hulpverlening. Bovendien bleek uit het onderzoek van Meeus & Schillebeeckx (2015) dat geloofsgeïnspireerde organisaties vaak ook actief deelnemen aan verschillende breed gedragen protestacties en burgerinitiatieven en op die manier niet enkel de verschillende vormen van sociaal onrecht aanklagen, maar nieuwkomers ook de kans bieden om zich sociaal en politiek te engageren.

Figuur 2: Geloofsgeïnspireerde organisatie in Aalst

Bron: Auteurs

Eén van grootste uitdagingen voor heel wat zelforganisaties en geloofsgeïnspireerde organisaties situeert zich op ruimtelijk gebied. Dit kwam zowel tijdens het empirische luik van dit onderzoek als tijdens de workshop 'Aankomstwijken' aan bod. Het vinden van een geschikte locatie die kan dienen als ontmoetingsruimte bleek in de drie casegebieden geen evidentie. Naast de veel voorkomende problemen in verband met geluidsoverlast en brandveiligheid wanneer de organisatie over een eigen ruimte beschikte, bleek er ook een groot tekort te zijn aan ruimtes die gehuurd konden worden voor het organiseren van activiteiten. Zo blijkt dat vele zelforganisaties in de Brusselse rand zich op een meer permanente basis willen organiseren, maar bij gebrek aan lokale (ontmoetings)ruimtes zich uiteindelijk niet lokaal verankeren en zich in Brussel vestigen. Hierdoor krijgen de lokale besturen vervolgens de indruk dat nieuwkomers in hun gemeente zich niet organiseren of niet actief deelnemen aan het maatschappelijke leven. Bovendien blijkt uit ons onderzoek dat sommige lokale besturen niet erg open staan voor aanvragen vanuit de etnisch-culturele gemeenschappen tot oprichting van eigen sociaal-culturele of geloofsgeïnspireerde organisaties. Zo weigerde de gemeente Liedekerke een aanvraag voor de oprichting

---

⁹ Een aantal van de huidige geïnstitutionaliseerde vluchtelingenorganisaties zijn oorspronkelijk ook gestart vanuit een katholieke of protestantse geloofsovertuiging.

van een Afrikaans cultureel centrum in een van de grotere bouwvolumes in de gemeente. De Afrikaanse gemeenschap wilde er onder andere buitenschoolse opvang organiseren voor de kinderen. Het idee achter deze weigering was dat dit de integratie van de kinderen in de reguliere (reeds bestaande) buitenschoolse opvang, en bij uitbreiding de integratie van nieuwkomers in het Liedekerke gemeenschapsleven, in de weg stond. Ook de oprichting van een moskee in een leegstaand gebouw werd geweigerd. Het gevolg is dat vele nieuwkomers in Liedekerke uitwijken naar Brussel voor het bijwonen van religieuze vieringen of zich daar aansluiten bij een etnisch-culturele vereniging. Dit wil echter niet zeggen dat er in Liedekerke geen religieuze vieringen plaatsvinden. Zo huurt de Afrikaanse Pinkstergemeenschap op regelmatige basis een zaal in het gemeentehuis van Liedekerke en ook in reguliere rijhuizen in de gemeente worden wekelijks activiteiten en vieringen georganiseerd door diverse geloofsgemeenschappen. Indien er geen stedenbouwkundige vergunning vereist is, kan de gemeente deze vieringen immers niet verhinderen.

Naast de nodige organisatorische en administratieve steun, zou er vanuit de verschillende bestuursniveaus ook meer aandacht moeten zijn voor de logistieke steun van deze organisaties. Een belangrijke vraag is of het de taak is van ruimtelijke planners om naast scholen, gemeenschapscentra, bibliotheken, etc. ook geloofsgeïnspireerde of etnisch-culturele centra in te plannen. Net zoals er vanuit ruimtelijke planning lange tijd (te) weinig aandacht was voor het inplannen van sportinfrastructuur (zie verder), blijkt dat ruimtelijke planners bij het ontwerpen van masterplannen voor een wijk geen rekening houden met het inplannen van dit soort verenigingen, ondanks de manifeste vraag naar ruimte voor dit soort activiteiten. Met het gekende gevolg van kerkvieringen in (te) kleine huiskamers, leegstaande winkelpanden of garageboxen onder onveilige omstandigheden.

Een onderliggende vraag bij het bovenstaande is of de focus moet liggen op de integratie van nieuwkomers in de bestaande dienstverlening of er moet worden ingezet op specifieke voorzieningen en infrastructuur voor nieuwkomers. Opnieuw speelt schaal hierbij een grote rol. Voor kleinere gemeenten in Vlaanderen is het vermoedelijk minder wenselijk en minder haalbaar om parallelle diensten of voorzieningen te organiseren (of in sommige gevallen toe te staan) voor de verschillende groepen in de samenleving. Uit ons onderzoek blijkt overigens dat vele nieuwkomers naar een gemeente als Liedekerke trekken net omwille van de rust die er heerst in vergelijking met een grootstad als Brussel. Het feit dat dit betekent dat zij voor sommige noden naar de stad moeten trekken, vinden zij heel normaal. Voor steden met een constante instroom van nieuwkomers is het daarentegen vaak onontbeerlijk om specifieke diensten en voorzieningen te organiseren die inspelen op de noden van nieuwkomers. Zoals we ook al in het casestudie-rapport bespraken, speelt de fase binnen het migratietraject van nieuwkomers in België hierbij een belangrijke rol. .

Sport en vrijetijdsbeleving als katalysator voor interculturele ontmoetingen in de wijk

Zoals we eerder aanhaalden (zie §2) wordt sociaal-ruimtelijke concentratie van migranten vaak negatief benaderd door het beleid. Eén van de bezorgdheden is dat de concentratie van nieuwkomers in aankomstwijken hun integratie in de gastsamenleving in de weg zou staan. Nieuwkomers zouden zich te veel op de eigen gemeenschap (en het bijhorende gemeenschapsleven) terugplooiën en dit zou ontmoetingen en netwerken tussen de verschillende gemeenschappen in de wijk in de weg staan. Tijdens de interviews met nieuwkomers bleek inderdaad dat velen onder hen vooral contacten hadden met de eigen gemeenschap of met andere nieuwkomers van diverse herkomst. De nieuwkomers geven zelf echter aan dat ze graag meer contact zouden hebben met 'Belgen' in de wijk, maar dat dit erg moeilijk verliep. Ook onderzoek van Albeda et al. (2015) leverde dat besluit op.

Vele verenigingen die zich situeren op het gebied van vrijetijdsbeleving in Vlaanderen zetten zich echter in om de groeiende etnisch-culturele diversiteit in de samenleving weerspiegeld te zien in hun ledenbestand¹⁰. De vrijetijdssfeer vormt dan ook één van de domeinen bij uitstek waar zogenaamde 'sterke' sociale relaties over culturele grenzen heen kunnen ontstaan. Zowel uit ons onderzoek in Aalst, Liedekerke als Antwerpen-Noord bleek dat het hoofdzakelijk de sportverenigingen zijn die er tot op vandaag het best in slagen om nieuwkomers te bereiken. Liedekerke is een gemeente die in het verleden reeds sterk geïnvesteerd heeft in haar sportinfrastructuur en ziet de toenemende diversiteit van haar bevolking dan ook duidelijk terug in haar gemengde (jeugd)voetbalploegen. Ook in Antwerpen-Noord kennen de boks-club, de diverse voetbal- en basketbalploegen, etc. een heel divers ledenbestand. Nieuwkomers in Aalst gaven dan weer aan dat ze vele contacten binnen hun sociale netwerk hadden ontmoet door te gaan voetballen in het stadspark. Vanuit de stad Aalst werd ook lange tijd 'Buurtsport' georganiseerd. Dit project bestond uit laagdrempelige sportactiviteiten voor maatschappelijk kwetsbare jongeren in de stad. Een groot deel van het doelpubliek waren jongeren van vreemde herkomst. Toen de subsidies vanuit de Vlaamse overheid werden stopgezet, besloot het Aalsterse stadsbestuur uiteindelijk om het succesvolle project niet zelf verder te subsidiëren¹¹. Ondertussen werd er vanuit de stad een nieuw laagdrempelig project opgestart onder de noemer 'Buurtwildt'. In Antwerpen-Noord bleek dan weer hoe een lokale basketbalclub haar werking en ledenaantal sterk zag uitbreiden nadat zij gebruik kon maken van een eigen locatie (een sporthal die tevens wordt gebruikt als buurtcentrum). We onthouden hier vooral dat er voor de ruimtelijke planner en de lokale besturen een belangrijke taak is weggelegd, namelijk investeren in vrijetijd- en sportfaciliteiten.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld ook het onderzoeksproject DieGem dat voor één van haar cases drie russelse Chirogroepen - en de manier waarop zij omgaan met diversiteit - bestudeerde : <http://www.solidariteitdiversiteit.be/praktijkenbank.php?case=3>

¹¹ Eén van de redenen voor het stopzetten van 'Buurtsport' was de ophef die ontstaan was rond het project 'Combat Sambo' waarin vechttechnieken werden aangeleerd aan jongeren. Een aantal beleidsmakers achtte het niet opportuun om kwetsbare jongeren hiermee in aanraking te brengen.

Ruimte voor ontmoeting, maar ook voor conflicterende ruimteclaims

Doorheen de bespreking van de verschillende elementen binnen dit tweede thema kwam de nood aan meer ruimte voor ontmoeting aan bod. Het ging hier dan zowel om buurtcentra, ontmoetingsruimte voor zelforganisaties en geloofsgeïnspireerde organisaties als om ontmoetingsruimte voor sport en vrije tijd. Vaak botsen de verschillende betrokken actoren en organisaties in hun zoektocht naar geschikte infrastructuur op protest van omwonenden of van het lokale bestuur. Bovendien worden grotere publieke plaatsen zoals parken dikwijls door meerdere groepen gebruikt, wat kan leiden tot conflicterende ruimteclaims. Deze resulteren op hun beurt nog al te vaak in onbegrip en intolerantie. Veel hangt echter af hoe er met deze conflicterende ruimteclaims wordt omgegaan. In een dicht bebouwde en bewoonde stedelijke wijk waar de openbare ruimte erg schaars is, zijn conflicten over ruimtegebruik immers onvermijdelijk. Vanuit de workshop 'Aankomstwijken' gaan er dan ook stemmen op om vanuit het lokale bestuur momenten te organiseren waarop in discussie wordt gegaan met inwoners en ruimtelijke planners over deze ruimtelijke conflicten. Afspraken die op deze manier worden gemaakt, kennen dan immers een veel groter draagvlak onder de inwoners van de wijk.

Samenvatting beleidsaanbevelingen rond middenveldorganisaties, wijkcentra en zelforganisaties

- Ondersteunen en investeren in buurtcentra;
- Ondersteunen van etnisch-culturele en geloofsgeïnspireerde organisaties;
- Inplannen van religieuze ruimtes en ruimtes voor zelforganisaties;
- Inzetten op ruimte voor sport en vrije tijd;
- Verhogen van het aanbod aan toegankelijke, flexibele en multi-inzetbare ontmoetingsruimte;
- Creëren van een platform voor discussie omtrent conflicterende ruimteclaims

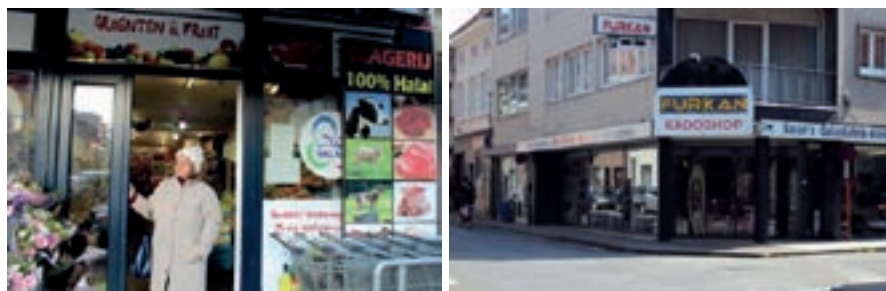
5.3 Ruimte voor ondernemerschap

Een belangrijk onderdeel van de stedelijke aankomstinfrastructuur bestaat uit handelszaken die zich met hun koopwaren (deels) richten op de internationale gemeenschap in de aankomstwijk. Deze handelszaken trekken door hun ruime openingsuren en dikwijls goedkope en exotische handelswaren ook heel wat klanten aan van buiten de wijk. Bovendien dragen deze zaken niet enkel bij aan de lokale economie, maar vormen zij voor vele nieuwkomers ook een eerste aanspreek- en informatiepunt in de wijk en een informele ontmoetingsplaats.

Ondersteuning van lokale handelaars

Van de drie cases in ons onderzoek heeft Antwerpen-Noord het meest uitgebreide etnische handelsapparaat. Maar ook in Aalst zetten steeds meer etnische ondernemers de stap om een eigen zaak te beginnen. In Liedekerke blijft het aantal etnische handelszaken tot op heden relatief beperkt met onder andere een aantal nachtwinkels en kleine kruideniers en een aantal restaurants. Uit de interviews met etnische ondernemers in Antwerpen-Noord kwam heel duidelijk het belang naar voren van een breed sociaal netwerk bij het opstarten van een eigen zaak, alsook de eerder beperkte ondersteuning vanuit de overheid. De stad Antwerpen kende sinds 1997, naast de werking van het reguliere bedrijvenloket, een speciaal loket 'Allochtoon Ondernemen'. Dit adviesbureau bevond zich, in tegenstelling tot het algemene bedrijvenloket, in de wijk zelf en kende een groot succes, maar werd later afgeschaft. Ook in Aalst is het voor vele ondernemers vaak moeilijk om hun weg te zoeken in het administratieve kluwen dat onlosmakelijk verbonden lijkt te zijn met het opstarten van een eigen zaak.

Figuur 3: Etnisch ondernemerschap in Antwerpen-Noord en Aalst

Bron: Auteurs

Bovendien blijkt uit ons empirisch onderzoek dat het ondernemerschap voor vele migranten geen onmiddellijk succesrecept voor sociale stijging vormt, maar het aanvankelijk vooral een kwestie is van het hoofd boven water te houden. Dit wordt in de stad Antwerpen nog bemoeilijkt door de invoering van de belasting op

'imagoverlagende' winkels¹². Hiermee doelt men in de eerste plaats op nachtwinkels en belwinkels, maar ook op bijvoorbeeld wedinrichtingen, shisha-bars en club-vzw's; handelszaken die doorgaans worden uitgebaat door etnische ondernemers. Het feit dat deze handelszaken inspelen op bepaalde noden van de lokale bevolking (zoals communicatie met het thuisfront in geval van belwinkels) en voor vele nieuwkomers – voor wie toegang tot de reguliere arbeidsmarkt geen evidentie is – wordt gezien als een belangrijke overlevingsstrategie, wordt hiermee genegeerd. Daarnaast werd door de deelnemers aan de workshop het feit aangeklaagd dat etnische ondernemers vaak extra gecontroleerd worden op hygiënenormen, brandveiligheid, geluidsoverlast en het naleven van sluitingstijden. De respondenten pleiten daarentegen voor een beleid dat net in extra ondersteuningsmaatregelen voorziet voor de lokale economie in de Vlaamse aankomstwijken. We gaan hier verder nog op in (zie §5.5).

Ruimte voor lokale, kleinschalige economische activiteiten

Voor de ruimtelijke planner en het ruimtelijke beleid is er met betrekking tot de lokale economie en het etnisch ondernemerschap in de aankomstwijken een belangrijke rol weggelegd. Het eerder genoemde RUP 2060 voor Antwerpen-Noord dat de aankomstfunctie van de wijk wil beschermen, omvat bijvoorbeeld een aantal maatregelen die zich specifiek richten op het beschermen van de handelsfunctie in de wijk. Zo blijven vergunde magazijnen in de wijk voorbehouden voor handel en mogen deze niet zomaar voor andere doeleinden worden aangewend. Zeker in dichtbebouwde wijken is dit van groot belang, aangezien de druk op de woningmarkt hier zeer groot is en leegstaande of verkrotte handelspanden en oude magazijnen en fabrieken vaak ondoordacht worden omgebouwd tot woningen (vaak in de hogere prijsklassen). Ook in de andere twee casegebieden kan men nog meer inzetten op ruimte voor kleinschalige economie. Zeker in Aalst, een stad met een rijk industrieel verleden en dus vele oude fabriekspanden en magazijnen, zijn hier voldoende kansen voor. We raden dan ook aan om waar mogelijk (en vanuit ruimtelijk oogpunt wenselijk) de handelsfunctie van deze panden te behouden en hier ruimte te laten voor kleinschalige economische activiteiten die lokaal verankerd zijn en (deels) mee door de buurt worden gedragen. Hier kunnen naast kleine handelszaken ook een aantal magazijnen en werkplaatsen worden ingeplant. Maar ook de sociale economie en het onderwijs kunnen hier een plaats vinden.

Flexibele ruimtelijke planning en architectuur met aandacht voor ondernemerschap

Vanuit de workshop werd de nadruk gelegd op de nood aan een grotere flexibiliteit wanneer het gaat over ruimtelijke regelgeving rond ondernemen (zie ook §5.5). We beschreven eerder hoe het RUP 2060 voor de wijk Antwerpen-Noord een aantal maatregelen omvat die de handelsfunctie van de wijk wil beschermen. Maar

---

¹² Sinds 1 januari 2015 zijn alle nieuwe zogenaamde imagoverlagende handelszaken verplicht om een uitbatingsvergunning aan te vragen ter waarde van 6.000 euro. Daarnaast moeten alle handelszaken die onder deze belasting vallen (ook de reeds bestaande) jaarlijks een belasting van 1.500 euro betalen (Stad Antwerpen, 2015)

tegelijkertijd omvat ditzelfde plan echter ook een strikt locatiebeleid voor handel en reca (restaurants en cafés) dat stelt dat enkel in speciaal daarvoor aangeduide straten handelszaken mogen opgestart worden. Ook alle hoekpanden kunnen aangewend worden voor handel. Volgens de deelnemers aan de workshop “Aankomstwijken” dient men echter op te passen dat men met zulke maatregelen kleine, nieuwe initiatieven niet de kop indrukt. Bovendien werd opgemerkt dat er door architecten en ruimtelijke planners in het verleden (denk bijvoorbeeld aan de vele blinde gevels van sociale woonblokken), maar ook vandaag nog te weinig rekening gehouden wordt met de nood aan flexibiliteit en multi-inzetbaarheid van nieuwe bouwprojecten. Bij de inplanting van nieuwe wooneenheden en grootschalige stadsontwikkelingsprojecten is het aangewezen om de gelijkvloerse verdiepingen ook te kunnen aanwenden voor lokale handel. Dit stimuleert niet enkel het lokale ondernemerschap, maar komt ook de levendigheid van het straatbeeld ten goede.

Samenvatting beleidsaanbevelingen rond ondernemerschap

- Ondersteunen van etnisch ondernemerschap op administratief, logistiek en financieel vlak (eventueel in de vorm van belastingvoordelen of premies, zie ook §5.5);
- Beschermen van handelsfunctie en bestaande handelspanden en magazijnen;
- Rekening houden met mogelijkheid voor ondernemerschap op gelijkvloers bij inplanten nieuwe woningen, renovatieprojecten en grootschalige stadsontwikkelingsprojecten

5.4 Woonaanbod

Zoals we ook eerder al aangaven (zie §2), speelt het woonaanbod en de werking van de huisvestingsmarkt een ontzettend belangrijke rol in het ontstaan van aankomstwijken. Hoewel de woningvoorraad lang niet de enige bepalende factor is in de keuze van nieuwkomers betreffende hun woonlocatie zorgt de beperkte toegankelijkheid en betaalbaarheid van een aanzienlijk segment van de woningmarkt er wel voor dat nieuwkomers vaak uitsluitend aangewezen zijn op de residuele private huurmarkt, een segment van de huurmarkt dat zich in Vlaanderen voornamelijk concentreert in de 19^e -eeuwse gordels van onze steden (Meert et al., 1997; Meert & Bourgeois, 2005). Het residuele duidt hier niet enkel op de erg lage woonkwaliteit van het woningpatrimonium, en in verhouding lagere huurprijzen, maar duidt ook op het feit dat dit het deel is van de woningmarkt waar men terecht komt wanneer alle andere sectoren ontoegankelijk blijken (Kesteloot & Van der Haegen, 1997; Kesteloot, 2000). Onderzoek op basis van de Socio-economische enquête uit 2001 toonde eerder al aan dat personen met een niet-Belgische nationaliteit in vergelijking met Belgen veel sterker vertegenwoordigd zijn op de residuele private huurmarkt (Vanneste, Thomas, & Goossens, 2007).

Uit onze eigen empirische analyse bleek eveneens dat de bevroegde nieuwkomers in Antwerpen-Noord en Aalst hoofdzakelijk terecht kwamen op de residuele private huurmarkt. Ook in Liedekerke kwamen respondenten vaak in huurwoningen van lage kwaliteit terecht, maar hier had men omwille van de kleinere private huurmarkt, voornamelijk te kampen met de problematiek van noodkoop (zie verder). Voor vele respondenten was het vinden van een woning (naast het vinden van een job) vaak de grootste zorg. De voornaamste problemen die nieuwkomers ervaren zijn discriminatie op de huurmarkt, slechte woonkwaliteit en te hoge huurprijzen. Aangezien de wachtlijsten erg lang zijn, brengt de sociale huisvesting weinig soelaas.

Figuur 4: Krotbewoning in Antwerpen-Noord

Bron: Auteurs

Inzetten op kwaliteitsbewaking zonder betaalbare alternatieven?

Door de hoge woonnood geraken panden op de residuele private huurmarkt, ongeacht de kwaliteit, steeds gemakkelijk verhuurd. Huisjesmelkers doen dan ook lucratieve zaken in de aankomstwijken van de Belgische steden. Het probleem van de huisjesmelkerij is voor vele lokale overheden in Vlaanderen een belangrijke beleidsprioriteit. Ook in Antwerpen-Noord¹³ (en aanvankelijk ook in Aalst¹⁴) wordt de aanpak van huisjesmelkerij expliciet vermeld als beleidsprioriteit. En ook in de voorstudie van het Woonplan Vlaanderen wordt aandacht besteed aan de kwaliteitsproblemen op de residuele private huurmarkt. Momenteel wordt hiervoor vooral ingezet op het actief handhaven van *“de minimum kwaliteitsnormen voor woningen [dat zich] richt [...] op de huurwoningmarkt, met het oog op de bescherming van de huurder tegen veiligheids- en gezondheidsrisico's en praktijken van huisjesmelkerij”* (Wonen-Vlaanderen, 2014, p. 122). De kwaliteitshandhaving zoals vervat in de Vlaamse Wooncode biedt lokale overheden enerzijds de mogelijkheid om voor huurwoningen die voldoen aan de kwaliteitseisen een conformiteitsattest af te leveren en anderzijds om na een woningkwaliteitsonderzoek over te gaan tot ongeschikt-, overbewoond en onbewoonbaarverklaring van de woning. Verschillende huurdersbewegingen klagen echter het feit aan dat de lokale overheden nog veel te weinig inzetten op het sanctioneren van verhuurders en het daadwerkelijk toepassen van de kwaliteitshandhaving en de mogelijkheid tot sociaal beheersrecht¹⁵ zoals beschreven in de Vlaamse wooncode. Doordat deze woningkwaliteitsonderzoeken vaak gebeuren op vraag van de huurder, blijven heel wat huurwoningen met serieuze kwaliteitsgebreken dan ook in circulatie op de private huurmarkt. Vele huurders vrezen immers om na een bezoek van de wooninspectie op straat komen te staan doordat de huurwoning onbewoonbaar wordt verklaard. Ondertussen duiken er echter een aantal beloftevolle initiatieven op die kwalitatieve en betaalbare huurwoningen realiseren waar (onder meer) nieuwkomers met een zwakke sociaaleconomische positie in terecht kunnen (bv. sociale verhuurkantoren, coöperatieve huisvesting, community land trusts, solidair wonen¹⁶).

De grote uitdaging in de Vlaamse aankomstwijken (en daarbuiten) wordt echter gevormd door het feit dat de vaak lamenteuze woningkwaliteit van vele

---

¹³ In het RUP voor de wijk wordt huisjesmelkerij als belangrijk probleem aangeduid (Stad Antwerpen, 2012).

¹⁴ In het document 'Krachtlijnen ter voorbereiding van het meerjarenplan 2014-2019' (College van Burgemeester en Schepenen Stad Aalst, 2013) werd een aparte paragraaf gewijd aan het probleem van de huisjesmelkerij. In het definitief goedgekeurde meerjarenplan sneuvelde dit aandachtspunt. (Stad Aalst, 2014a).

¹⁵ Het sociaal beheersrecht laat toe dat het gemeentebestuur, het OCMW of een sociale huisvestingsmaatschappij een onbewoonbaar verklaarde woning zelf in beheer neemt, renoveert en verhuurt aan sociale voorwaarden.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld het rapport 'Gemeenschappelijk wonen' van het Steunpunt Wonen (Van den Houte, Ryckewaert, Delbeke, & Oosterlynck, 2015) of ook de verschillende cases rond solidair wonen binnen het DieGem onderzoeksproject : <http://www.solidariteitdiversiteit.be/praktijkenbank.php?case=8> en <http://www.solidariteitdiversiteit.be/praktijkenbank.php?case=12>.

huurwoningen maar aangepakt kan worden als er ook degelijke betaalbare alternatieven zijn. En daar schuilt vaak net het probleem. Gemeenten vermijden dikwijls om hierin te investeren vanuit de vrees dat ze hiermee de woningnood van zwakkere groepen in naburige gemeenten lenigen. Tijdens de workshop werd dan ook het idee geopperd om hier vanuit het Vlaamse niveau op in te grijpen, bijvoorbeeld door een taakstelling voor de Vlaamse centrum- en grootsteden voor betaalbare, kwalitatieve wooneenheden uit te werken¹⁷. Dit vereist uiteraard een debat op Vlaams niveau. Bij het invullen van deze taakstelling moet niet enkel rekening worden gehouden met het bestaande woningaanbod en de woonnoden, maar ook met het aantal jobs in deze regio's. Tewerkstelling is hierbij immers ook een belangrijke parameter. Aan de realisatie van deze taakstelling moeten de nodige financiële middelen worden gekoppeld.

Voor gemeenten in het buitengebied kan het dan interessant zijn om in te zetten op de volgende trede(n) op de woonladder, namelijk betaalbare, compacte (huur- en koop) woningen voor sociale stijgers. Uit het empirische onderzoeksluik bleek immers dat een gemeente zoals Liedekerke, met een zeer goede verbinding met Brussel, maar ook met Gent en Aalst, voor veel nieuwkomers als een tweede (of derde of vierde) stap in het woontraject wordt gezien. Na een initiële periode in de gemeente waar men nog vaak huurt, denkt men al sneller aan het kopen van een woning. Alle respondenten die we in Liedekerke spraken, gaven ook aan om in de toekomst in de gemeente te willen blijven wonen. Echter, zoals we eerder al kort aanhaalden, ontbreken vaak de nodige financiële middelen om een degelijke huurwoning te huren of het aangekochte goed te renoveren of aan te passen aan de hedendaagse comfort- en kwaliteitseisen. Belangrijk is dat men bij het inplanten van een vernieuwd of nieuw woningaanbod in een gemeente zoals Liedekerke steeds waakt over een goede ontsluiting met het openbaar vervoer. Uit ons onderzoek in Liedekerke bleek immers dat het netwerk van vele nieuwkomers zich niet beperkt tot de gemeente en zij nog erg vaak gebruik maakten van allerlei voorzieningen in de grootsteden Brussel, Gent of Antwerpen.

Tot slot willen we hier nog eens de aandacht vestigen op een discussie die ook in het verleden meermaals de politieke agenda haalde en volgens ons nog steeds actueel is. Als we inzetten op kwaliteitshandhaving op de private huurmarkt, is het dan ook niet van belang om de kwaliteitsmeting te koppelen aan de huurprijs en na te denken over het invoeren van een meer bindende huurprijsregulering op de private huurmarkt?¹⁸. In alle drie de casegebieden lopen beleidsacties die inzetten op de woningkwaliteit. Toch lijken nieuwkomers de vruchten van dit beleid niet altijd te kunnen plukken. Heel wat van onze respondenten gaven bijvoorbeeld aan hoe ze hun vorige huurwoning moesten verlaten nadat de verhuurder na (vaak erg

---

¹⁷ Bijvoorbeeld naar analogie met de taakstelling inzake het realiseren van sociaal woonaanbod (cf. Bindend sociaal objectief).

¹⁸ Het voormalige Steunpunt Ruimte & Wonen van de Vlaamse overheid werkte in de periode 2010-2012 aan een matrix met righthuurprijzen die rekening hield met de kenmerken van de woning en de woonomgeving (Winters, 2012). Uit dit onderzoeksproject is de huurschatter van Wonen Vlaanderen voortgevloeid (zie www.woninghuurprijzen.be). Deze righthuurprijzen zijn echter volledig vrijblijvend en hebben dus geen bindend karakter.

bescheiden) renovatiewerken de huurprijs plots zeer sterk verhoogde. De vraag is natuurlijk op welke manier een overheid kan ingrijpen op de huurprijzen op de private huurmarkt. Als we in de richting denken van een maximum huurprijs zijn er alvast een aantal valkuilen waarvoor men zal moeten oppassen. Zo bestaat het gevaar dat de private huursector dan krimpt, aangezien dit kan leiden tot het verkleinen van de rendabiliteit voor verhuurders. Bovendien wordt vaak gevreesd dat verhuurders dan de nodige investeringen in kwaliteit uitstellen, of erger, helemaal niet meer uitvoeren. Wanneer de huurprijs echter gekoppeld wordt aan voldoende kwaliteitscriteria (en kwaliteitscontrole) gaat dit laatste bezwaar echter niet op.

In het kader van de zesde staatshervorming werden de bevoegdheden van de overeenkomsten voor de woninghuur, de handelshuur en de pacht sinds 1 juli 2014 overgedragen van de federale staat naar de gewesten. Het is dan ook het aangewezen moment voor de Vlaamse overheid om niet enkel in te zetten op voldoende betaalbare en kwalitatieve alternatieven op de private huurmarkt, maar om ook na te denken over een vorm van huurprijsregulering en te investeren in bijkomende experimenten rond huurprijsreglementering zodat het recht op een kwalitatieve woning voor iedereen gegarandeerd kan worden én tevens betaalbaar blijft.

Onaangepaste huurwetgeving

Aankomstwijken zijn per definitie wijken met een erg fluctuerende bevolking. Jaarlijks komen heel wat nieuwkomers toe, maar laten ook heel wat mensen de wijk achter zich. Aankomstwijken worden dan ook gekenmerkt door een hoge verhuisintensiteit. De huidige huurwetgeving is hier echter niet altijd aan aangepast. Een standaard huurcontract bedraagt immers negen jaar. Er bestaan ook contracten van korte duur (3 jaar of minder) en deze blijken goed te zijn voor ca. 1/3de van alle (geregistreerde) huurcontracten in Vlaanderen (Heylen, 2015)¹⁹. Huurcontracten waarvan de duur niet nader bepaald is, worden echter steeds beschouwd als een overeenkomst van negen jaar. Vele nieuwkomers tekenen echter een huurcontract zonder op de hoogte te zijn van deze regel. Wanneer zij de woning dan willen verlaten, worden zij plots geconfronteerd met een extra kost van maximaal drie maanden huur (afhankelijk van het jaar waarin men het contract vroegtijdig opzegt). Over de niet geregistreerde contracten bestaan uiteraard geen cijfers. Daarnaast bedraagt de maximum toegelaten waarborg drie maanden huur (in geval van een bankwaarborg of een waarborg die wordt voorgeschoten door het OCMW) of twee maanden indien de huurder de waarborg op een geblokkeerde rekening overschrijft. Vele nieuwkomers in de drie casegebieden gaven dan ook aan dat dit vaak een onoverkomelijke drempel vormt in de zoektocht naar een woning. Dikwijls komt men hier toe met beperkte financiële middelen en heeft men bij de zoektocht naar een eerste woning nog geen arbeidscontract onder de arm. Hierdoor komen nieuwkomers steevast

---

¹⁹ Een vaak genoemd probleem met kortlopende contracten is echter dat men hierbij vaak verplicht is de volledige duur van het contract uit te zitten, terwijl men bij de standaard contracten vroegtijdig een einde kan maken aan het contract mits het respecteren van de opzegtermijn en het betalen van een vergoeding tijdens de eerste drie jaar (met een maximum van 3 maanden huur).

terecht op de residuele private huurmarkt waar men het niet zo nauw neemt met de regels van de huurwetgeving, maar flexibelere huurcontracten van beperkte duur (en vaak niet geregistreerd) frequent voorkomen.

Uit het onderzoek in Antwerpen-Noord bleek daarnaast dat bepaalde migrantengroepen zich doorheen de jaren ook hebben opgewerkt door zich op de private huurmarkt te richten. Vaak gaat het om Turkse en Koerdische families die één of meerdere generaties geleden toekwamen in de stad en doorheen de jaren een aantal huizen hebben opgekocht en gerenoveerd en dit nu doorverhuren aan de nieuwe recent toegekomen migranten. Onder de nieuwkomers wordt dan ook snel de kennis doorgegeven over wie men dient aan te spreken om een woning te vinden en bij welke huisbaas men de huurwaarborg bijvoorbeeld in schijven kan betalen. Opnieuw creëert dit uiteraard weinig controleerbare situaties waarbij men geen zicht heeft op de woningkwaliteit, op de vorm van het huurcontract of op de gevraagde huurprijs. Echter, dit voorbeeld toont wel duidelijk aan hoe de residuele private huurmarkt inspeelt op de flexibele huisvestingsnood van nieuwkomers die door een aantal bepalingen in de huidige huurwet (die er voor zorgen dat de kostprijs bij het starten en beëindigen van de huurperiode vaak erg hoog oploopt) en de beperkte sociale huisvesting niet wordt ingelost. We gaan bij de bespreking van het vijfde thema nog verder in op de link tussen huisvesting en het wetgevende kader.

Beschermen van de eengezinswoning?

Zowel in Aalst als in Antwerpen-Noord nam het lokale bestuur recent maatregelen die inspelen op het woningaanbod. Zo wil het ruimtelijk uitvoeringsplan voor de wijk Antwerpen-Noord ('RUP 2060') de diversiteit aan woningtypes binnen de wijk behouden en een antwoord bieden op de *"stijgende tendens van oneigenlijke woningen"* (Stad Antwerpen, 2012, p. 11). Concreet gaat het hier om het beschermen van de eengezinswoning én om een verstrenging van de bouwcode ten aanzien van de andere wijken in de stad Antwerpen²⁰. De recent goedgekeurde 'Stedenbouwkundige verordening inzake meergezinswoningen' van de Stad Aalst (2014b) heeft op haar beurt tot doel om een *"ongeordende wildgroei van meergezinswoningen tegen te gaan op het grondgebied van de stad Aalst, de ruimtelijke draagkracht te vrijwaren en een sociale woonmix te garanderen."* (Stad Aalst, 2014b, p. 1). We stellen ons echter de vraag of deze maatregelen niet ook tot verkeerde, ongewenste, effecten kunnen leiden die de veerkracht van onze steden en gemeenten ten aanzien van immigratie ondermijnen. De stad Aalst lijkt zich bewust van dit gevaar, want in dezelfde stedenbouwkundige verordening staat te lezen dat: *"Hoewel er, gelet op de beperkte beschikbare ruimte, het stijgend aantal inwoners, de nood aan betaalbare woningen en de veranderende gezinsvormen, een stijgende vraag is naar appartementen en studio's is het van belang dat meergezinswoningen passend zijn binnen de omgeving en deze niet verstoren."* De

---

²⁰ De bouwcode schrijft immers voor dat een woning tussen de 90 en de 250 m² mét een tuin van minimum 15 m² niet mag worden opgedeeld. Voor het projectgebied van het RUP 2060 vervalt deze bijkomende voorwaarde en mag elke woning tussen de 90 en 250 m² niet worden opgedeeld, ongeacht de aanwezigheid van een tuin.

groeïende vraag naar betaalbare, compacte woonvormen wordt dus wel erkend door het beleid.

Tijdens de workshop 'Aankomstwijken' werd ook het probleem van overbewoning aangekaart. Stedenbouwkundige ambtenaren kunnen echter vaak niet meer doen dan het probleem vaststellen, aangezien er op Vlaams niveau geen instrumenten en onvoldoende crisiswoningen voorhanden zijn om bewoners in zulke situaties te herhuisvesten. Het probleem van overbewoning duidt opnieuw op de grote nood aan kwalitatieve, betaalbare en compacte wooneenheden.

Het is dus aangewezen om ook het aanbod aan kleinere woongelegenheden verder uit te breiden en in te zetten op een kwaliteitsverbetering van reeds beschikbare kleine(re) wooneenheden, een uitbreiding van het sociale woningaanbod en een vergroting van de slagkracht van de SVK's. Op zich is het een goede zaak dat men als lokale overheid waakt over de bescherming van gezinswoningen in de wijk, maar wanneer dit niet gepaard gaat met een flankerend beleid dat inzet op een grotere betaalbaarheid en toegankelijkheid van de woningmarkt voor kleinere gezinnen of minder kapitaalkrachtige inwoners, loopt men het risico op sociale verdringing. Bovendien vergroot het ontbreken van een flankerend beleid tevens het gevaar dat het fenomeen van de huisjesmelkerij nog meer floreert en het informele (en dus moeilijk te controleren) segment alleen maar groter wordt.

Noodkoop

De moeilijke zoektocht naar een kwalitatieve en betaalbare (huur)woning zorgt er uiteindelijk voor dat vele nieuwkomers overgaan tot noodkoop, i.e. het aankopen van een woning in slechte staat waarbij men echter na aankoop geen financiële middelen overhoudt om de nodige renovatiewerken uit te voeren. Uit het casestudie-onderzoek bleek dat dit fenomeen ook heel vaak voorkomt in Liedekerke. Deze bevinding hoeft niet meteen te verbazen, want reeds uit de Volks- en Woningtelling van 1991 bleek dat de residuele koopsector in absolute aantallen dan wel het sterkst aanwezig is in de grotere steden, maar in relatieve cijfers net vaak sterker vertegenwoordigd is in niet-stedelijk gebied (Wonen-Vlaanderen, 2014). In vergelijking met Antwerpen of Aalst, beschikt Liedekerke over een erg beperkte private huursector en de huurwoningen die er zijn, zijn vaak erg duur. Hoewel er uiteraard ook huisjesmelkers actief zijn, is de residuele private huurmarkt eerder beperkt in Liedekerke. Vele nieuwkomers komen dan ook (vaak vanuit Brussel) in Liedekerke terecht door de relatief goedkope koopsector in de gemeente. De ruimtelijke structuur van Liedekerke wordt deels gekenmerkt door het fenomeen van de 'zijwegen'. Dit zijn kleine zijstraatjes en steegjes (vaak in privaat eigendom) die zijn ontstaan in de periode 1850-1950 doordat de Liedekerkenaar voor zoon of dochter een nieuw huis neerzette in tweede (en derde en vierde) bouworde²¹. Vaak gaat het hier om erg kleine huisjes met weinig comfort die voor een relatief goedkope aankoop prijs op de markt terechtkomen. Nieuwkomers met beperkte financiële middelen, kopen deze huisjes vervolgens op. Soms omdat men op deze manier de droom van een eigen

---

²¹ Voor een uitgebreidere historiek van de Liedekerkse zijwegen, zie ook Tonet (2015).

woning kan waarmaken, maar soms ook omdat men moedeloos geraakt van de eeuwige zoektocht naar een geschikte woning op de private huurmarkt. De gemeente Liedekerke kocht in het verleden, in een samenwerking met de lokale sociale huisvestingsmaatschappij, zelf ook een aantal van deze kleine arbeidershuisjes in de zijwegen op om een grootschalig nieuwbouwproject te creëren met sociale huur- en koopwoningen (Figuur 1 Figuur 5). Het ontbreekt de gemeente echter aan de nodige financiële middelen om nog dergelijke grootschalige projecten te financieren en te investeren in de renovatie en kwaliteitsverbetering van zowel de woningen als de woonomgeving in de zijwegen.

Figuur 5: Sociaal woonproject in Liedekerke

Bron: Auteurs

Opnieuw kan een taakstelling voor steden en gemeenten waar we eerder al naar verwezen hier een mogelijke oplossing vormen. Hierbij stelden we dat er voor de Vlaamse centrum- en grootsteden een concrete taakstelling kon worden uitgewerkt, terwijl het voor een gemeente als Liedekerke dan interessant zou kunnen zijn om in te zetten op de volgende trede(n) op de woonladder, namelijk betaalbare, compacte (huur- en koop) woningen voor sociale stijgers. Uiteraard dienen hiervoor vanop Vlaams niveau de nodige middelen worden vrijgemaakt. Bovendien is het aangewezen om aan te sturen op intergemeentelijke samenwerkingen rond deze problematiek van woningkwaliteit voor nieuwkomers van vreemde herkomst in kleinere gemeenten. Ook in Denderleeuw, een buurgemeente van Liedekerke doet het fenomeen van noodkoop zich immers voor. Verder onderzoek naar de aard en grootte van deze problematiek in niet-stedelijk gebied, alsook naar mogelijke concrete beleidsoplossingen is nodig.

Samenvatting beleidsaanbevelingen rond het woonaanbod

- Toevoegen van trappen onderaan de woonladder vanuit noden van bewoners zodat kansen op sociale mobiliteit op de woningmarkt worden vergroot;
- Nood aan flankerend beleid (als aanvulling op kwaliteitshandhaving) dat inzet op verhogen toegankelijkheid van betaalbare, compacte wooneenheden in stedelijke aankomstwijken;
- Nood aan nieuwe experimenten rond koppeling maximum huurprijzen en woonkwaliteit;

- Nood aan uitbreiding van het sociale woningpatrimonium op de huurmarkt en een verhoging van de slagkracht van de SVK's;
- Aanpassing van huurwetgeving die rekening houdt met grote verhuismobiliteit in aankomstwijken (cf. verkenning van flexibilisering huurcontracten, mogelijkheid tot inperken van maximale huurwaarborg van 3 naar 1 maand, etc.);
- In minder verstedelijkt gebied en kleinere gemeenten (buiten de traditionele aankomstwijken in de grootsteden) inzetten op betaalbare huisvesting en kansen voor sociale stijgers (cf. inzetten op betaalbare huisvesting langs mobiliteitsknooppunten, steenwegen, ... en inzetten op goedkopere segment op de koopmarkt);
- Nood aan intergemeentelijke samenwerkingen rond huisvestingsproblematiek van nieuwkomers van vreemde herkomst in niet-stedelijk gebied met specifieke aandacht voor het fenomeen van noodkoop;
- Nood aan bijkomend onderzoek naar woonnood en huisvestingsproblematiek van nieuwkomers in niet-stedelijk gebied

5.5 Herbekijken en heronderhandelen ruimtelijke regels vanuit perspectief van sociale stijging van bewoners?

De specificiteit van de ruimtelijke ordening in aankomstwijken

Aankomstwijken worden dikwijls gekenmerkt door een hoge mate van 'levendigheid' dankzij het intensieve gebruik van de publieke ruimte door de vele nieuwkomers in de wijk. Wat tijdens de empirische onderzoeksfase van dit project ook meteen opviel, was het feit dat wijken zoals Antwerpen-Noord, maar ook de wijk Rechteroever in Aalst, worden gekenmerkt door een soort van eigen, unieke ruimtelijke structuur. Beide wijken zijn van oudsher arbeiderswijken en kwamen deels tot stand zonder visie of stedenbouwkundig plan. Ook in Liedekerke zagen we dat het fenomeen van de zijwegen op een eerder ongestructureerde manier is ontstaan. De combinatie van het intensieve gebruik van de openbare ruimte en de chaotische opbouw in deze wijken biedt naast heel wat problemen, ook heel wat kansen.

Verschillende auteurs illustreerden hoe de goedkopere handelspanden (in vergelijking met de rest van de stad) en grotere leegstand in de Vlaamse aankomstwijken net ook voor heel wat dynamiek in de wijk zorgt en kansen biedt aan nieuwkomers die in Vlaanderen een nieuw leven starten. Zo toonde Blommaert (2014) na onderzoek in de wijk Oud-Berchem (Antwerpen) aan hoe er doorheen de jaren in deze wijk een uitgebreide religieuze aankomstinfrastructuur is ontstaan die zich richt op de steeds meer diverse bevolking in de wijk. Meeus (2015)²² deed dan weer onderzoek naar de Roemeense gemeenschap in Schaarbeek en ontdekte (deels op basis van de tijdlijnfunctie in Google Maps) hoe snel de verschillende handelszaken in het straatbeeld op enkele jaren tijd evolueerden en hoe men - op basis van relatief eenvoudige architecturale ingrepen - diensten en producten aanbood voor een steeds veranderende groep nieuwkomers met diverse noden. Deze stedelijke aankomstinfrastructuur (gaande van exotische voedingswaren tot goedkope kleding, communicatiemiddelen en religieuze diensten) floreert echter vooral wanneer er aan een aantal condities is voldaan. Zo is er nood aan het herbekijken van een aantal ruimtelijke regels vanuit de ruimtelijke specialisatie van aankomstwijken (of de stedelijke ruimte in zijn geheel).

Ook een gemeente zoals Liedekerke kampt met dergelijke uitdagingen. Zoals eerder aangegeven, worstelt Liedekerke met de aanpak van de problematiek van de zijwegen op haar grondgebied (zie Figuur 6). Het zijn voornamelijk klachten van de Liedekerkenaar die reeds decennialang in de zijwegen woont over bouwovertradingen van nieuwkomers, die voor conflicten zorgen. Bij elke klacht moet de bevoegde stedenbouwkundige ambtenaar immers nagaan of er daadwerkelijk

---

²² Onderzoek van Meeus, B. kadert binnen Anticipate-project van Innoviris met als titel «Tussen lokale en transnationale mobiliteit. Een vergelijkend onderzoek naar perspectieven voor sociale mobiliteit bij Oost-Europese migranten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ». Zie ook : <http://www.innoviris.be/nl/financiele-steun-aan-onderzoeksinstellingen/brusselse-programmas/anticipate-prospective-research/anticipate-archief>

sprake is van een bouwovertreiding of van het uitvoeren van een stedenbouwkundige ingreep zonder de nodige vergunning.

Figuur 6: Zijwegen in Liedekerke

Bron: Tonet (2015)

Net doordat de sociale controle in een kleinere gemeente als Liedekerke dikwijls iets groter is dan in een stad, ontstaan er in Liedekerke meer conflicten over de invulling van de ruimtelijke structuur, alsook over het faciliteren van specifieke noden van nieuwkomers in de gemeente. Eerder zagen we immers al dat de gemeente Liedekerke vragen vanuit de verschillende etnische gemeenschappen over de inrichting van religieuze en culturele ruimtes in het verleden steeds heeft geweigerd. Respondenten in het onderzoek hadden het dan ook over de “*andersoortige sociale controle*” in een stedelijke aankomstwijk zoals Antwerpen-Noord en geloofden sterk dat de grotere tolerantie ook meer ruimte laat voor het experiment. Het is belangrijk dat overheden in dergelijke wijken het debat aangaan met alle bewoners en vanuit eenieders noden de ruimtelijke regels heronderhandelen; en dit vanuit het perspectief van het ondersteunen van bewoners in hun ambitie om sociaal te stijgen.

Het herbekijken en heronderhandelen van de ruimtelijke ordenings- en woonwetgeving moet echter omzichtig gebeuren. Zo gebeuren er veel bouwovertreidingen die de veiligheid in het gevaar brengen of worden woningen en handelspanden verbouwd zonder de nodige aandacht voor het bouwkundig erfgoed. We pleiten dan ook helemaal niet voor het afschaffen van de nodige basisregels en voorschriften. Wel is het zo dat bepaalde ruimtelijke regels of de toepassing ervan ongewenste effecten kunnen hebben op de integratie van nieuwkomers of sociale stijging van bewoners. Bij een gebrek aan voldoende ontmoetingsruimte (zie thema 1) en een degelijk en betaalbaar woonaanbod (zie thema 4), bij het onvoldoende faciliteren van zelforganisaties en religieuze verenigingen (zie thema 2) of bij het stigmatiseren van bepaalde handelszaken en het beperken van de locatiekeuze voor handelaars (zie thema 3) ontstaat er een grijze zone. Het ontbreken van bepaalde voorzieningen en dienstverlening werkt het ontstaan van niet erkende of volgens de vigerende regelgeving werkende praktijken vaak net in de hand. Het grote gevaar schuilt er dan ook in dat het vastleggen van te veel regels allerlei initiatieven, zowel door als voor nieuwkomers, fruikt en noden ‘ondergronds’ duwt. Er moet dus over gewaakt worden dat noden van nieuwkomers niet onzichtbaar gemaakt worden door ruimtelijke- en andere regelgeving. De noden verdwijnen immers niet als ze beleidsmatig genegeerd worden. Ruimtelijke planning kan het engagement aangaan

om nieuwe noden waar nodig, en waar ze via een democratisch besluitvormingsproces als legitiem beschouwd worden, te faciliteren met nieuwe instrumenten.

Regelluheid met betrekking tot huisvesting of handel?

Tijdens de workshop rond Aankomstwijken ontstond er erg veel discussie omtrent het thema “regelluheid”. Een groot deel van deze discussie zoomde in op de vraag of regelluheid wenselijk is op alle domeinen en op welk gebied men al dan niet flexibiliteit moest toelaten als het ging over het in de praktijk omzetten van de verschillende wettelijke voorschriften. Vooral de link tussen ruimtelijke ordening en de wetgeving rond wonen zorgde voor heel wat discussie. Over de link met de lokale economie was er meer eensgezindheid.

Het thema huisvesting werd reeds uitvoerig besproken in het vorige deel van dit rapport (zie thema 4). We willen hier echter nog een bijkomende discussie openen in verband met huisvesting, namelijk die over de kwaliteitsnormen en bouwvoorschriften. Het gaat hier dan bijvoorbeeld over de kwaliteitsnormen uit de Vlaamse Wooncode en het Kamerdecreet, maar ook over specifieke kwaliteitseisen rond materiaalgebruik. De meeste deelnemers aan de workshop waren van mening dat men niet mag raken aan deze kwaliteitsnormen. Allereerst omdat dit vaak de enige instrumenten zijn die de overheid heeft om een basiskwaliteit te garanderen en de kwetsbare huurder te beschermen. Daarnaast werkt het ontbreken van de nodige regels en voorschriften, zoals het onbeperkt opdelen van eengezinswoningen in studio's en kamers, speculatie in de hand met negatieve gevolgen voor de betaalbaarheid van het woningpatrimonium. Bovendien luidt de vraag dan, moet je de normen verlagen of moet je als overheid een grotere rol opnemen en een groter aanbod aan betaalbare, kwalitatieve wooneenheden voorzien? En moet je er dan niet voor zorgen dat SVK's hun aanbod verder kunnen uitbreiden en het aandeel sociale huurwoningen wordt vergroot?

Er leefde bij een aantal deelnemers aan de workshop de mening dat de diverse stedenbouwkundige voorschriften (zoals die in verband met energiezuinigheid, minimum woonoppervlakte, materiaalgebruik, etc.) vaak te rigide worden toegepast en geen rekening houden met de karakteristieken van een aankomstwijk en de noden van nieuwe immigranten op zoek naar een eerste woning in Vlaanderen. Volgens deze groep zal er binnen de Vlaamse aankomstwijken altijd een nood blijven bestaan aan niet-perfekte woningen voor mensen met zeer weinig middelen en aan woningen die dienst doen als tijdelijke noodoplossing.

Als het over de lokale economie gaat waren de meningen eerder gelijklopend. De lokale economie en het etnisch ondernemerschap in de Vlaamse aankomstwijken dienen te worden ondersteund. Het belang van een flexibelere omgang met de bestaande regelgeving mag niet worden onderschat. Het feit dat winkels in de aankomstwijken vaak net iets langer open zijn dan aangegeven, dat winkelwaren net iets verder uitgestald staan op de stoep dan toegelaten... zorgt voor de gekende dynamiek die zo eigen is aan de Vlaamse migrantenwijken. Een deel van het succes

van winkelstraten zoals de Brabantstraat in Schaarbeek of de Handelstraat in Antwerpen-Noord is ook te danken aan de late openingsuren van de voedingswinkels en het feit dat alles open is op zondag.

We beschreven eerder (zie thema 3) al dat vele etnische ondernemers het moeilijk hadden om te overleven. Het stigmatiseren van etnische ondernemingen - denk aan de eerder genoemde bijkomende belastingmaatregel in de stad Antwerpen of de belasting op nachtwinkels in vele Vlaamse gemeenten en steden, de extra controles op het naleven van sluitingstijden, maar ook de vaak onnodig ingewikkelde administratie – maakt het er voor nieuwkomers alvast niet gemakkelijker op om een eigen zaak op te starten. Ruimtelijke voorschriften en een rigide toepassing van de regelgeving die het ondernemerschap nog meer beknotten zijn dan ook niet wenselijk.

Naast een flexibelere omgang met de bestaande wetgeving, kan de lokale economie ook nog op andere manieren worden ondersteund. Zo zijn er vele internationale voorbeelden van steden die in het verleden hebben geëxperimenteerd met specifieke economische maatregelen voor bepaalde gebieden in de stad. Deze zones werden 'urban enterprise zones' of 'special economic zones' genoemd. Concreet gaat het over gebieden waar specifieke economische maatregelen gelden met als doel om economische groei en ontwikkeling te stimuleren. Vaak gaat het om belastingvoordelen, subsidies voor investeringen in infrastructuur én een versoepeling van de regelgeving. Terwijl de meeste van deze bestaande zones gericht zijn op het aantrekken van investeerders van buiten de wijk, is het in het kader van dit rapport interessant om te onderzoeken in hoeverre het mogelijk is om in Vlaanderen een dergelijke zone te implementeren die zich richt op het stimuleren van ondernemerschap van binnen de wijk.

Deze maatregelen voor specifieke gebieden kunnen ook gekaderd worden binnen een pleidooi voor een meer positieve kijk op onze migrantenwijken. De rode draad die doorheen de interviews in Antwerpen-Noord liep, was dat vele bewoners bezwaar maken tegen de stigmatisering van hun wijk. De vele uitzonderingsmaatregelen voor de wijk – denk aan het alcoholverbod en de vroegere sluitingsuren voor bepaalde horeca op diverse pleinen in de wijk – kunnen worden beschouwd als afradende, bestraffende en overlast bestrijdende maatregelen. Wat aankomstwijken nodig hebben, zijn specifieke maatregelen die stimulerend werken en vanuit een positieve visie op de wijk vertrekken

Nood aan een breed gedragen beleid op lokaal én Vlaams niveau

Wanneer er bepaalde specifieke maatregelen gelden voor een bepaald gebied, bestaat het gevaar dat dit een aanzuigeffect creëert. Het is daarom van belang dat de lokale besturen in samenspraak met de Vlaamse overheid beslissen voor welke gebieden het opportuun kan zijn om specifieke maatregelen in te voeren en hoe hier de nodige middelen en flankerende maatregelen aan gekoppeld kunnen worden. Daarnaast is het met name voor de kleinere gemeenten (al dan niet in de rand van de grootstad) aangewezen om nog meer in te zetten op intergemeentelijke samenwerkingen om een beleid uit te werken rond de opvang en instroom van nieuwkomers. Er bestaan reeds verschillende succesvolle praktijkvoorbeelden van intergemeentelijke samenwerkingen op het gebied van dienstverlening, maar ook op het gebied van visie en beleid is samenwerking nodig. Uitzonderingsmaatregelen in de ene gemeente hebben immers invloed op de buurgemeenten.

Tot slot geldt dat men bij de invoering van regelluwe zones of specifieke maatregelen voor bepaalde gebieden dient te zorgen voor een groot draagvlak onder de inwoners. Lokale kennis is ook hier onontbeerlijk.

Samenvatting beleidsaanbevelingen rond regelgeving in aankomstwijken

- Openheid om ruimtelijke- en woonregels te herbekijken en heronderhandelen met alle bewoners vanuit noden van bewoners voor sociale stijging;
- Mogelijkheid tot regelluwe omgeving voor handel;
- Nood aan intergemeentelijke samenwerkingsverbanden over maatregelen die aankomstfunctie ondersteunen;
- Nood aan uitbreiding van het sociale woningpatrimonium op de huurmarkt en een verhoging van de slagkracht van de SVK's.

6. Bijlagen

Bijlage 1/ Introductiefiche 3 casegebieden

Overzichtstabel met basisstatistieken

	Antwerpen-Noord	Aalst	Liedekerke
Aantal inwoners (2015)	44.531	83.709	12.902
Bevolkingsdichtheid (inwoners/km ²)	13.440	1.072	1.280
% vreemde herkomst (in 2013)	70,5	16,4	16,7
Totale instroom personen met vreemde nationaliteit van buiten de gemeente ²³ (2013)	3.094	1.191	121
Totaal migratiesaldo voor personen met vreemde nationaliteit ²⁴ (2013)	663	611	51
Kansarmoede index ²⁵ (2013)	9,1	8,8	6,1
Aandeel langdurige werklozen ²⁶ (2013)	47,0	43,0	38,0
% sociale huur (aantal sociale huurwoningen/aantal private huishoudens) (2014)	9,4	3,8	1,3
Aantal woningen verhuurd via SVK's (2013)	n/a	39	16
Gemiddelde verkoopprijs woonhuizen (2013)	193.877	188.098	205.898
Gemiddelde verkoopprijs appartementen flats en studio's (2013)	149.585	194.623	229.400

²³ = Inwijking vanuit andere gemeente binnen België + inwijking vanuit het buitenland

²⁴ = Alle inwijkingen (vanuit België en buitenland) - alle uitwijkingen (naar België en buitenland)

²⁵ = % geboorten in kansarme gezinnen in jaar x, jaar x-1 en jaar x-2

²⁶ = Aantal langdurig (1 jaar en meer) niet werkende werkzoekenden/totaal aantal niet werkende werkzoekenden)*100

Case 1. Antwerpen-Noord als meest ideaaltypische aankomstwijk

- Grootstedelijk + centrale ligging
- Lange migratiegeschiedenis
- Vele socio-culturele organisaties en etnische verenigingen
- Sterke aanwezigheid van gesubsidieerde publieke voorzieningen
- Residuele huisvestingsmarkt
- 1/5 van alle migranten in Antwerpen komt aan in deze wijk

Case 2. Aalst als aankomstwijk in 2de orde

- Strategisch gelegen centrumstad
- Recent sterke diversifiëring van migrantenpopulatie
- Belangrijke rol aankomststad Brussel
- Vele socio-culturele organisaties (vnl. gericht op armoedebestrijding)
- Groot aanbod kleine arbeiderswoningen

Case 3. Liedekerke als suburbane aankomstwijk? Of eindbestemming?

- Strategische ligging t.o.v. Brussel
- « goedkoper en rustiger », maar ook « Slaapdorp »
- Recente instroom migranten
- Hoge woondichtheid in dorpskern & specificiteit van zijwegen
- Beperkt aanbod lokale publieke voorzieningen
- Vooral instroom van migrantengezinnen met kinderen
- Klassiek suburbanisatiepatroon?

Bijlage 2:Lijst deelnemers workshop 'Aankomstwijken' (11/09/15)

Deelnemers	Functie/organisatie
Luuk Boelens	Steunpunt Ruimte (UGent)
Els Bonnarens	Architect Stedenbouwkundige Stad Aalst
Lander Claeys	Buurtwerking vzw Parol stad Aalst
Eline Deblaere	Stafmedewerker Lokaal Beleid & Toeleiders vzw PIN (regio Halle-Vilvoorde)
Tim Devos	Ndvr (bureau Sociaal-ruimtelijk onderzoek)
Pascal De Gijnst	Dienst Ruimtelijke ordening, Liedekerke
Sofie De Mars	Coördinator Regionaal Woonbeleid Noord-Pajottenland
Annick De Rop	Teamcoördinator Wonen Samenlevingsopbouw Antwerpen
Veerle Geurts	Wonen Vlaanderen
Marleen Goethals	Steunpunt Ruimte (UGent & UA)
Rik Houthaeve	Grontmij
Isabelle Loris	Ruimte Vlaanderen
Tom Meeuws	Voormalig directeur Samen Leven Stad Antwerpen
Peter Moonen	Bestuurscoördinator OCMW Antwerpen
Mieke Nolf	Uit de marge vzw & UA
Ivo Thery	Straathoekwerk Free Clinic vzw Antwerpen
Wiet Vandale	Ruimte Vlaanderen
Jan Van den Bossche	Integratieambtenaar Liedekerke
Jef Van den Broeck	Emeritus Prof. Ruimtelijke planning
Pieter Van den Broeck	KUL & Omgeving (ontwerpbureau)
Pim Van Gestel	Cel Sociale planning, stad Antwerpen
Peter Vervoort	Ruimte Vlaanderen
Moderators	
Pascal De Decker	Steunpunt Ruimte (KUL)
Stijn Oosterlynck	Steunpunt Ruimte (UA)
Elise Schillebeeckx	Steunpunt Ruimte (UA & KUL)

Bronnen

- Alba, R. D., Logan, J. R., Stults, B. J., Marzan, G., & Zhang, W. (1999). Immigrant Groups in the Suburbs: A Reexamination of Suburbanization and Spatial Assimilation. *American Sociological Review*, 64(3), 446-460.
- Albeda, Y., Oosterlynck, S., Verschraegen, G., Saeys, A., & Dierckx, D. (2015). Fieldwork inhabitants, Antwerp (Belgium). Antwerp: Centre on Inequality, Poverty, Social Exclusion and the City. University of Antwerp.
- Apostel, K. (2011). *Participatie in de diepte: onderzoek naar lokale kennis in ruimtelijke planning*. Paper presented at the Plandag 2011, Brussels.
- Arbaci, S., & Malheiros, J. (2010). De-segregation, peripheralisation and the social exclusion of immigrants: Southern European cities in the 1990s. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(2), 227-255.
- Arthurson, K. (2012). *Social mix and the city. Challenging the mixed communities consensus in housing and urban planning policies*. Collingwood: Csiro Publishing.
- Blokland, T., & Van Eijk, G. (2010). Do people who like diversity practice diversity in neighbourhood life? Neighbourhood use and the social networks of "diversity-seekers" in a mixed neighbourhood in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(2), 313-332.
- Blommaert, J. (2014). Infrastructures of superdiversity: Conviviality and language in an Antwerp neighborhood. *European Journal of Cultural Studies*, 1-21.
- Bolt, G., Ozüekren, A. S., & Phillips, D. (2010). Linking integration and residential segregation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(2), 169-186.
- Burgess, E. W. (1925). The growth of the city: an introduction to a research project *The trend of population* (Vol. 18, pp. 85-97): Publications of the American Sociological Society. College van Burgemeester en Schepenen Stad Aalst. (2013). *Krachtlijnen ter voorbereiding van het meerjarenplan 2014-2019*. Aalst.
- Dierckx, D., Geerts, A., & Van Dam, S. (2013). De teloorgang van thouiza*? Een verkenning van de oplossingsstrategieën van personen van buitenlandse herkomst in armoede (pp. 124). Antwerpen: Provincie Antwerpen & OASeS.
- Heylen, K. (2015). Grote woononderzoek 2013. Deel 5. De private huurmarkt: vraag- en aanbodzijde (pp. 40). Leuven: Steunpunt Wonen.
- Innes, J. E. (1990). *Knowledge and public policy: The search for meaningful indicators*: Transaction Pub.
- Kesteloot, C. (2000). Brussels: Post-Fordist Polarization in a Fordist Spatial Canvas. In P. Marcuse & R. Van Kempen (Eds.), *Globalizing Cities* (pp. 186-210).
- Kesteloot, C., & Van der Haegen, H. (1997). Foreigners in Brussels 1981-1991: spatial continuity and social change. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 88(2), 105-119.
- Meert, H., & Bourgeois, G. (2005). Marginale woonvormen: een driedelig interpretatiekader. In P. De Decker, L. Goossens & I. Pannecoucke (Eds.), *Wonen aan de onderkant*. (pp. 15-33). Antwerpen: Garant.
- Meert, H., Mistiaen, P., & Kesteloot, C. (1997). The geography of survival: household strategies in urban settings. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 88(2), 169-181.
- Meeus, B., & Schillebeeckx, E. (2015). Geloofsgeïnspireerde organisaties en de woonnood van nieuwkomers in stedelijke aankomstwijken In P. De Decker, B. Meeus, I. Pannecoucke, E. Schillebeeckx, J. Verstraete & E. Volckaert (Eds.), *Woonnood in Vlaanderen. Feiten / Mythen / Voorstellen* (pp. 431-450). Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Musterd, S. (2005). Social and ethnic segregation in Europe: Levels, causes, and effects. *Journal of urban affairs*, 27(3), 331-348. doi: DOI 10.1111/j.0735-2166.2005.00239.x
- Musterd, S., & Vos, S. D. (2007). Residential dynamics in ethnic concentrations. *Housing Studies*, 22(3), 333-353.
- Ostendorf, W., Musterd, S., & De Vos, S. (2001). Social Mix and the Neighbourhood Effect. Policy Ambitions and Empirical Evidence. *Housing Studies*, 16(3), 371-380.
- Peach, C. (1996). Good segregation, bad segregation. *Planning perspectives*, 11(4), 379-398.

- Polanyi, K. (1968). *The great transformation*. Boston, Mass. (original publication: 1944): Beacon Press
- Portes, & Zhou, M. (1993). The new second generation: Segmented assimilation and its variants. *The annals of the American academy of political and social science*, 530(1), 74-96.
- Portes, A., & Manning, R. D. (2008 [1986]). The immigrant enclave. Theory and empirical examples. In D. B. Grusky (Ed.), *Social stratification. Class, race, and gender in sociological perspective* (Vol. 646-657). Philadelphia: Westview Press.
- Raeymaeckers, P. (2014). *Tussen centrum en periferie. Over de integratie van netwerken tussen hulpverleningsorganisaties*. Leuven: Acco.
- Sarkissian, W., Forsyth, A., & Heine, W. (1990). Residential social mix: the debate continues. *Australian Planner*, 28(1), 5-16. doi: 10.1080/07293682.1990.9657439
- Saunders, D. (2010). *Arrival City. How the largest migration in history is reshaping our world*. London: William Heinemann.
- Schillebeeckx, E., Oosterlynck, S., & De Decker, P. (2014). Internationale immigratie en vergrijzing in Vlaanderen: data en kaarten. Brussel: Steunpunt Ruimte.
- Schillebeeckx, E., Oosterlynck, S., & De Decker, P. (forthcoming). *Een veerkrachtige ruimte ten aanzien van migratie? Exploratief casestudie-onderzoek in Vlaanderen*. . Heverlee.
- Simpson, L., Gavalas, V., & Finney, N. (2008). Population dynamics in ethnically diverse towns: the long-term implications of immigration. *Urban Studies*, 45(1), 163-183.
- Singer, A. (2004). The rise of new immigrant gateways. (C. o. U. a. M. Policy, Trans.) *The Living Cities Census Series*. Washington DC: The Brookings Institution.
- Singer, A., Hardwick, S. W., & Bretell, C. B. (Eds.). (2008). *Twenty-first-century gateways. Immigrant Incorporation in Suburban America*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Stad Aalst. (2014a). *Meerjarenplan 2014-2019*.
- Stad Aalst. (2014b). *Stedenbouwkundige verordening inzake meergezinswoningen*. Retrieved from [http://www.aalst.be/documenten/publicaties%5Cwonen en leven/Gem-verord-MEERGEZINSWONINGEN.pdf](http://www.aalst.be/documenten/publicaties%5Cwonen%20en%20leven/Gem-verord-MEERGEZINSWONINGEN.pdf)
- Stad Antwerpen. (2012). *RUP 2060. Toelichtingsnota*. Antwerpen: Retrieved from [http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Bedrijven/Stadsontwikkeling/SW Beleid/2060 toelichtingsnota.pdf](http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Bedrijven/Stadsontwikkeling/SW%20Beleid/2060%20toelichtingsnota.pdf).
- Belastingsreglement op de uitbatingsvergunningen (2015).
- Tempels, B., Schillebeeckx, E., & Lerouge, F. (2013). *Veerkracht*. Brussel.
- Tonet, S. (2015). *Sociaal stedelijke duurzaamheid / Zijwegen Liedekerke*. Master, Universiteit Antwerpen, Antwerpen.
- Van den Houte, K., Ryckewaert, M., Delbeke, B., & Oosterlynck, S. (2015). *Gemeenschappelijk wonen*. Leuven.
- Vanneste, D., Thomas, I., & Goossens, L. (2007). Woning en Woonomgeving in België, Sociaal-Economische Enquête 2001 – Monografie nr. 2 (pp. 213). Brussel: FOD Economie-ADSEI.
- Winters, S. (2012). Huurprijzen en richthuurprijzen. Deel VI: Synthese (pp. 31): Steunpunt Ruimte en Wonen.
- Wonen-Vlaanderen. (2014). *Voorstudie Woonbeleidsplan Vlaanderen*.

Internationale migratie en vergrijzing in Vlaanderen: Data en kaarten.

Elise Schillebeeckx, Pascal De Decker en Stijn Oosterlynck

INHOUD

1. Introductie.....	111
2. Internationale immigratie	113
2.1 Migratie naar Vlaanderen.....	114
2.1.1 Migratie volgens herkomst en nationaliteit.....	114
2.1.1.1 Personen van vreemde herkomst in Vlaanderen	115
2.1.1.2 Personen met vreemde nationaliteit in Vlaanderen.....	122
2.1.1.3 Nieuwste immigranten in Vlaanderen naar nationaliteit	123
2.1.2 Ruimtelijke situering van immigranten volgens nationaliteitsgroep op wijkniveau	125
2.1.2.1 West-Europeanen.....	127
2.1.2.2 Zuid-Europeanen.....	130
2.1.2.3 Noord-Afrikanen	133
2.1.2.4 Afrikanen (exclusief Noord-Afrikanen).....	136
2.1.2.5 West-Aziaten	139
2.1.2.6 Oost-Europeanen	142
2.2 Migratie van vreemdelingen binnen Vlaanderen.....	145
3. Vergrijzing.....	150
3.1 Vergrijzing in Vlaanderen op gemeenteniveau.....	151
3.1.1 Vergrijzing in 2011.....	151
3.1.2 Vergrijzing in 2030	153
3.2 Vergrijzing in Vlaanderen op wijkniveau.....	155
3.2.1 Vergrijzing in Vlaanderen op wijkniveau, 2010	155
3.2.1.1 60 jaar en ouder	155
3.2.1.2 80 jaar en ouder	158
3.2.2 Vergrijzing in Vlaanderen op wijkniveau, in 2030?.....	161
4. Uitleiding.....	164
Bijlagen.....	166
Bronnen.....	167

1. Introductie

De vergrijzing van de bevolking en de internationale immigratiestromen zijn twee belangrijke demografische uitdagingen voor het Vlaamse beleid. De manier waarop de diverse overheden hier mee dienen om te gaan, vormt het onderwerp van menig discussie. Zo verschijnen op regelmatige basis rapporten over de stand van zaken en de te verwachten evolutie van de vergrijzing in Vlaanderen (Pelfrene, 2005; Willems & Lodewijckx, 2011), alsook over de maatschappelijke noden en kosten die hieraan verbonden zijn (zie o.a. Administratie Planning & Statistiek, 2005; Declercq, Demaerschalk, & Spruytte, 2009; Breda, Pacolet, Hedebouw, & Vogels, 2010; Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg, 2011). Het maatschappelijke en politieke debat beperkt zich echter nog al te vaak tot het kostenplaatje van de vergrijzing, vaak in relatie met de (on)houdbaarheid van de welvaartsstaat. Over de ruimtelijke implicaties van de vergrijzing in Vlaanderen blijft het, enkele uitzonderingen niet te na gesproken (zie bv. Myncke & Vandekerckhove, 2007; Buffel, Demeere, De Donder, & Verté, 2011; De Decker, Meeus, Schillebeeckx, & Oosterlynck, 2013), heel wat stiller

Hetzelfde geldt voor de internationale migratie naar Vlaanderen. De wetenschappelijke literatuur is uitgebreid (zie bijv. Pelfrene, 2004; Martiniello, Rea, Timmerman, & Wets, 2010; Lodewijckx, Wets, & Timmerman, 2011; Wets & Pauwels, 2011; Noppe & Lodewijckx, 2012; Lodewijckx, 2013) en het publieke debat focust zich naast het fenomeen van de toenemende superdiversiteit in de steden al decennialang op de maatschappelijke positie van migranten en het daarmee samenhangende integratievraagstuk. Vanuit ruimtelijk oogpunt wordt er hierbij gefocust op de sociaal-ruimtelijke segregatie van de diverse migrantengroepen en de hieruit resulterende concentratiewijken. Beleidsmatig wordt dit maatschappelijke debat weerspiegeld in het stedelijke sociale mix beleid (Oosterlynck, Schillebeeckx, & Schuermans, 2012).

Zowel wat betreft vergrijzing als internationale immigratie naar Vlaanderen blijft een groot aantal ruimtelijke vraagstukken nog sterk onderbelicht. Welke interne migratiepatronen vertoont de nieuwe generatie immigranten eens ze zich vestigen binnen Vlaanderen en hebben bepaalde herkomstgroepen een ruimtelijke voorkeur? Is hun eerste woonplaats in de regel doorgaans de stad, of vestigen zij zich ook vaker in de buitenwijken of in meer ruraal gebied? En hoe transformeert de ruimtelijke organisatie van een gebied onder invloed van een groeiende internationale gemeenschap?

Ook met betrekking tot vergrijzing blijven heel veel vragen onbeantwoord en zowel beleidsmakers als academici hebben geen duidelijk zicht op de impact van vergrijzing op de structuur en organisatie van de ruimte. Het ruimtelijke aspect van demografische processen zoals migratie en vergrijzing speelt nochtans een niet te onderschatten rol, zowel voor de inwoners als voor het beleid. Een afgelegen en monofunctionele verkaveling heeft invloed op de bewegingsvrijheid, het sociale leven, kortom de levenskwaliteit van de oudere; net zoals de afwezigheid van specifieke voorzieningen gericht op nieuwe immigranten en het ontbreken van goedkope(re) huisvesting het leven van iemand die voor het eerst toekomt in België er niet meteen gemakkelijker op maakt. Binnen de derde generatie van het steunpunt Ruimte werd daarom gekozen om ook aandacht te besteden aan de ruimtelijke uitdagingen ten gevolge van demografische processen. De centrale onderzoeksvraag binnen één van de deelstudies van Werkpakket 2 (WP2) van het steunpunt luidt: hoe kan de veerkracht van de Vlaamse ruimte verhoogd worden ten aanzien van internationale migratie en vergrijzing? Het werkpakket wenst daarmee bij te dragen aan een ruimtelijk beleid dat pro-actief op zoek gaat naar mogelijke manieren om de ruimte en het ruimtegebruik beter te organiseren en voor te bereiden op een vergrijzende en steeds meer diverse bevolking.

Voorliggend rapport maakt deel uit van de eerste onderzoeksfase en vormt een kwantitatieve en cartografische analyse van de vergrijzing en internationale migratie in Vlaanderen. Allereerst wordt op basis van bestaande literatuur en databronnen een globaal beeld

geschetst van de vergrijzing in Vlaanderen en van de recente immigratiestromen naar Vlaanderen. Migratie kent uiteraard vele gezichten. De groep migranten wordt, net zoals de groep ouderen overigens, gekenmerkt door een zeer grote heterogeniteit waardoor ook de ruimtelijke implicaties voor Vlaanderen sterk verschillen naargelang het type migratie en het type migrant. De groeiende groep expats en eurocraten in de rand van Brussel stelt het ruimtelijk (maar zeker ook het woon-) beleid in Vlaanderen voor heel wat andere uitdagingen dan de zeer diverse groep migranten in de 19^e-eeuwse gordels van steden zoals Antwerpen en Gent. De focus in dit onderzoek ligt op de groep migranten met een eerder laag socio-economisch statuut (SES). Deze keuze is gebaseerd op de hypothese dat deze groep zich eerder in specifieke wijken clustert dan migranten met een hoger SES. Bovendien argumenteren we dat deze eerste groep ook het meest relevant is voor de ruimtelijke ordening, aangezien migranten met een lagere socio-economische status sterk(er) afhankelijk zijn van voorzieningen. Uiteraard nemen we aanvankelijk alle migrantengroepen mee in de analyse van de data en de kaarten. Pas bij de selectie van de cases zal de focus liggen op de groep migranten met een eerder laag socio-economisch profiel.

Tenslotte wordt telkens op basis van eigen gedetailleerde kaarten (waar mogelijk op het niveau van de statistische sectoren) meer in de diepte nagegaan hoe beide demografische processen zich ruimtelijk vertalen. Hier worden mogelijke trends en evoluties gedetecteerd die een eerste aanzet vormen voor de selectie van de cases voor de verdere - hoofdzakelijk kwalitatieve - fases van het onderzoek. Het einddoel van het onderzoek is het ontwikkelen en aftoetsen van een strategisch ruimtelijk concept dat de veerkracht van de Vlaamse ruimte verhoogt ten aanzien van demografische ontwikkelingen en uitdagingen.

2. Internationale immigratie

“In het Europa van de 21ste eeuw is de toestroom van vreemdelingen één van de meest gevoelige politieke onderwerpen geworden.” (Wets & Pauwels, 2011, p.18)

“Of iemand initieel in de grootstad terechtkomt onder land- en taalgenoten of op het platteland waar niemand zijn of haar eigen taal spreekt, speelt een belangrijke rol in het welslagen van het integratietraject.” (Pauwels, Clycq, & Timmerman, 2010, p. 199)

Immigratie, vooral deze vanuit minder welvarende landen, is een veelvuldig bediscussieerd en gedocumenteerd onderwerp. Sinds 1974 is er in België officieel een migratiestop van kracht, hoewel we volgens Martiniello et al. (2010) eerder over een migratiebeperking zouden kunnen spreken. De immigratiestop is immers niet van toepassing op iedereen. Allereerst is economische migratie in vele gevallen wel mogelijk. Zo kunnen werknemers uit nieuwe lidstaten legaal tewerkgesteld worden met een arbeidsvergunning, is er sinds 1 mei 2004 vrij verkeer van diensten, kunnen werknemers gedetacheerd worden naar België, etc. (Wets & Pauwels, 2011). Vele nieuwkomers vanuit landen van buiten de EU komen ook België binnen in het kader van gezinshereniging of gezinsvorming, al is dit aantal sterk verminderd sinds de verstrenging van de wet op de gezinshereniging in 2011. De immigratiestop is ook niet van toepassing op asielzoekers die op basis van de bepalingen van het Verdrag van Genève als vluchteling erkend worden. Daarnaast kunnen ook buitenlandse studenten via een systeem van specifieke verblijfsvergunningen tijdelijk in ons land verblijven (Lodewijckx, 2013). Ten slotte komen jaarlijks ook heel wat nieuwkomers clandestien het land binnen. Van Meeteren, Engbersen, en Van San (2007) schatten het aantal mensen dat onwettig in België verblijft op ruim 100.000. Of migratie nu als een bedreiging of een grote opportuniteit wordt beschouwd, verwacht wordt dat de immigratiestromen zich de komende jaren verder zullen zetten. Net zoals ook de natuurlijke bevolkingsgroei (door geboorte) vele steden en gemeenten noopt tot een doordacht ruimtelijk beleid over de ruimtelijke inplanting van al deze bijkomende gezinnen, stellen ook de nieuwe immigranten het ruimtelijk beleid voor een grote uitdaging. Terwijl de eerste migratiegolven zeer vaak waren ingegeven door een nood die moest worden opgevuld op onze arbeidsmarkt – denk bijvoorbeeld aan de Italianen, Marokkanen, Turken, Grieken, ... in de mijnstreek van de provincie Limburg - zijn de huidige motieven voor migratie veel diverser en hebben ze vaak meer te maken met de levensomstandigheden in het land van herkomst (Meeus, 2011). De grote steden blijven traditioneel de grootste groep nieuwkomers opvangen, maar ook de kleinere steden en meer suburbane randgemeentes kennen vaak wijken waar het aandeel migranten gestaag toeneemt. De ruimtelijke impact van deze externe immigratie bleef tot op heden echter sterk onderbelicht.

Een van de doelstellingen binnen het deelpakket 'Migratie en vergrijzing' van het werkpakket rond Veerkracht (WP2) bestaat dan ook uit een analyse van de ruimtelijke dynamieken van de migratie naar Vlaanderen. Ruimtelijke vragen zoals waar nieuwe migranten zich voor het eerst in Vlaanderen vestigen, welke invloed dit heeft op de ruimtelijke structuur van de buurt en hoe sommige wijken zich vervolgens ruimtelijk specialiseren in de opvang van nieuwkomers komen hierbij aan bod. Zoals uit het tweede citaat aan het begin van dit stuk blijkt, heeft de wijk van aankomst voor nieuwkomers echter ook een invloed op het integratietraject van de migrant zelf. De stad biedt vaak een netwerk van taal- en landgenoten waarbinnen nieuwkomers snel hun weg vinden. Anderzijds blijkt uit een studie naar lokale opvanginitiatieven voor asielzoekers dat nieuwkomers die terecht komen in kleinere landelijke gemeentes (vaak zijn dit volgmigranten of asielzoekers) sneller Nederlands leren, zich makkelijker integreren in de plaatselijke autochtone gemeenschap en vaker een etnisch meer divers sociaal netwerk opbouwen (Burnotte, De Bisschop en Knockaert, 2004 in: Pauwels et al., 2010). De relatie tussen immigratie en de geografische locatie werkt dus duidelijk in twee richtingen.

2.1 Migratie naar Vlaanderen

Een eerste vraag binnen dit onderzoek is welke ruimtes in Vlaanderen de grootste groepen migranten huisvesten en in welke wijken de meeste nieuwkomers vandaag aankomen? Treffen we bepaalde nationaliteitsgroepen hoofdzakelijk in één specifieke stad aan of kennen de meeste migrantengroepen eerder een diffuus verspreidingspatroon? In dit stuk trachten we een eerste antwoord te formuleren op deze vragen. Op basis van kaarten uit bestaande rapporten (hoofdzakelijk van de Studiedienst van de Vlaamse regering) schetsen we allereerst een globaal beeld van de ruimtelijke spreiding van het aantal en aandeel migranten in Vlaanderen. Vervolgens kijken we op basis van eigen opgemaakte kaarten op het niveau van de statistische sectoren naar de ruimtelijke differentiatie binnen de steden en gemeenten. Steden als Antwerpen, Brussel en Gent ontvangen jaarlijks immers een groot aantal nieuwkomers, maar terwijl sommige wijken gekend staan om hun grote diversiteit, kennen andere wijken een veel homogener bevolking. Meer gedetailleerde kaarten moeten ons ook toelaten om zogenaamde hotspots te detecteren en om een eerste selectie te maken van gemeentes die interessant kunnen zijn voor het latere casestudy onderzoek.

2.1.1 Migratie volgens herkomst en nationaliteit

Vooraleer we naar de ruimtelijke spreiding van migranten in Vlaanderen kijken, dienen we eerst duidelijk te maken wat we verstaan onder 'migratie' en 'de migranten'. Uit de studie van Noppe en Lodewijckx (2012) van de SVR (Studiedienst Vlaamse Regering) komt duidelijk naar voren dat een verschillende operationalisering een heel andere uitkomst kan hebben. Zo telde het Vlaamse Gewest volgens de SVR-operationalisering¹ in 2011 net geen 15% inwoners (923.626 personen) van vreemde herkomst. Werd er enkel rekening gehouden met de huidige nationaliteit krijgt men een heel ander beeld. Het aantal personen met een vreemde nationaliteit ligt met een aandeel van 7% op de totale bevolking in 2011 immers meer dan de helft lager. De keuze van operationalisering is niet enkel een praktische keuze (welke data zijn beschikbaar?), maar ook een soort ideologische keuze. Hoe lang kan je iemand immers nog als 'migrant' beschouwen? Is een kind van de tweede of derde generatie migranten nog een vreemdeling? Noppe en Lodewijckx vragen zich in de SVR studie dan ook terecht af waar men de grens dient te trekken. Toch is het van groot belang om een correcte inschatting te kunnen maken van het aantal personen met vreemde herkomst in België. De verwerving van de Belgische nationaliteit verandert immers vaak bijzonder weinig aan de dagdagelijkse realiteit van achterstelling, discriminatie, enz. voor de vele inwoners van vreemde herkomst in ons land.

In onze studie zullen we waar mogelijk zowel inwoners volgens huidige nationaliteit als inwoners van vreemde herkomst in kaart brengen. Allereerst bieden we een overzicht van de geografische spreiding van het aantal en aandeel personen van vreemde herkomst in het Vlaamse gewest en dit tot op gemeenteniveau. We baseren ons hiervoor grotendeels op het rapport van Noppe en Lodewijckx (2012). Vervolgens tonen we ook een kaart die de geografische spreiding van het aantal inwoners met vreemde nationaliteit in Vlaanderen weergeeft op het niveau van de gemeenten. Aanvullend kijken we naar de instroom van de meest recente immigranten (voor het jaar 2010) en geven we ook een kort beeld van de samenstelling van deze groep naar huidige nationaliteit, leeftijd en geslacht. Het rapport van

---

¹De SVR berekende het aantal inwoners van vreemde herkomst op basis van gegevens van het Rijksregister over de huidige en de oudste nationaliteit van alle inwoners van het Vlaamse Gewest op 1 januari 2011. Is die oudste nationaliteit een niet-Belgische nationaliteit dan wordt de persoon door SVR beschouwd als een persoon van vreemde herkomst. Voor de personen die nog inwonen bij hun ouders (en waarvoor dus de link met de ouders gelegd kan worden) werd gekeken naar de oudste nationaliteit van de moeder (of de vader indien de persoon woont bij een alleenstaande vader). Als de oudste nationaliteit van de moeder (of vader in voorgenoemd geval) een niet-Belgische nationaliteit is, wordt het kind beschouwd als een persoon van vreemde herkomst.

Lodewijckx (2013) over de recente immigranten in Vlaanderen vormt hierbij de basis. Tot slot zoomen we in tot op het niveau van de wijk. Welke nationaliteitsgroepen komen waar aan en is er sprake van ruimtelijke differentiatie? Hiervoor maakten we zelf gedetailleerde kaarten aan op basis van de huidige nationaliteit op het niveau van de statistische sectoren in Vlaanderen.

2.1.1.1 Personen van vreemde herkomst in Vlaanderen

Begin 2011 telde het Vlaamse gewest 923.626 personen van vreemde herkomst, hetzij net geen 15% van de totale bevolking. De grootste groep, bijna 18% komt uit Nederland. Daarna volgen Marokko (15%), de landen van Oost-Europa (15%) en Turkije (12%). Net geen 10% van de personen van vreemde herkomst is afkomstig uit West- en Noord-Europa (zonder België en Nederland), een zelfde aandeel komt uit Zuid-Europa. Van alle personen van vreemde herkomst is 4 op 5 afkomstig uit een Europees land of uit Turkije of Marokko. Tabel 1 geeft de top tien van herkomstlanden van personen met vreemde herkomst in Vlaanderen weer.

Tabel 1: Top 10 van herkomstlanden van personen van vreemde herkomst in Vlaanderen, 2011

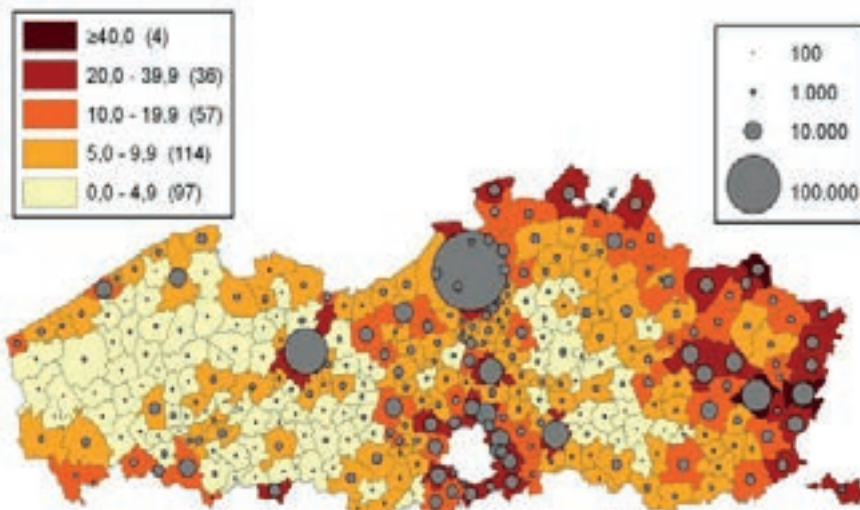
	Herkomstland	Aantal	% t.o.v. totale groep personen van vreemde herkomst
1	Nederland	162.132	17.6
2	Marokko	141.737	15.3
3	Turkije	111.513	12.1
4	Italië	48.129	5.2
5	Frankrijk	36.754	4.0
6	Sovjet-Unie (ex)	35.925	3.9
7	Polen	33.622	3.6
8	Joegoslavië (ex)	30.074	3.3
9	Duitsland	22.401	2.4
10	Spanje	19.752	2.1

Bron: Rijksregister, bewerking SVR in: Noppe & Lodewijckx, 2012

Wat de leeftijdssamenstelling betreft zijn er enkele duidelijke verschillen waarneembaar. Binnen de jongste leeftijdsgroep loopt het aandeel inwoners met vreemde herkomst op tot ca. een kwart van alle kinderen onder de 6 jaar. Bij de oudste leeftijdsgroepen (65-plussers) ligt het aandeel personen van vreemde herkomst daarentegen slechts op 5%.

Ook ruimtelijk zijn er enkele duidelijke trends waar te nemen. Zo toont Figuur 1 aan dat het aantal inwoners van vreemde herkomst het hoogst ligt in de steden Antwerpen en Gent. Antwerpen telt met een totaal van 186.000 echter bijna drie keer zoveel personen van vreemde herkomst dan Gent (63.000). Daarnaast zien we ook duidelijk hogere aantallen in Genk, Leuven en Mechelen waar de absolute aantallen boven de 20.000 liggen. Ook de andere centrumsteden scoren behoorlijk hoog (met uitzondering van Roeselare), net als de gemeenten in Midden-Limburg, de Antwerpse en Limburgse gemeenten aan de grens met Nederland, de gemeenten in de Vlaamse Rand rond Brussel, en een aantal West-Vlaamse gemeenten aan de grens met Frankrijk (Noppe & Lodewijckx, 2012).

Figuur 1: Aantal personen van vreemde herkomst* (grijze bollen) en % personen van vreemde herkomst* ten opzichte van de totale bevolking (kleuren), 1 januari 2011, per gemeente

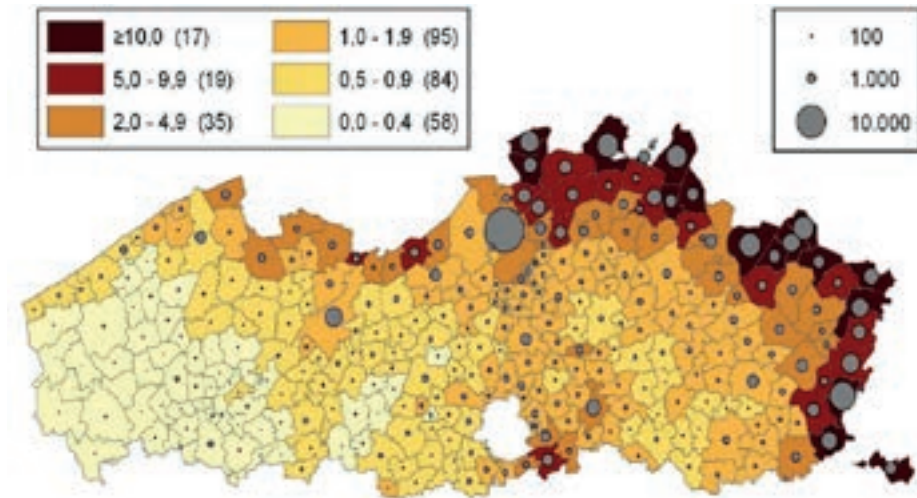

Bron: Noppe & Lodewijckx, 2012 o.b.v. het Rijksregister, bewerking SVR (*: volgens de SVR-operationalisering, zie eerder)

Het aandeel personen van vreemde herkomst ten opzichte van het totaal aantal inwoners per gemeente geeft een heel ander beeld. Zo hebben Antwerpen (38%, 7de plaats) en Gent (25%, 27ste plaats) nu niet langer de hoogste score. Op één staat Baarle-Hertog met een aandeel inwoners van vreemde herkomst van 62% (57% is Nederlander). Daarna volgen Genk (48%), Maasmechelen (48%) en Hamont-Achel (41%). Andere regio's met veel gemeentes met een hoog aandeel (>20%) inwoners van vreemde herkomst zijn Midden-Limburg, de rand rond Brussel en de grens met Nederland in de provincies Antwerpen en Limburg. Daarnaast tellen ook Mechelen (25%) en Leuven (24%) een hoog aandeel. Turnhout komt met net geen 20% dicht in de buurt. De kaart kleurt ten slotte opvallend lichter in een groot deel van de provincies West- en Oost-Vlaanderen en ook in het zuiden van de provincie Antwerpen en het oostelijke deel van de provincie Vlaams-Brabant zijn verschillende gemeentes te vinden met een relatief laag aandeel personen van vreemde herkomst (<5%).

Uiteraard ligt het hoge aandeel Nederlanders aan de basis van het hoge aandeel inwoners met vreemde herkomst in de grensgemeentes in de provincies Antwerpen en Limburg. Dit blijkt ook duidelijk uit Figuur 2. Het aandeel Nederlanders in deze gemeentes is het hoogst in Baarle-Hertog (57%), gevolgd door Hamont-Achel (35%); Ravels (33%) en Voeren (31%). Het absolute aantal Nederlanders is met ruim 17.400 personen het hoogst in de stad Antwerpen.

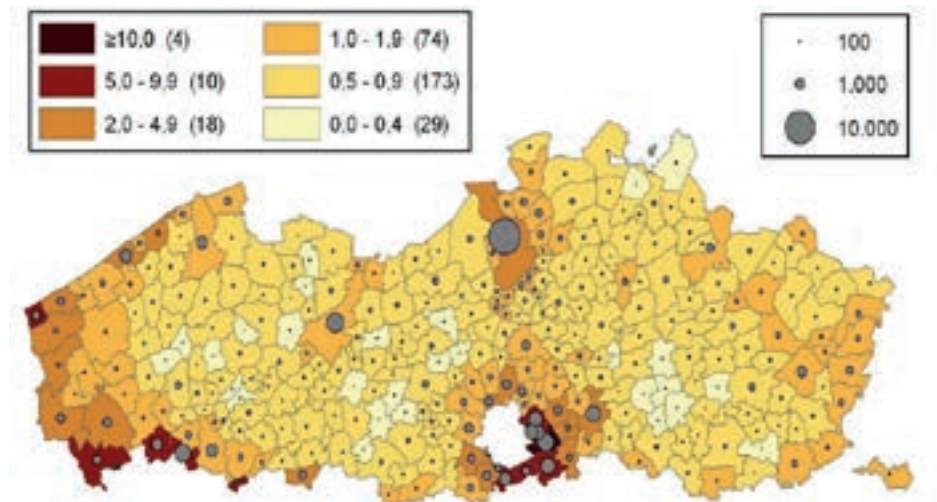
Figuur 2: Aantal personen van Nederlandse herkomst* (grijze bollen) en % personen van Nederlandse herkomst* ten opzichte van de totale bevolking (kleuren), 1 januari 2011, per gemeente

Bron: Noppe & Lodewijckx, 2012 o.b.v. het Rijksregister, bewerking SVR (*: volgens de SVR-operationalisering, zie eerder)

Kijken we naar de personen van West- en Noord-Europese afkomst (exclusief de Nederlanders) dan toont Figuur 3 duidelijk aan dat zij relatief gelijkmatig verspreid zijn over de Vlaamse gemeenten. De oostelijke en zuidelijke rand rond Brussel, alsook enkele West-Vlaamse gemeenten aan de Franse grens vormen een uitzondering en kennen een aandeel dat schommelt tussen de 5% en 17%. Het absolute aantal personen van West- en Noord-Europese herkomst ligt het hoogste in Antwerpen (10.766 personen). Het relatieve aandeel is het hoogste in Mesen (17%), Tervuren (14%), Kraainem (14%) en Wezembeek-Oppem (14%). In West-Vlaanderen gaat het vooral om personen van Franse herkomst, in de Vlaamse Rand rond Brussel gaat het naast de personen van Franse herkomst ook om personen van Duitse en Britse herkomst (Noppe & Lodewijckx, 2012). Het grotere aandeel personen van West- en Noord-Europese herkomst in de zuidoostelijke, meer welgestelde rand van Brussel valt vermoedelijk te verklaren door de sterke aanwezigheid van expats en eurocraten.

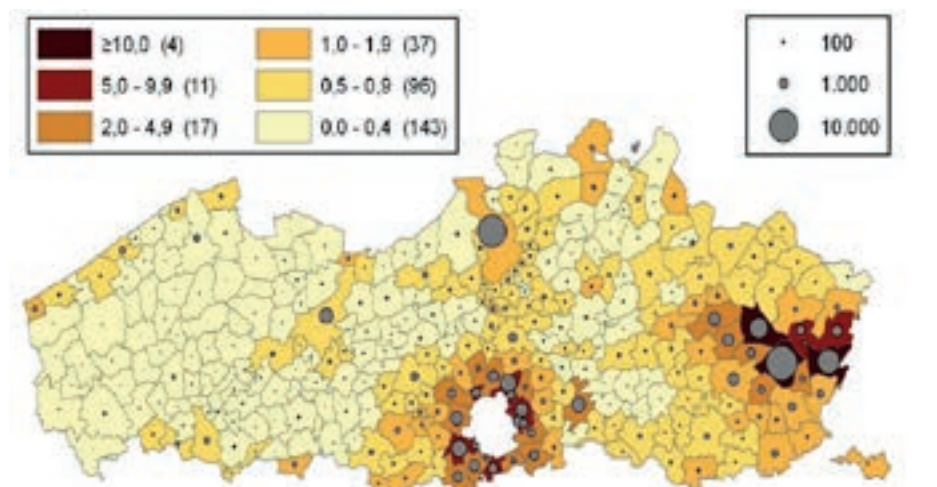
Figuur 3: Aantal personen van West- en Noord-Europese herkomst* (zonder België en Nederland) (grijze bollen) en % personen van West- en Noord-Europese herkomst* ten opzichte van de totale bevolking (kleuren), 1 januari 2011, per gemeente

Bron: Noppe & Lodewijckx, 2012 o.b.v. het Rijksregister, bewerking SVR

Inwoners van Zuid-Europese herkomst concentreren zich hoofdzakelijk in de oude mijngemeenten van Midden-Limburg en in mindere mate ook in de rand rond Brussel (zie Figuur 4). Genk kent met net geen 11.000 personen (17% van de totale bevolking) zowel het hoogste aantal als het hoogste aandeel personen van Zuid-Europese herkomst. Ook in Maasmechelen zijn de personen met Zuid-Europese herkomst sterk vertegenwoordigd (16%). In Midden-Limburg gaat het vooral om personen van Italiaanse herkomst, terwijl we in de Vlaamse rand rond Brussel naast Italianen ook veel personen van Spaanse en Portugese herkomst kunnen terugvinden (Noppe & Lodewijckx, 2012).

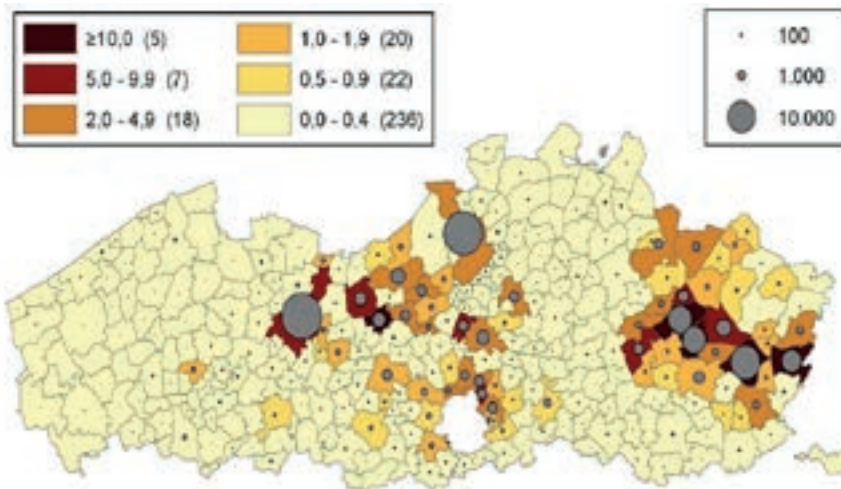
Figuur 4: Aantal personen van Zuid-Europese herkomst* (grijze bollen) en % personen van Zuid-Europese herkomst* ten opzichte van de totale bevolking (kleuren), 1 januari 2011, per gemeente

Bron: Noppe & Lodewijckx, 2012 o.b.v. het Rijksregister, bewerking SVR (*: volgens de SVR-operationalisering, zie eerder)

De personen van Turkse herkomst zijn hoofdzakelijk geconcentreerd in enkele specifieke delen van Vlaanderen. Figuur 5 laat duidelijk zien dat het hierbij hoofdzakelijk gaat om de regio Noord- en Midden-Limburg. Heusden-Zolder scoort met 21% van de totale bevolking het hoogst, gevolgd door Genk (17%), Beringen (17%) en Maasmechelen (13%). In de rest van Vlaanderen kennen ook de gemeenten Zele (11%), Gent (8%), Machelen (7%) en Diest (5%) nog een relatief hoog aandeel personen van Turkse herkomst. Het absolute aantal personen van Turkse herkomst ligt het hoogste in Gent (20.159 personen).

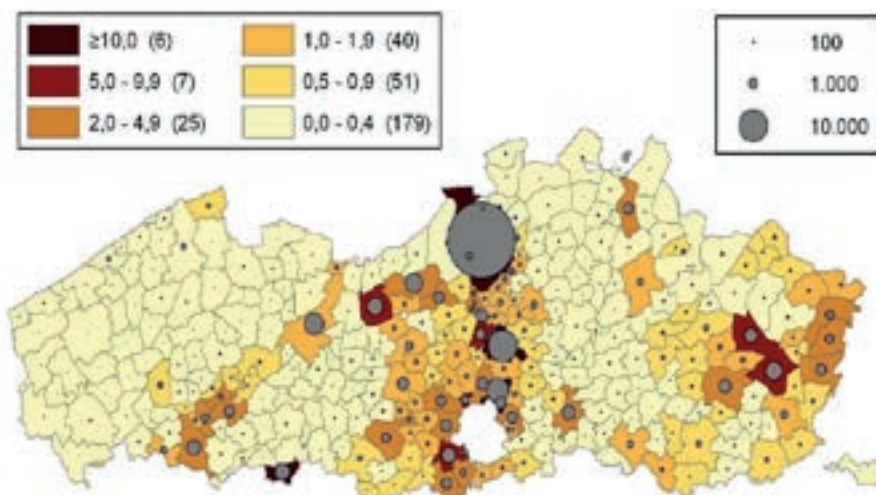
Figuur 5: Aantal personen van Turkse herkomst* (grijze bollen) en % personen van Turkse herkomst* ten opzichte van de totale bevolking (kleuren), 1 januari 2011, per gemeente

Bron: Noppe & Lodewijckx, 2012 o.b.v. het Rijksregister, bewerking SVR (*: volgens de SVR-operationalisering, zie eerder)

Een andere belangrijke groep in Vlaanderen zijn de personen van Marokkaanse afkomst (zie Figuur 6). Zij zijn in vergelijking met de personen van Turkse herkomst iets meer verspreid over Vlaanderen. De inwoners van Marokkaanse herkomst zijn het sterkst vertegenwoordigd op de as Antwerpen-Brussel, maar ook de assen Antwerpen-Gent en Gent-Brussel vertonen hogere percentages dan in de rest van Vlaanderen. Daarnaast zijn ook nog relatief hoge aandelen te vinden in de regio Midden- en Oost-Limburg, in een aantal gemeenten in het Waasland en in het zuidoosten van de provincies Oost- en West-Vlaanderen. Het aandeel personen van Marokkaanse herkomst in de totale bevolking ligt het hoogste in Vilvoorde (14%), Mechelen (12%), Antwerpen (11%), Machelen (11%) en Boom (10%). Ronse is de enige Vlaamse gemeente buiten de regio Antwerpen-Brussel waar het aandeel personen van Marokkaanse herkomst ligt dan 10%. Het absolute aantal personen van Marokkaanse herkomst ligt - met grote voorsprong - het hoogst in Antwerpen (54.599 personen) (Noppe & Lodewijckx, 2012).

Figuur 6: Aantal personen van Marokkaanse herkomst* (grijze bollen) en % personen van Marokkaanse herkomst* ten opzichte van de totale bevolking (kleuren), 1 januari 2011, per gemeente

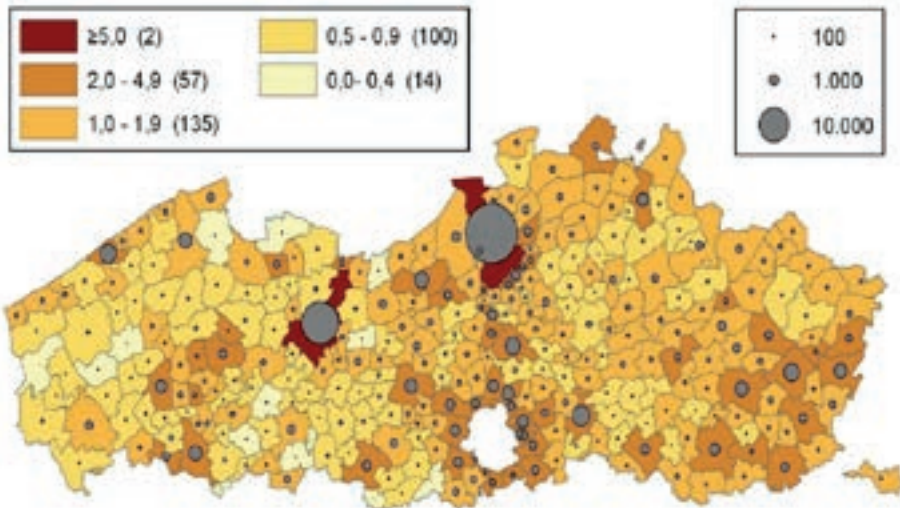
Bron: Noppe & Lodewijckx, 2012 o.b.v. het Rijksregister, bewerking SVR (*: volgens de SVR-operationalisering, zie eerder)

Kijken we tot slot naar personen van Oost-Europese herkomst² (zie Figuur 7) dan valt hier de veel minder sterke concentratie op in vergelijking met bijvoorbeeld het ruimtelijke patroon van de personen met Turkse of Marokkaanse herkomst. Enkel in Antwerpen en Gent zijn de inwoners met Oost-Europese herkomst zowel in aantallen als in aandelen sterk vertegenwoordigd. In Antwerpen gaat het vooral om personen van Poolse en Joegoslavische herkomst, terwijl het in Gent hoofdzakelijk om Bulgaren gaat. Daarnaast vinden we de inwoners van Oost-Europese herkomst nog relatief sterk terug in de andere centrumsteden, in een aantal gemeenten in de provincies Limburg en West-Vlaanderen en in de Vlaamse Rand rond Brussel.

²Oost-Europa: Estland, Letland, Litouwen, Polen, Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Slovenië, Bulgarije, Roemenië, Albanië, Belarus, Servië, Kosovo, Moldavië, Rusland, Kroatië, Macedonië, Bosnië, Montenegro, Oekraïne, voormalig Joegoslavië en de voormalige Sovjet-unie (Noppe & Lodewijckx, 2012).

Figuur 7: Aantal personen van Oost-Europese herkomst* (grijze bollen) en % personen van Oost-Europese herkomst* ten opzichte van de totale bevolking (kleuren), 1 januari 2011, per gemeente

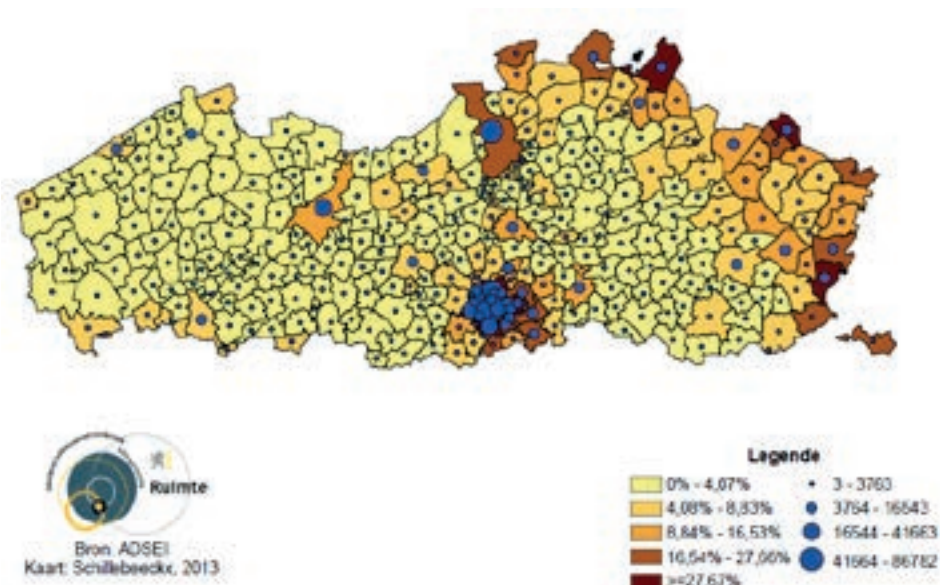
Bron: Noppe & Lodewijckx, 2012 o.b.v. het Rijksregister, bewerking SVR (*: volgens de SVR-operationalisering, zie eerder)

Uit bovenstaande figuren is duidelijk gebleken dat niet elke herkomstgroep hetzelfde ruimtelijke vestigingspatroon vertoont. Zo is er een duidelijk verschil tussen de migrantengroepen met een langere traditie in België (bv. Marokkaanse en Turkse herkomstgroep) en de meer recentere herkomstgroepen (bv. Oost-Europese herkomstgroepen). Daar waar voor de eerste groep de ruimtelijke trends uit het verleden nog een belangrijke rol spelen (cf. gastarbeiders in nabijheid van voormalige nijverheids- en industriesectoren in de grootsteden en de mijsgemeentes) en versterkt worden door kettingmigratie en gezinshereniging, ligt de weg voor de nieuwere groep migranten uit Oost-Europa die hoofdzakelijk migreren omwille van economische motieven nog meer open (zie ook Wets & Pauwels, 2011). Zij zijn mobieler en vertonen op ruimtelijk vlak een meer diffuus vestigingspatroon

2.1.1.2 Personen met vreemde nationaliteit in Vlaanderen

Zoals gesteld, zorgt een andere operationalisering van migranten voor een heel andere uitkomst. Zo is het interessant om de geografische spreiding van personen van vreemde herkomst in Vlaanderen (Figuur 1) te vergelijken met de spreiding van personen met vreemde nationaliteit (zie onderstaande figuur). Algemeen geldt dat dezelfde ruimtelijke patronen terugkomen, zij het dan iets minder duidelijk zichtbaar aangezien het bij de nationaliteiten om kleinere aantallen gaat. Zo geldt ook hier dat Antwerpen (86.782) en Gent (29.502)³ de grootste aantallen kennen, terwijl we de grootste aandelen opnieuw terugvinden in de gemeente Baarle-Hertog (48%) en Hamont-Achel (31%) alsook in verschillende andere gemeenten aan de grens met Nederland in de provincies Antwerpen en Limburg, in de rand van Brussel en in de meeste gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk gewest (niet weergegeven in Figuur 1). Genk staat nu niet meer in de top 3 met betrekking tot het aandeel migranten wat wijst op een groot aandeel personen van vreemde herkomst die de Belgische nationaliteit hebben verworven. Genk telt immers een aandeel van 48% personen van vreemde herkomst en 'slechts' een aandeel van 13% personen met vreemde nationaliteit. Dit is uiteraard een opmerking die geldt voor vele gemeenten in Vlaanderen. Zowel de aantallen als aandelen personen met vreemde nationaliteit liggen veel lager in vergelijking met de personen van vreemde herkomst in Vlaanderen. Zo telt Antwerpen 186.000 personen van vreemde herkomst (38%) tegen een kleine 87.000 inwoners (18%) met vreemde nationaliteit. Daarnaast bleek ook uit Figuur 1 dat het aandeel personen van vreemde herkomst in de randgemeenten van de grote steden vaak donkerder kleurden. Dit is niet, of in veel mindere mate, het geval voor het aandeel inwoners met vreemde nationaliteit. Harde conclusies kunnen we hier echter nog niet aan verbinden. Wel zou dit kunnen wijzen op een eerste indicatie in de richting van een grotere ruimtelijke spreiding van migranten van de tweede of derde generatie. Om dit daadwerkelijk te kunnen stellen zouden we het aantal personen met vreemde nationaliteit moeten kunnen filteren uit de groep van personen van vreemde herkomst.

Figuur 8: Aantal (bollen) en aandeel personen met vreemde nationaliteit t.a.v. totale bevolking (kleuren), 2011

³Indien geen rekening wordt gehouden met het Brussels Hoofdstedelijk gewest.

2.1.1.3 Nieuwste immigranten in Vlaanderen naar nationaliteit

Informatie over de meest recente immigranten in Vlaanderen is schaars. Het is echter een vaststaand feit dat de migratie steeds heterogener wordt. Op basis van de studie van Lodewijckx (2013) die gegevens van het Rijksregister voor Vlaanderen gebruikt, geven we een kort overzicht van wie deze nieuwste immigranten zijn, waar zij vandaag komen en waar zij zich vestigen bij aankomst in Vlaanderen. In haar rapport definieert Lodewijckx 'recente immigranten' als personen met een niet-Belgische nationaliteit die in het jaar 2010 voor het eerst werden ingeschreven in België en op 1 januari 2011 in het Vlaamse Gewest wonen. Over hoe lang migranten reeds in België woonden vooraleer zij opdoken in het register of over migranten die niet legaal in België verblijven zijn geen gegevens beschikbaar.

Op 1 januari 2011 woonden er in het Vlaamse Gewest bijna 42.000 personen die in 2010 voor de eerste keer in België arriveerden. Hiervan kwam 31% uit Oost-Europa, 26% uit West-Europa en 12% uit Azië, exclusief Turkije. Uit Turkije zelf arriveerden er bijna 2.000 personen, dit is net geen 5% van alle recente immigranten. Bijna 8% (ruim 3.000 personen) heeft de Marokkaanse nationaliteit. Lodewijckx (2013) vergeleek de cijfers uit 2010 met deze uit 2003. Hieruit bleek dat er in 2010 55% meer nieuwe immigranten toekwamen dan in 2003. Maar het meest opvallende verschil schuilt in de zeer sterke stijging van het aantal Oost-Europeanen. In 2003 kwamen er 2.700 nieuwe Oost-Europeanen toe, in 2010 liep dit aantal op tot bijna 13.000 personen. De inwijking van West-Europeanen en Turken nam lichtjes af.

Tabel 2 geeft de belangrijkste nationaliteiten binnen elke nationaliteitsgroep weer voor het Vlaamse Gewest in 2003 en in 2010. De Nederlanders vormen duidelijk de grootste groep. Zowel in 2003 als in 2010 kwamen er net geen 7.000 nieuwe Nederlanders in het Vlaamse Gewest wonen. De Poolse nationaliteit nam met ruim 4.600 nieuwkomers in 2010 de 2de plaats in onder alle nationaliteiten bij de inschrijving in België. Het verschil met 2003 is opvallend groot; toen kwamen er slechts 689 nieuwe Polen het land binnen. De Poolse immigranten waren in 2010 dan ook talrijker dan de nieuwe Marokkaanse immigranten (3.122 personen).

De groeiende diversiteit van de immigratie naar België in termen van herkomst, maar zeker ook in termen van de etnische, culturele, sociale en taalkundige achtergrond van de migranten leidt tot een vorm van 'superdiversiteit' (Vertovec, 2007; Geldof, 2013). Deze superdiversiteit stelt het beleid voor heel wat nieuwe uitdagingen. Zo vertonen de nieuwere migrantengroepen vaak een ander en diffuser ruimtelijk patroon, komen ze naar België om andere redenen en maken ze niet altijd gebruik van dezelfde voorzieningen (zie o.a. Blommaert, 2011).

Tabel 2: Top 3 van de nationaliteiten bij inschrijving in België van de recente immigranten, Vlaams Gewest, 2003 en 2010

Nationaliteitsgroep	2003	2010
West-Europa	Nederland (6.910) Duitsland (1.079) Frankrijk (1.039)	Nederland (6.519) Frankrijk (1.141) Duitsland (837)
Zuid-Europa	Spanje (493) Portugal (492) Italië (460)	Spanje (1.103) Portugal (753) Italië (728)
Oost-Europa	Polen (689) ex-U.S.S.R. (577) ex-Joegoslavië (317)	Polen (4.627) Bulgarije (2.208) Roemenië (1.999)
Rest van Afrika	Ghana (276) Kongo (199) Nigeria (177)	Ghana (413) Kongo (340) Nigeria (282)
Rest van Azië	China (859) Indië (626) Thailand (386)	Indië (936) China (805) Thailand (505)
Rest van Amerika	Brazilië (174) Mexico (99) Colombië (77)	Brazilië (465) Suriname (171) Colombië (143)
Marokko	Marokko (2.592)	Marokko (3.122)
Turkije	Turkije (1.984)	Turkije (1.929)

(xxx) = aantal recente immigranten

Bron: Rijksregister, bewerking SVR in: Lodewijckx (2013)

Tabel 3: Top-10 van de woonplaats van de recente immigranten en hun nationaliteit bij inschrijving in België (in %), Vlaams Gewest, 2010

Nationaliteitsgroep	Antwerpen	Gent	Leuven	Mechelen	Brugge	Turnhout	Zaventem	Kortrijk	Sint-Niklaas	Hasselt
West-Europa	22,0	12,4	20,6	12,4	28,5	35,7	37,4	13,6	15,1	17,7
Zuid-Europa	7,5	7,5	14,3	5,5	15,3	1,8	9,6	8,8	6,5	14,3
Oost-Europa	30,1	43,6	20,8	24,8	27,8	30,1	20,8	33,3	31,8	23,9
Marokko	12,0	2,1	1,2	28,5	1,8	6,9	4,4	21,8	15,4	9,5
Turkije	3,8	8,9	1,7	1,1	2,0	2,3	3,0	2,3	9,1	5,7
Rest van Afrika	8,6	10,1	7,0	3,5	4,1	5,4	3,6	2,7	5,6	2,3
Rest van Azië	12,8	11,2	29,0	13,0	13,7	9,0	13,4	2,2	6,7	15,7
Rest Amerika	2,7	3,8	5,0	10,6	6,5	6,9	7,6	10,3	8,9	10,2
Totaal aantal (N = 100%)	10.120	4.580	2.944	709	706	610	500	486	449	440

Bron: Rijksregister, bewerking SVR in: Lodewijckx (2013)

Met betrekking tot de woonplaats blijven de centrumsteden het populairst. Meer dan de helft (54%) van alle recente immigranten woont in één van de dertien centrumsteden van Vlaanderen. Ruim 10.000 recente immigranten met niet-Belgische nationaliteit wonen bij

inschrijving in Antwerpen, bijna 4.600 in Gent en bijna 3.000 in Leuven. De top-10 van de woonplaats van de recente immigranten in het Vlaamse Gewest wordt vervolledigd door Mechelen, Brugge, Turnhout, Zaventem, Kortrijk, Sint-Niklaas en Hasselt (zie Tabel 3). Zaventem is de enige gemeente die niet tot de centrumsteden behoort. Vermoedelijk speelt hier de nabijheid van Brussel een belangrijke rol.

Tabel 3 toont aan dat sommige nationaliteitsgroepen zich clusteren in bepaalde steden. De sterke aanwezigheid van Oost-Europeanen in Gent vormt een treffend voorbeeld: 44% van alle nieuwe immigranten is afkomstig uit Oost-Europa. West-Europeanen zijn dan weer sterk vertegenwoordigd in Zaventem (37%) en in Turnhout (36%). Voor Gent en Mechelen is het vergelijkbare cijfer 12%. Recente immigranten uit Marokko vinden we vooral terug in Mechelen (29%). Leuven telt dan weer het hoogste aandeel Aziaten onder haar nieuwe immigranten (29%).

2.1.2 Ruimtelijke situering van immigranten volgens nationaliteitsgroep op wijkniveau

Tot hier toe schetsten we een beeld van de immigranten in Vlaanderen op het niveau van de gemeenten. Dit biedt een duidelijk overzicht van de regio's, steden en gemeenten die een grote groep migranten huisvest, maar vertelt ons weinig over de interne differentiatie. Over de verschillende migrantenwijken in de grootsteden wordt vaak bericht, maar ook binnen de kleinere centrumsteden en gemeenten bestaan er specifieke wijken waar we de meeste migrantengroepen kunnen terugvinden. Dit heeft dikwijls te maken met het goedkopere woonaanbod, maar kan ook een economische en/of historische reden hebben. Kaarten op wijkniveau kunnen ons tevens een duidelijker inzicht geven in de mogelijke evoluties van migrantenwijken of interne verschuivingen binnen een stad of ruimere regio. We maakten daarom kaarten aan op het niveau van de statistische sectoren. In 1970 werd België voor het eerst opgedeeld in statistische sectoren om een gedetailleerd beeld te kunnen opstellen van de socio-economische realiteit van de gemeenten en om de morfologie en de kenmerken van de woningen met grotere nauwkeurigheid in kaart te kunnen brengen. De aanleiding was de Algemene Volks- en Woningtelling van 1970. Naar aanleiding van de daaropvolgende volkstellingen uit 1981 en 2001 (Algemene Socio-Economische Enquête) werd de opdeling uit 1970 licht herzien (Jamagne, 2012). De onderverdeling van het Belgische grondgebied in statistische sectoren werd gemaakt op basis van structuurkenmerken van sociale, economische, stedenbouwkundige of morfologische aard. De bedoeling was om *“aan beleidsmensen, aan de wetenschappelijke gemeenschap en aan andere gebruikers een beeld te geven van de binnen elke gemeente bestaande demografische, sociale en economische verschillen”* (Jamagne, 2012, p. 9). De statistische sectoren sluiten relatief dicht aan bij de manier waarop de inwoners zelf hun omgeving opdelen in wijken en vormt in het kader van dit onderzoek dan ook het meest relevante geografische niveau waarvoor data beschikbaar zijn.

De meest recente bevolkingsdata opgesplitst volgens nationaliteitsgroep op wijkniveau dateren uit 2010. We bespreken achtereenvolgens de vijf grootste nationaliteitsgroepen in Vlaanderen: Oost-Europeanen, Noord-Afrikanen, West-Europeanen, Zuid-Europeanen en West-Aziaten. Voor elke groep wordt eerst het aandeel in de totale bevolking op wijkniveau weergegeven voor 2010 en vervolgens wordt telkens de evolutie van het procentuele aandeel tussen 1997 en 2010 weergegeven. Deze evolutie wordt uitgedrukt in het aantal percentagepunten. De klassen werden ingedeeld volgens de Jenks Natural Breaks classificatie. Deze methode classificeert een dataset in een op te geven aantal klassen met een bepaald statistisch algoritme op een zodanige wijze dat binnen de klassen de variatie minimaal is en de klassen onderling maximaal verschillen. Daarnaast belichten we op elke kaart het gemeenschappelijk casegebied dat werd geselecteerd binnen het Steunpunt Ruimte en staan we telkens bij de beschrijving ook even stil bij dit specifieke gebied. Om de leesbaarheid van de kaarten te vergemakkelijken, werd in bijlage een kaart van Vlaanderen toegevoegd, waarbij alle gemeenten duidelijk met naam staan aangegeven. Alle kaarten in dit rapport op het niveau van de statistische sectoren zijn bovendien ook online te raadplegen op de website van de 'Ruimtemonitor Vlaanderen' (www.ruimtemonitor.be).

Tot slot willen we graag nog een kanttekening maken bij het gebruik van nationaliteit om een beeld te krijgen van de evolutie tussen 1997 en 2010 van het aandeel migranten op wijkniveau. Doordat vele migranten in deze periode de Belgische nationaliteit hebben verworven, kan dit een vertekend beeld geven. We zouden immers foutief kunnen concluderen dat het aandeel migranten in een bepaalde wijk zeer sterk is afgenomen. Uiteraard geldt dit minder voor immigranten uit landen die, al dan niet recent, zijn toegetreden tot de Europese Unie. Data over de migranten volgens herkomst zouden deze mogelijke fout uiteraard kunnen vermijden, maar deze data zijn niet beschikbaar op wijkniveau.

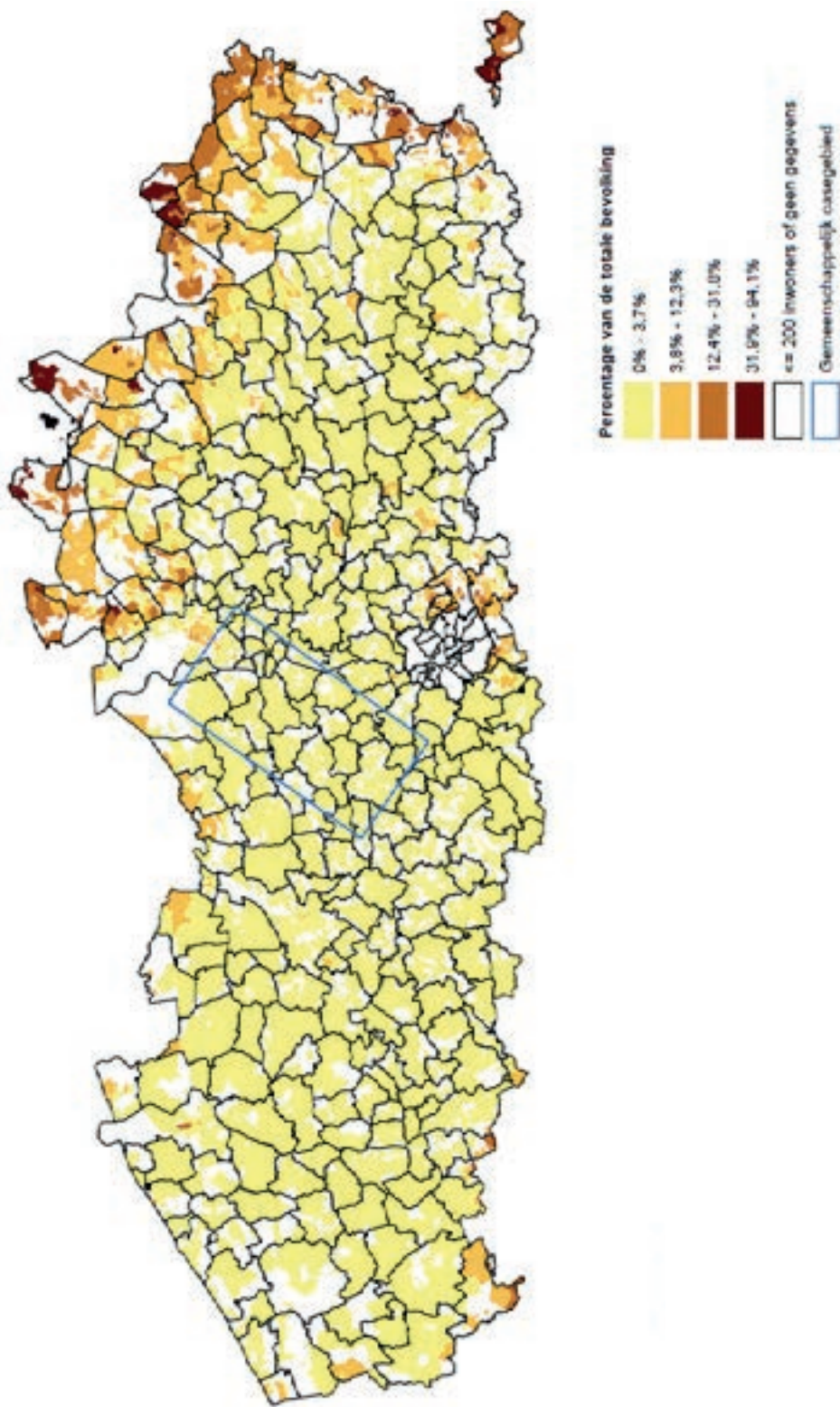
2.1.2.1 West-Europeanen

Van alle West-Europeanen die in 2010 het land binnenkwamen en op 1 januari 2011 in het Vlaamse Gewest woonden, vormden de Nederlanders veruit de grootste groep (zie ook eerder Tabel 2). Op enige afstand volgden de Fransen. De migratie vanuit West-Europa is dan ook hoofdzakelijk grensmigratie, wat zeer duidelijk blijkt uit onderstaande figuur. Het zijn vooral de wijken die het dichtst aanleunen tegen de grens met Nederland in de provincies Antwerpen en Limburg die donkerrood kleuren. In de rest van Vlaanderen is er sprake van een relatief gelijkmatige spreiding van het aandeel inwoners met West-Europese nationaliteit. Enkel in de oostelijke en zuidelijke rand rond Brussel en aan de Franse grens in West-Vlaanderen zien we nog enkele uitschieters.

Kijken we naar de evolutie van het aandeel West-Europeanen (Figuur 10) zien we dat de hierboven beschreven ruimtelijke patronen zich tussen 1997 en 2010 nog versterkt lijken te hebben. Opvallend is ook dat West-Europeanen zich in het algemeen buiten de steden vestigen en hoofdzakelijk te vinden zijn in de meer suburbane woonwijken of dorpen. Zo verraden de namen van enkele van de wijken met de grootste toename van het aandeel West-Europeanen tussen 1997 en 2010 vaak het landelijke of suburbane karakter van deze woonomgevingen: 'Veldwezelt-verspreide bebouwing' (Lanaken), 'Bellemont' ('s Gravenwezel), 'Golf' (Kapellen), 'Poppel-Verspreide bebouwing' (Ravels), 'Meerle-Dorp' (Hoogstraten), etc.

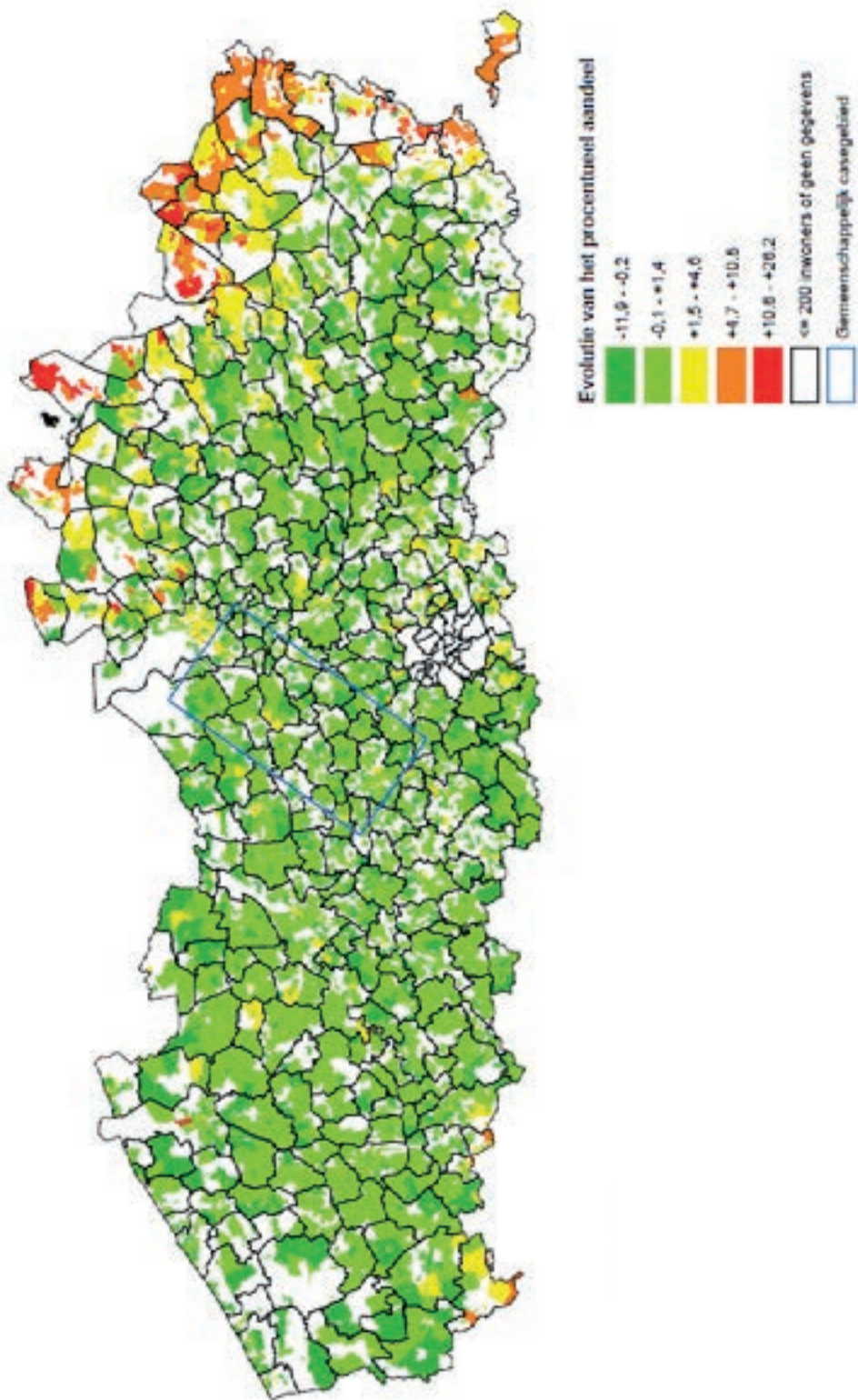
Daarnaast kenden ook de steden Antwerpen en Leuven enkele wijken die een groei optekenden van meer dan 5 procentpunten. Binnen het gemeenschappelijke casegebied zijn geen noemenswaardige verschuivingen op te tekenen in de observatieperiode 1997-2010.

Figuur 9: Percentage inwoners met West-Europese nationaliteit (wijkniveau), 2010

Figuur 10: Evolutie van het procentueel aandeel inwoners met West-Europese nationaliteit (wijkniveau), 1997-2010

2.1.2.2 Zuid-Europeanen

De personen van Zuid-Europese herkomst wonen geconcentreerd in de gemeenten in de rand rond Brussel en in de oude mijngemeenten van Midden-Limburg (Figuur 11). Ook in de steden Leuven en Antwerpen en in mindere mate Gent en Brugge vinden we wijken met een groot aandeel Zuid-Europeanen. Eerder zagen we al dat het in de gemeenten van Midden-Limburg vooral om Italianen gaat, terwijl we in de Vlaamse Rand rond Brussel ook personen met Spaanse en Portugese nationaliteit terugvinden.

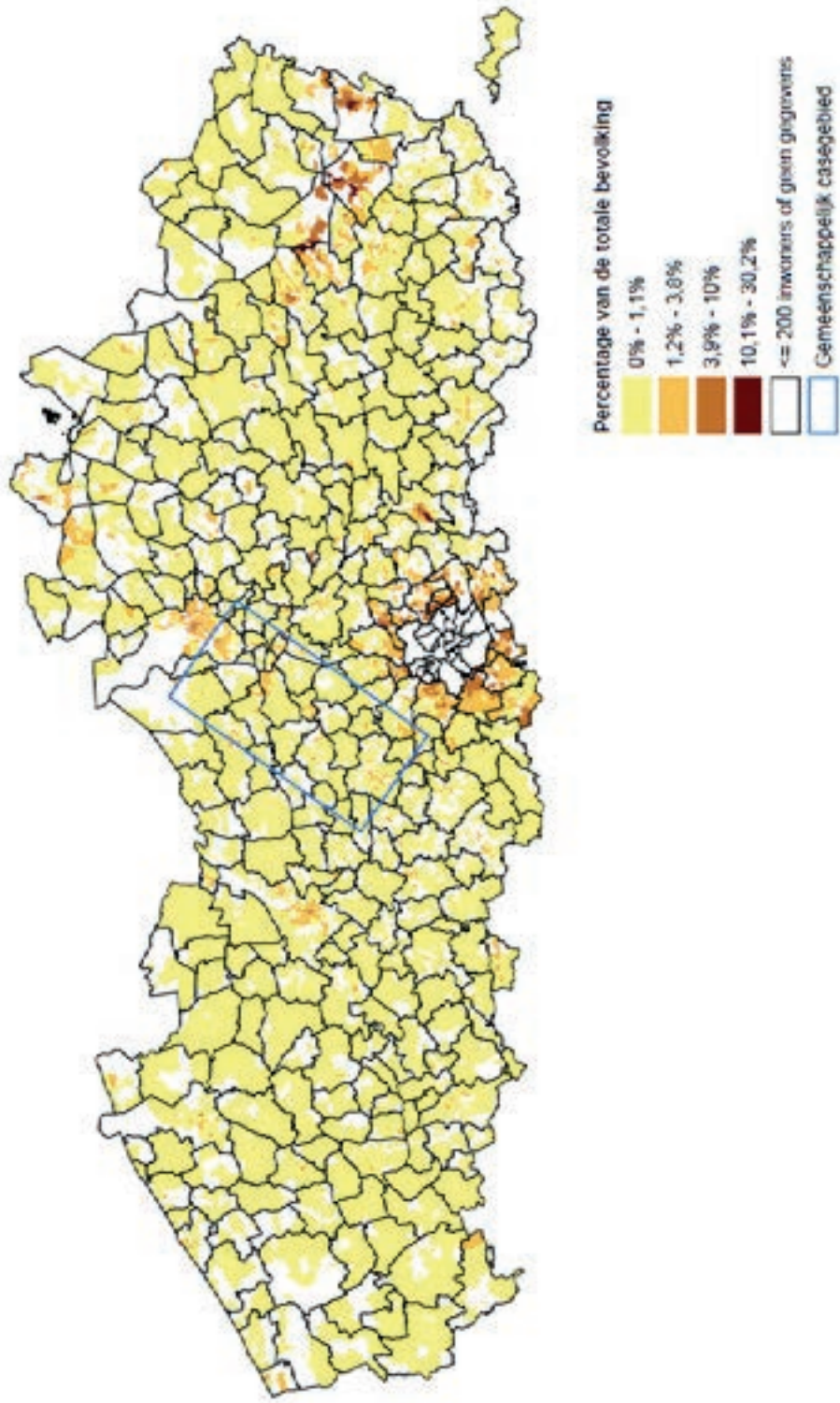
De ruimtelijke verdeling van het aandeel Zuid-Europeanen onderging in de periode 1997-2010 enkele veranderingen (Figuur 12). Terwijl het aandeel in een groot aantal wijken in de rand rond Brussel sterk toenam, zien we in bijna alle gemeenten in Midden-Limburg een duidelijke afname⁴. Wat de steden betreft, zien we zowel in Gent als Leuven in de meeste wijken een toename van het aandeel inwoners met Zuid-Europese nationaliteit. In Antwerpen zien we een patroon dat overeenkomsten vertoont met de evolutie van de Noord-Afrikanen (zie ook verder). Het aandeel Zuid-Europeanen nam immers vooral toe in de wijken buiten de oude stadsmuren van Antwerpen. Het gaat meer bepaald om wijken in Deurne, Merksem, Wilrijk, Hoboken, Ekeren en om de wijken van Berchem en Borgerhout die buiten de ring gelegen zijn.

Tot slot zien we dat er binnen de gemeenten in het gemeenschappelijke casegebied slechts enkele wijken donkerrood kleuren. Het gaat bijv. om een wijk in Temse ('Temse Markt'), in Sint-Amands ('Wipheide-Breutheide') en in Willebroek ('Willebroek-Stad').

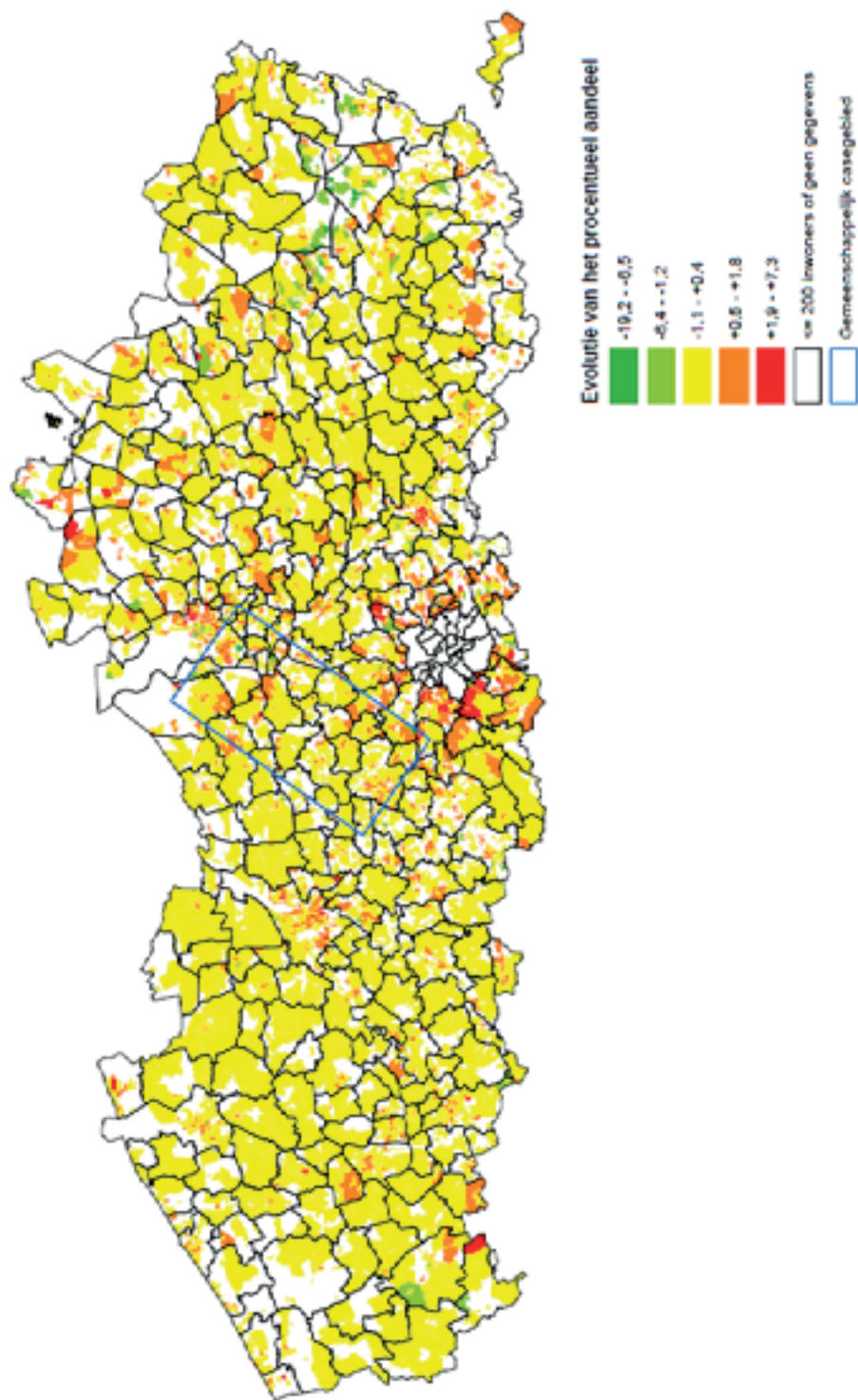
---

⁴Opnieuw geldt hier dat het vermoedelijk voor een (al dan niet beperkt) deel ook gaat om personen die tussen 1997 en 2010 de Belgische nationaliteit hebben verworven en dus niet meer in de statistieken bij de groep 'Zuid-Europeanen' worden onderverdeeld.

Figuur 11: Percentage inwoners met Zuid-Europese nationaliteit (wijkniveau), 2010

Figuur 12: Evolutie van het procentueel aandeel inwoners met Zuid-Europese nationaliteit (wijkniveau), 1997-2010

2.1.2.3 Noord-Afrikanen

Figuur 13 geeft het aandeel Noord-Afrikanen in 2010 weer op wijkniveau. Naast Antwerpen scoren ook Mechelen, Vilvoorde, Machelen en Hasselt hoog. In mindere mate kennen ook de andere centrumsteden zoals Gent, Sint-Niklaas, Lokeren; Kortrijk en Turnhout, maar ook kleinere steden en gemeenten zoals Boom en Ronse, een aantal wijken met een hoog aandeel inwoners met Noord-Afrikaanse nationaliteit.

In Antwerpen kleurt bijna de hele binnenstad donkerrood. Het gaat om bijna alle wijken van Antwerpen-Noord en Borgerhout Intra-Muros, het Kiel, Deurne-Noord en de zuidelijke hoogbouwwijk op Linkeroever. De aandelen in deze wijken schommelen tussen de 6,5 en 17%. In Mechelen kennen de wijken Geerdegemveld, Heembeemd, Pennepoel, Oud-Oefenplein en de omgeving van de Adegemstraat en de Koningin Astridlaan het hoogste aandeel Noord-Afrikanen. In Hasselt vinden we de meeste Noord-Afrikanen terug in de deelgemeente Kuringen in de wijk Demervallei.

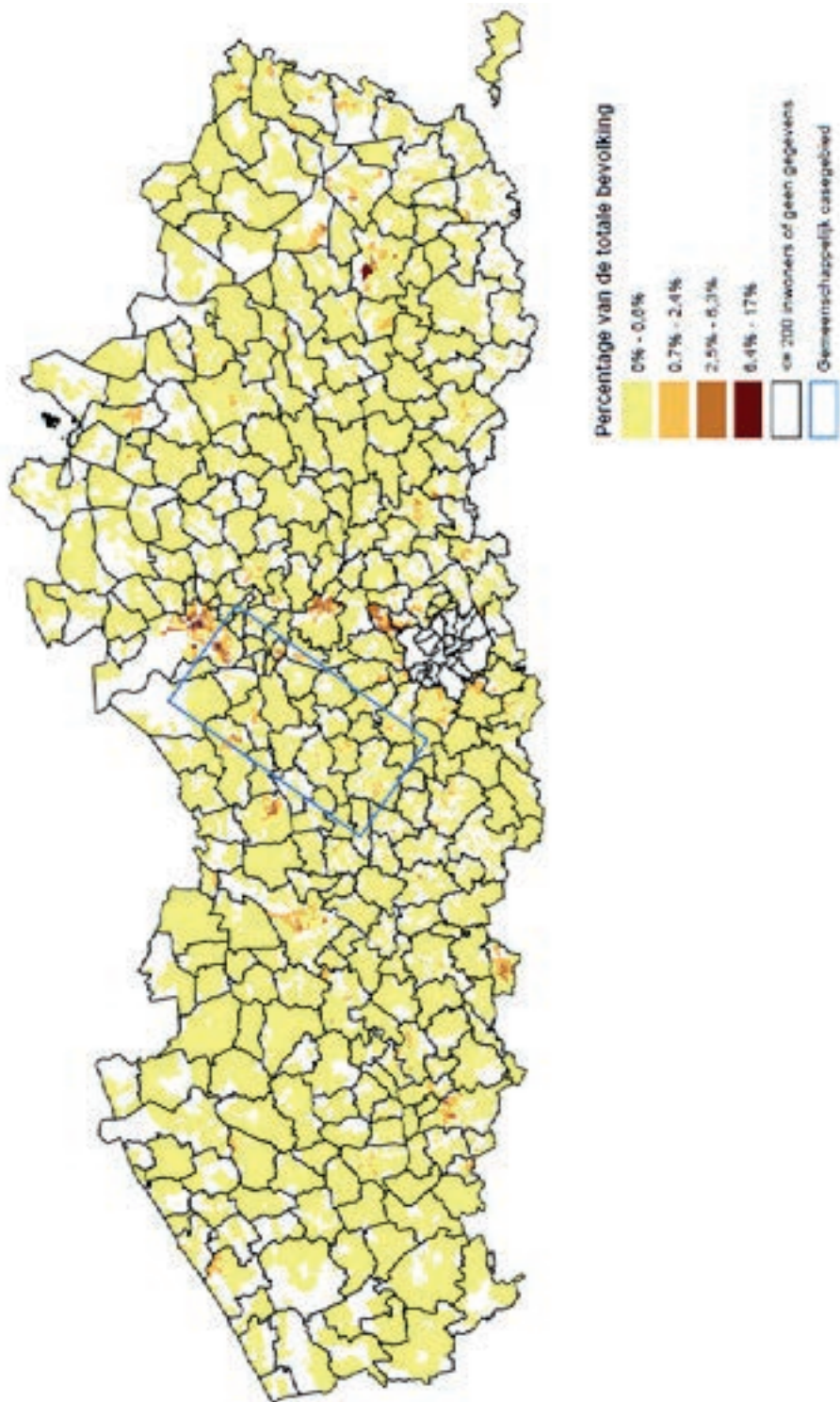
De evolutie van het aandeel Noord-Afrikanen in Vlaanderen op wijkniveau wordt weergegeven in Figuur 14. Hieruit valt meteen af te leiden dat er in sommige stadswijken sprake lijkt te zijn van deconcentratie. Er zijn nog steeds heel wat wijken waarbij het aandeel Noord-Afrikanen is toegenomen maar evengoed zien we een heel aantal wijken met een sterke afname⁵. Op sommige plaatsen kunnen we ook een duidelijk ruimtelijke verschuiving zien. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de steden Antwerpen en Mechelen, maar ook voor Lokeren, Sint-Niklaas, Kortrijk, Vilvoorde en Ronse. De traditionele migrantenwijken zoals Borgerhout in Antwerpen of Heihoek in Mechelen tekenen een dalend aandeel Noord-Afrikanen op, terwijl het aandeel in wijken die vaak iets verder van het stadscentrum liggen net toeneemt. Ook in de rand van Brussel zien we dat het aandeel in sommige wijken is toegenomen. In andere centrumsteden zoals Turnhout en Leuven zien we dit patroon helemaal niet. Hier blijft het aandeel Noord-Afrikanen in de meeste wijken eerder stabiel met slechts af en toe een kleine daling of stijging.

Kijken we tot slot naar het gemeenschappelijk casegebied dan zien we dat het aandeel Noord-Afrikanen is afgenomen in de wijk 'Sompershoek' in Temse en in een aantal wijken binnen Boom ('Noeveren', 'De hoek' en 'Advokaatstraat'). Tezelfdertijd zijn er ook enkele wijken waar in de periode 1997-2010 meer Noord-Afrikanen zijn gaan wonen, zoals de stationsomgeving van Sint-Amands, maar ook in enkele wijken in Aalst, Lebbeke, Zele en Asse.

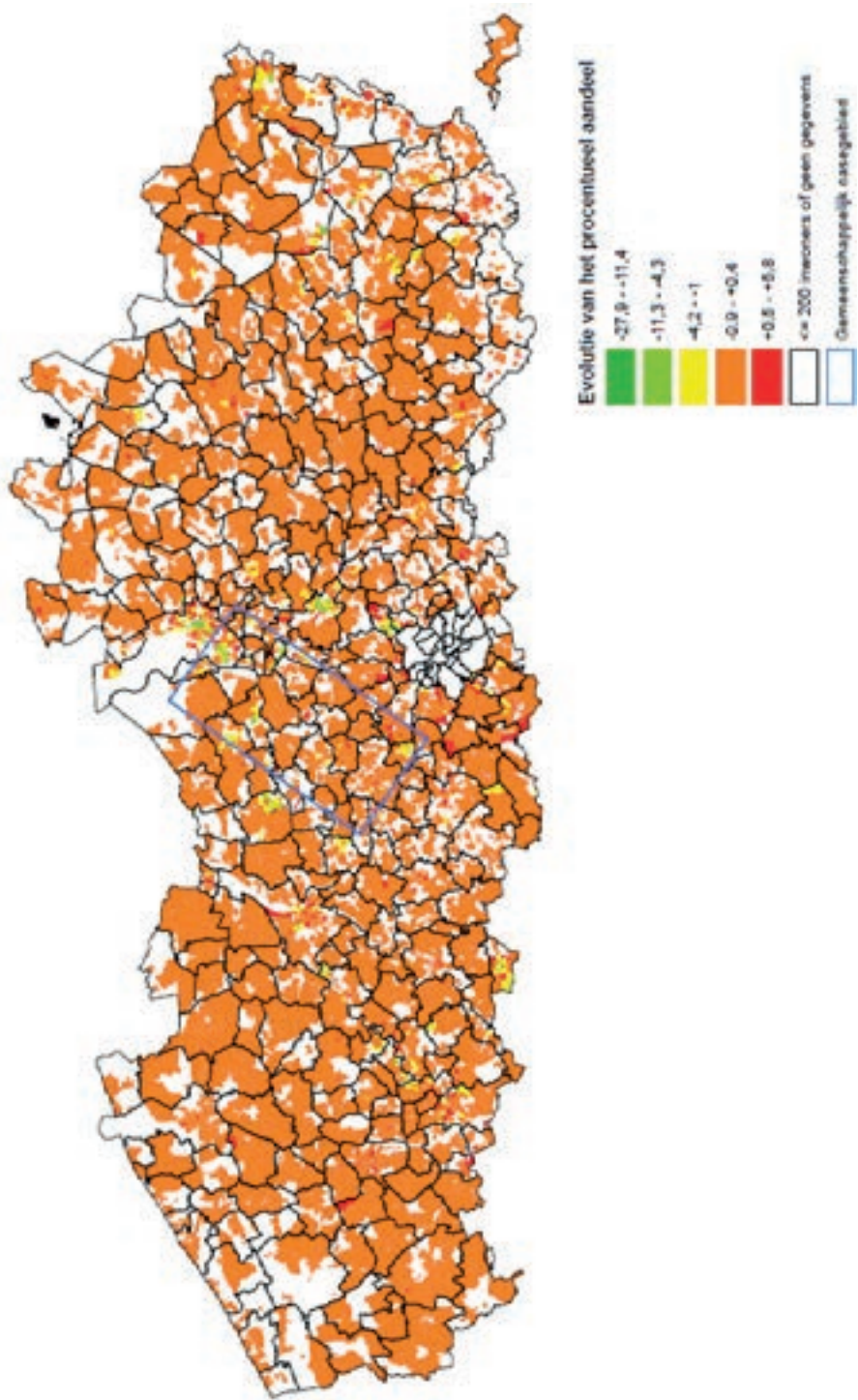
---

⁵Ook hier geldt dat er meerdere factoren spelen. Enerzijds zien we een toename van het aantal personen met Noord-Afrikaanse nationaliteit in de wijken die net iets verder van het stadscentrum liggen. Anderzijds zien we een afname in de traditionele migrantenwijken in de stad. Dit kan gedeeltelijk worden verklaard door deconcentratie, maar anderzijds gaat het ook hier vermoedelijk deels om personen die tussen 1997 en 2010 de Belgische nationaliteit hebben verworven en dus niet meer in de statistieken bij de groep 'Noord-Afrikanen' worden onderverdeeld.

Figuur 13: Percentage inwoners met Noord-Afrikaanse nationaliteit (wijkniveau), 2010

Figuur 14: Evolutie van het procentueel aandeel inwoners met Noord-Afrikaanse nationaliteit (wijkniveau), 1997-2010

2.1.2.4 Afrikanen (exclusief Noord-Afrikanen)

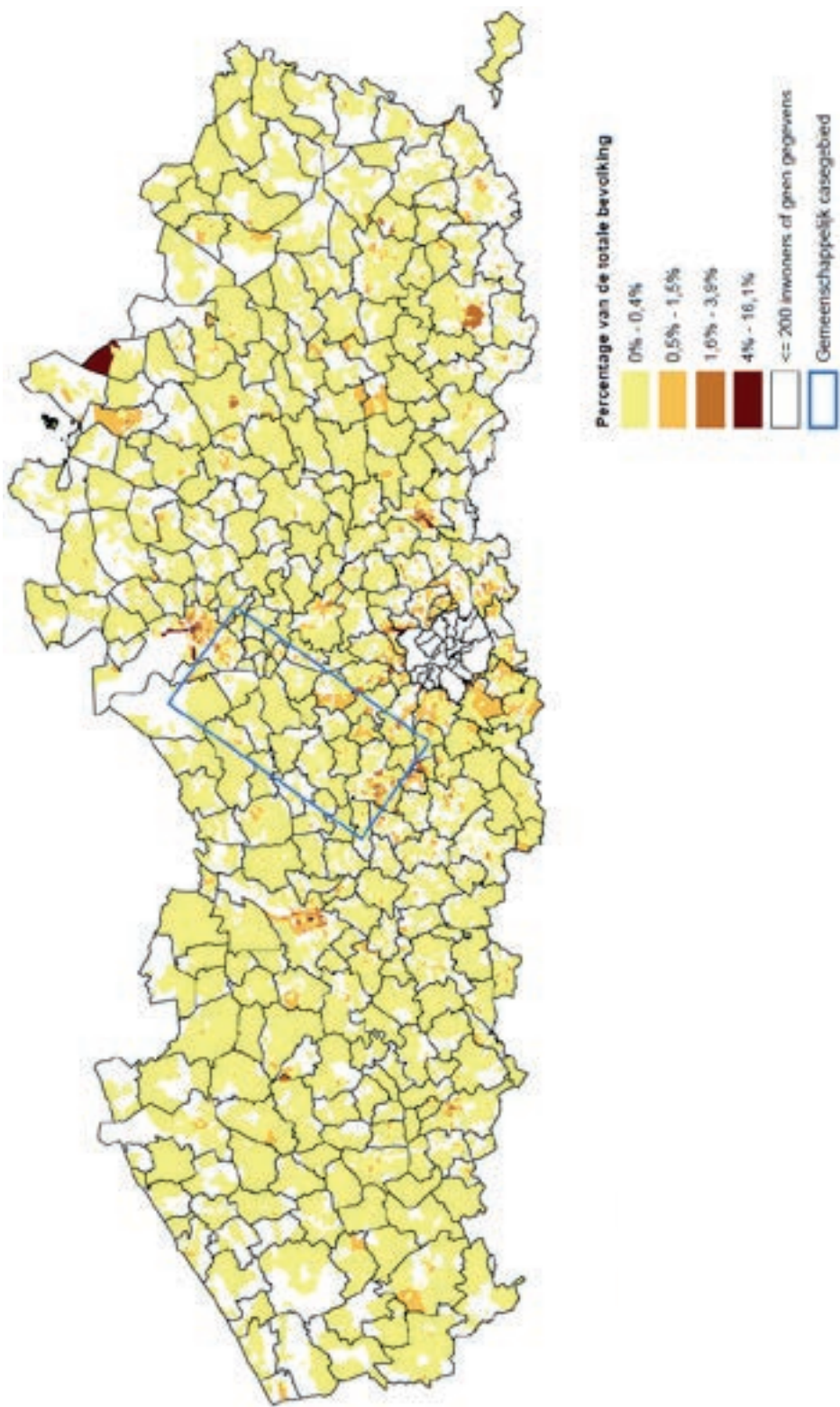
Figuur 15 geeft het aandeel personen met Afrikaanse nationaliteit in 2010 weer (zonder de Noord-Afrikanen) op wijkniveau. Hier zien we een iets diffuser ruimtelijk patroon opduiken dan bij de kaart voor de Noord-Afrikanen. Toch zijn ook de andere nationaliteiten van het Afrikaanse continent hoofdzakelijk terug te vinden in Antwerpen, Gent, Mechelen en Machelen. Daarnaast scoren verschillende wijken in Leuven, Kortrijk, Turnhout, Oostende en Aalst hoog. Ook in de rand van Brussel vinden we veel inwoners terug uit Afrika.

De evolutie van het aandeel Afrikanen in Vlaanderen op wijkniveau wordt weergegeven in Figuur 16. Deze kaart toont duidelijk aan dat het aandeel inwoners met Afrikaanse nationaliteit in de meeste stedelijke wijken is toegenomen. Antwerpen kent de grootste uitschieters; hier zijn het vooral de noordelijk gelegen wijken die een grote toename optekenden tussen 1997 en 2010. Het gaat hier bijvoorbeeld om de wijk Luchtbal en omgeving (sectoren 'Luchtbal-Noord', 'Luchtbal-Zuid', 'Donkse Beek' en 'Ijzerlaan'), en om verschillende wijken in Antwerpen-Noord (2060) zoals de wijken 'de Coninckplein', 'Sint-Amandus', 'Stuivenbergplein', etc. Ook de zuidelijk gelegen wijk 'Kiel' kent enkele sectoren met een sterke toename. Het lijkt er dan ook op dat wat Antwerpen betreft, de traditionele migrantenwijken in de periode 1997-2010 steeds meer Afrikanen hebben aangetrokken. Toch duiken er ook enkele oranje vlekken op in steden en gemeenten met een iets minder lange migratiegeschiedenis, zoals in bijv. Aalter, Kuurne, Diepenbeek of Geel. Vaak gaat het hier echter over kleine(re) aantallen.

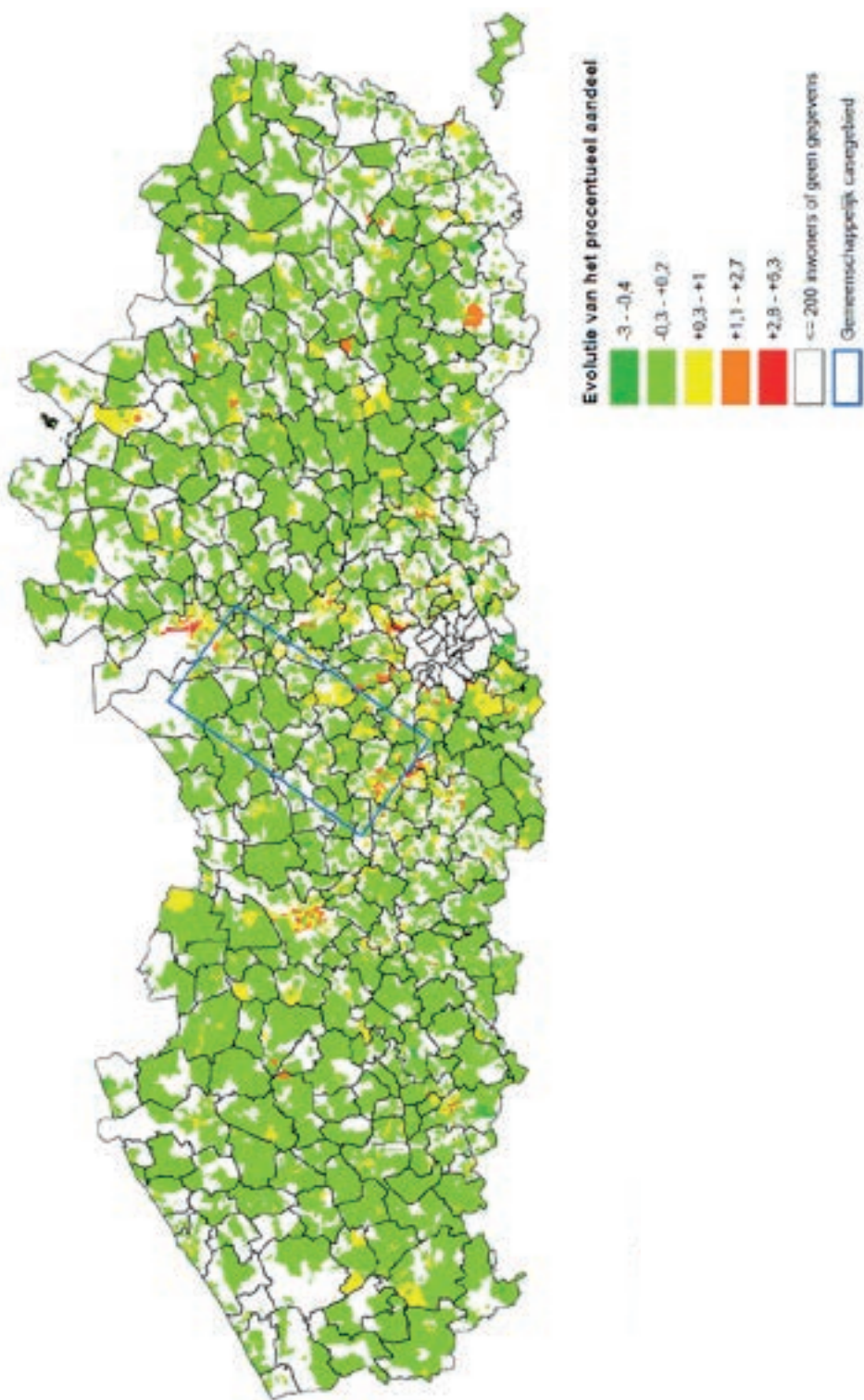
Kijken we tot slot naar het gemeenschappelijk casegebied dan zien we dat het aandeel Afrikanen is toegenomen in de centra van Asse, Merchtem, Willebroek en een deelgemeente van Affligem (respectievelijk de wijken 'Asse-centrum', 'Merchtem-centrum', 'Willebroek-stad' en 'Hekelgem-Kern-Zuid') alsook in een aantal wijken in Aalst. Ook de gemeenten Liedekerke en Denderleeuw (net buiten het casegebied in het zuiden) kenden een opmerkelijke toename van het aandeel Afrikanen. De goede verbinding met Brussel ligt vermoedelijk mee aan de basis van deze stijging.

Figuur 15: Percentage inwoners met Afrikaanse nationaliteit (exclusief Noord-Afrikanen) (wijkniveau), 2010

Figuur 16: Evolutie van het procentueel aandeel inwoners met Afrikaanse nationaliteit (exclusief Noord-Afrikanen) (wijkniveau), 1997-2010

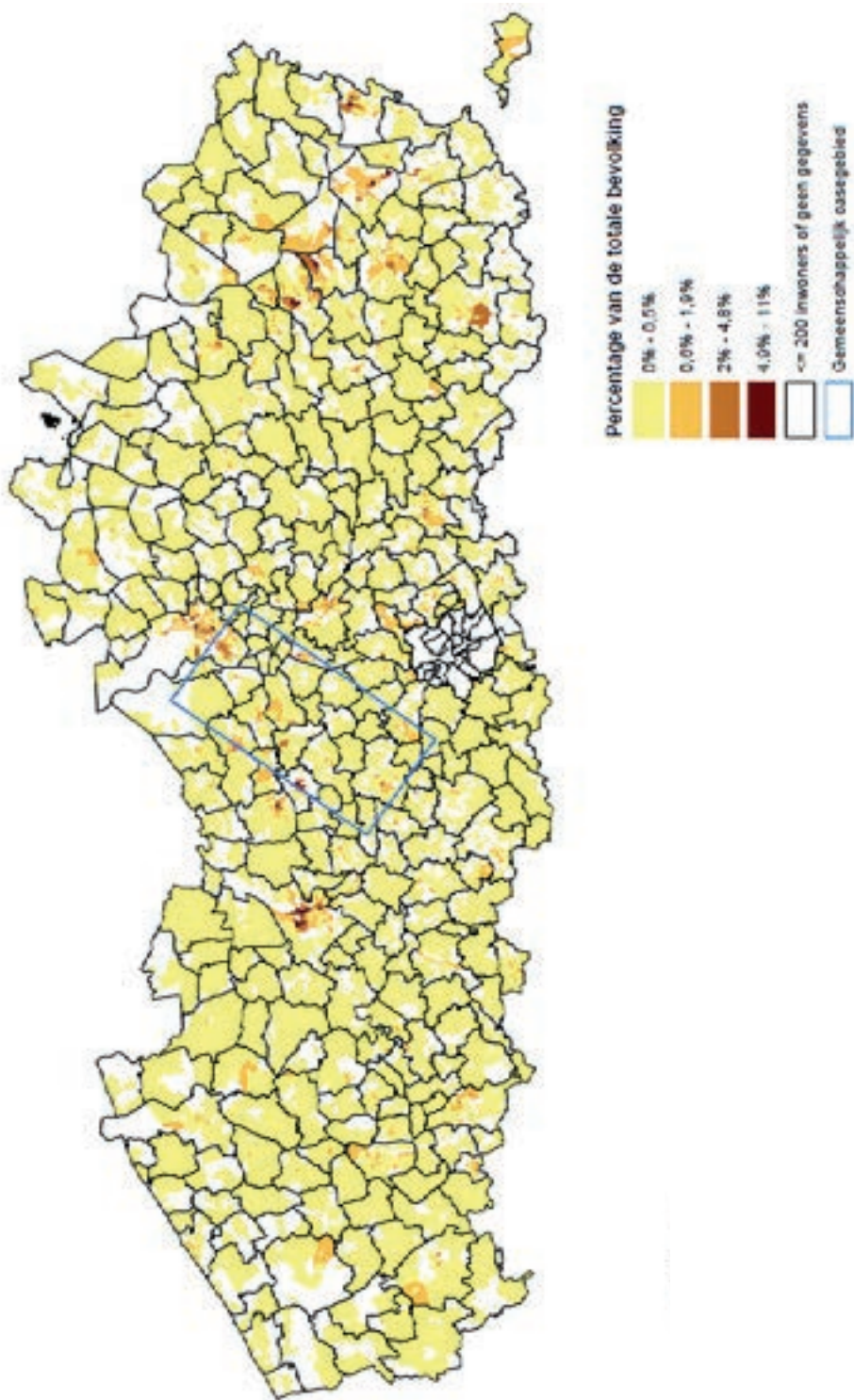
2.1.2.5 West-Aziaten

Het zal niet verbazen dat de Turken de grootste groep vertegenwoordigen binnen de West-Aziaten. Binnen Vlaanderen zijn de West-Aziaten hoofdzakelijk terug te vinden in Gent, Antwerpen, Lokeren, Sint-Niklaas en Zele, alsook in de steden en gemeenten van Midden-Limburg zoals Leopoldsburg, Beringen, Heusden-Zolder, Maasmechelen, Genk en Hasselt (Figuur 17). Ook in de rand rond Brussel en in Mechelen en Aalst vinden we nog heel wat inwoners met West-Aziatische nationaliteit terug, al gaat het hier meestal om wijken met kleinere aandelen (tussen de 2 en 5%).

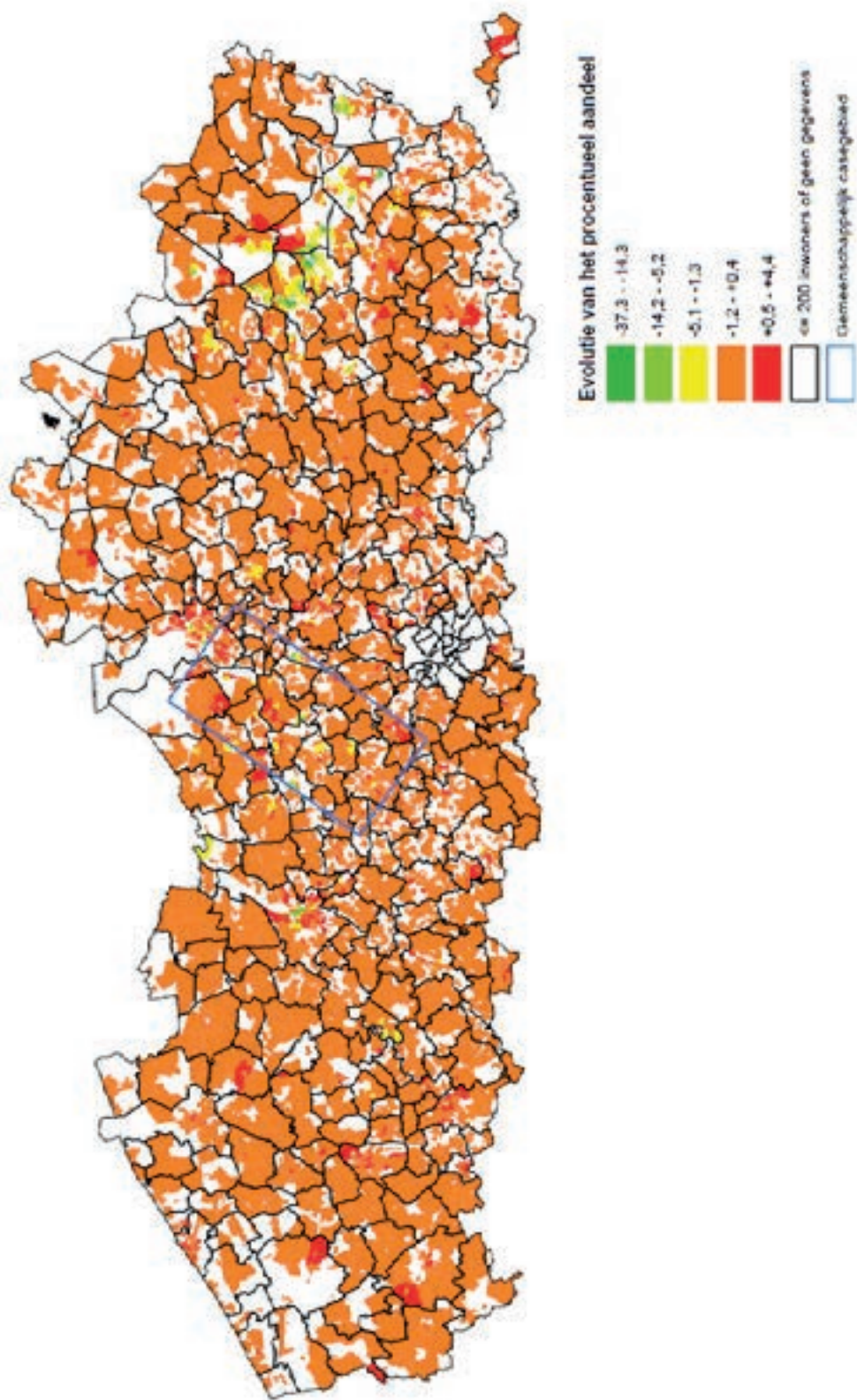
Uit Figuur 18 blijkt duidelijk dat de wijken die de sterkste toename van het aandeel West-Aziaten kenden, zich zowel in de centrumsteden bevinden als verspreid over heel Vlaanderen. Zo kent de provincie West-Vlaanderen een aantal wijken die een duidelijke toename optekenden, maar ook in de meer perifeer gelegen gemeenten in de andere Vlaamse provincies zien we enkele donkerrode vlekken verschijnen. Het gaat hier echter nooit over grote aantallen. Tezelfdertijd zien we een gelijkaardig ruimtelijk patroon als dat van de Noord-Afrikanen opduiken. De concentratie van inwoners met West-Aziatische nationaliteit (hoofdzakelijk Turken) in de periode 1997-2010 is vooral in de traditionele migrantenwijken in de steden sterk afgenomen. Hetzelfde geldt voor de oude mijsgemeenten van Limburg. We kunnen dan ook stellen dat de geografische spreiding van inwoners met West-Aziatische nationaliteit op 13 jaar tijd veel diffuser is geworden.

Zoomen we nog even in op het gemeenschappelijk casegebied, dan zien we een duidelijke stijging in enkele wijken in Beveren, Waasmunster, Boom, Bornem, Hamme, Asse en Aalst. In gemeentes zoals Zele, Willebroek en Sint-Amands lijkt er sprake van een interne verschuiving. Hier vinden we immers zowel wijken terug die een sterke daling kenden, als wijken die tussen 1997 en 2010 een sterke toename konden optekenen van het aandeel West-Aziaten.

Figuur 17: Percentage inwoners met West-Aziatische nationaliteit (wijkniveau), 2010

Figuur 18: Evolutie van het procentueel aandeel inwoners met West-Aziatische nationaliteit (wijkniveau), 1997-2010

2.1.2.6 Oost-Europeanen

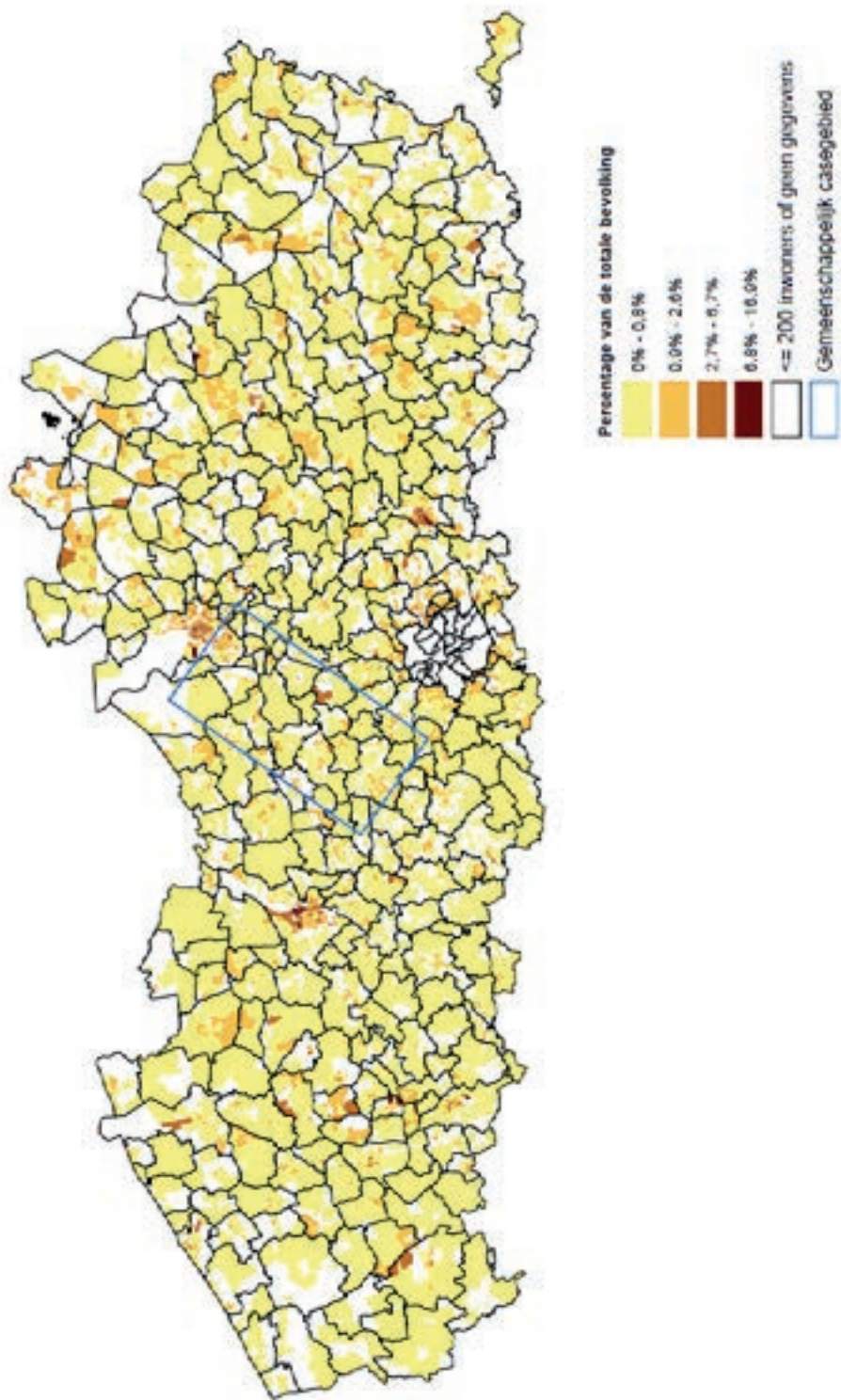
Figuur 19 toont meteen aan dat inwoners met de Oost-Europese nationaliteit zich in Vlaanderen hoofdzakelijk concentreren in de steden Antwerpen, Gent en Leuven. De stationswijken en ook (delen van) de 19^e-eeuwse gordels kleuren duidelijk donkerder. In Gent gaat het bijvoorbeeld om de wijken Ham, Wondelgemstraat, Groendreef, Voormuide, Blaisantvest, Afrikalaan, Sint-Macharius, Dampoort. In Antwerpen vinden we het hoogste aandeel Oost-Europeanen in de omgeving rondom het centraal station (De Coninckplein, Atheneum, Dambruggestraat, statiekwartier, Provinciestraat,...) en een wijk op Linkeroever, terwijl we de meeste Oost-Europeanen in Leuven kunnen terugvinden in de omgeving van de Campus Heverlee, rondom de Blijde Inkomstraat, Redingen en Leuven Kliniek. Het aandeel Oost-Europeanen in deze wijken schommelt tussen de 7 en 17%.

Naast deze drie centrumsteden zien we af en toe nog enkele donkere vlekken in het landschap opduiken. Zo kent Ingelmunster in de provincie West-Vlaanderen een hoog aandeel in de wijken Beelshoek, maar ook in de wijk 'Ingelmunster- verspreide bebouwing Zuid Oost'. Opmerkelijk is dat er naast de Oost-Europeanen in deze wijk geen enkele andere vreemde nationaliteit voorkomt. Daarnaast scoren ook de wijken 't Hoge in Kortrijk en Boerentang in Mol hoog. Kijken we met een iets bredere blik dan zien we niet enkel in de meeste centrumsteden maar ook in enkele kleinere gemeenten in het noorden van de provincies Antwerpen en in de provincie West-Vlaanderen nog enkele donkere kleuren opduiken, alsook in de rand van Brussel. Een echt patroon is hier moeilijk te onderscheiden.

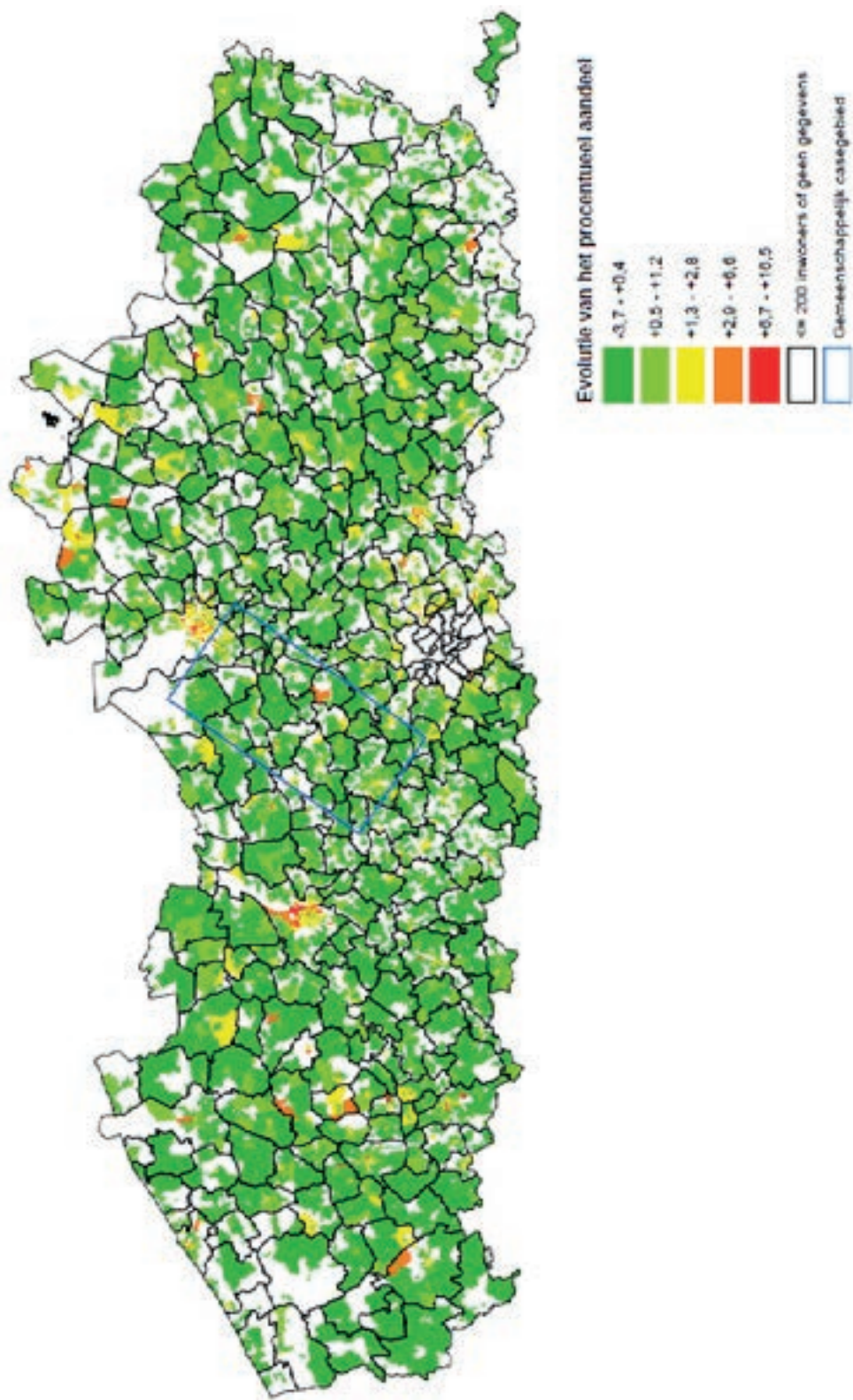
Figuur 20 geeft de evolutie van het procentueel aandeel Oost-Europeanen weer tussen 1997 en 2010. De aandacht wordt opnieuw getrokken door Antwerpen, Gent en Leuven, maar Gent tekent duidelijk de sterkste stijging op. De wijk met de hoogste stijging is de omgeving van de Afrikalaan. Deze wijk kende een stijging van 16,5 procentpunten tot een aandeel van 17% Oost-Europeanen in 2010. Daarnaast kennen opnieuw Kortrijk, Ingelmunster en Mol één of meerdere wijken met een zeer sterke toename (7 procentpunten of meer) van het aandeel Oost-Europeanen. De immigratie van Oost-Europa is relatief jong wat ook blijkt uit de evolutie. Vele wijken kenden in 1997 amper of helemaal geen Oost-Europeanen en kennen daardoor vaak een aanzienlijke stijging tegen 2010 van het aandeel Oost-Europeanen.

Kijken we tot slot naar het gemeenschappelijk casegebied zijn er twee wijken die eruit springen: de wijk Kapellestraat in Hamme en de wijk 'Spoorweg Gent-Mechelen-Noord Verspreide bebouwing' in Malderen (Londerzeel). Deze wijken kenden echter een eerder beperkte evolutie van ca. 3,5 procentpunten.

Figuur 19: Percentage inwoners met Oost-Europese nationaliteit (wijkniveau), 2010

Figuur 20: Evolutie van het procentueel aandeel inwoners met Oost-Europese nationaliteit (wijkniveau), 1997-2010

2.2 Migratie van vreemdelingen binnen Vlaanderen

We hebben ook de migratiepatronen van vreemdelingen (= niet-Belgische nationaliteit) van en naar andere gemeenten binnen Vlaanderen bekeken. Allereerst geven we een algemeen beeld aan de hand van de interne migratiesaldi voor alle gemeenten in het Vlaamse en Brussels Hoofdstedelijk gewest. Welke gemeenten kennen een positief of negatief saldo? Of met andere woorden welke gemeenten trekken meer migranten aan vanuit andere gemeenten in Vlaanderen en Brussel dan dat ze er verliezen? We werken hiervoor met driejaarlijkse gemiddelden (2010-2012) zodat eventuele uitschieters worden afgevlakt. Bovendien berekenden we telkens het migratiesaldo per 1.000 inwoners. Een waarde van 1 betekent dan dat er jaarlijks netto 1 persoon per 1.000 inwoners instroomt, terwijl een waarde van -1 wijst op een jaarlijkse netto uitstroom van 1 persoon per 1.000 inwoners.

Figuur 21 toont enkele duidelijke trends. Zo kennen Antwerpen en Gent, maar ook Brugge en Leuven een negatief saldo. Meer migranten verlaten jaarlijks deze steden voor andere gemeenten in Vlaanderen en Brussel, dan er vanuit andere gemeenten toekomen. Opmerkelijk is dat de volledige rand van Brussel, maar ook vele buurgemeenten van steden zoals Antwerpen en Gent wel een positief intern migratiesaldo hebben. Er is dus een intern migratiepatroon van de stad naar de rand. Het feit dat het vaak de randgemeenten van de grotere steden in Vlaanderen zijn die een sterk positief migratiesaldo vertonen, wijst erop dat er ook bij de niet-Belgen een suburbanisatiepatroon lijkt te bestaan. Om hier meer zicht op te krijgen, moeten we ook de interne migratiebewegingen volgens vertrek en bestemming in kaart brengen. Daarom maakten we voor Antwerpen, Gent en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ook kaarten aan die de migratiesaldi van alle Vlaamse gemeenten ten opzichte van deze drie steden weergeven (zie verder figuren 22 t.e.m. 24).

Richten we ons eerst verder op de algemene kaart waarop de binnenlandse migratiesaldi van vreemdelingen in gans Vlaanderen en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden weergegeven, dan blijkt dat de andere centrumsteden zoals (in aflopende volgorde) Aalst, Hasselt, Turnhout, Oostende, Sint-Niklaas, Roeselare, Kortrijk en in mindere mate Mechelen, en Genk echter wel een positief intern migratiesaldo vertonen. Zij verwelkomen dus jaarlijks meer nieuwe migranten vanuit andere Vlaamse en Brusselse steden of gemeenten dan er vertrekken.

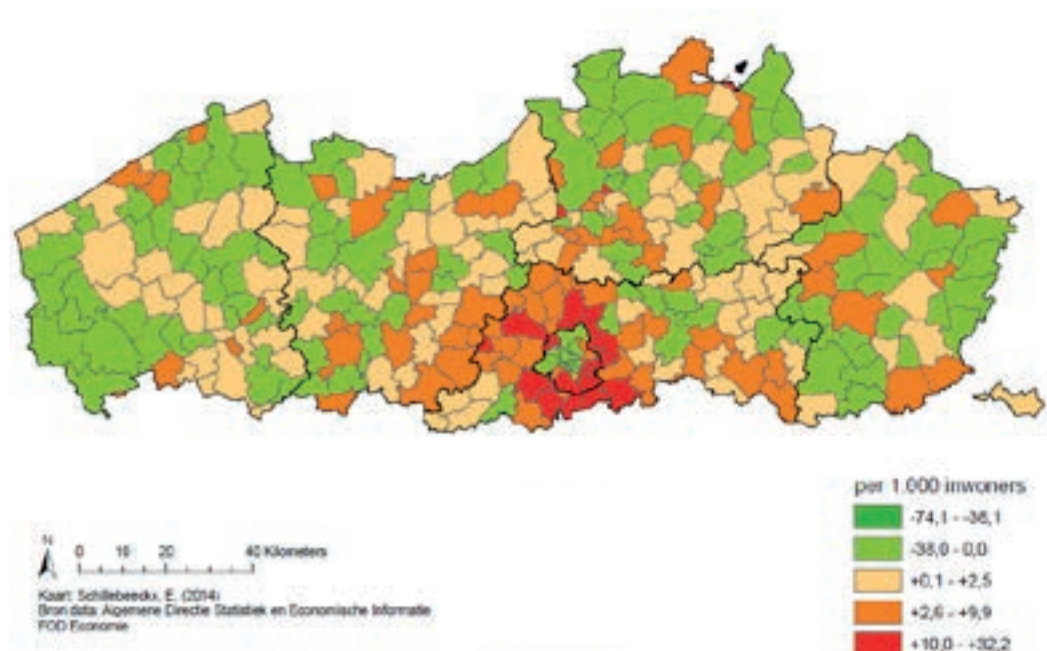
De top 10 van gemeenten met het hoogste positief binnenlands migratiesaldo van personen met niet-Belgische nationaliteit⁶ bestaat uit de gemeenten Drogenbos, Sint-Pieters-Leeuw, Wezenbeek-Oppem, Ganshoren, Zaventem, Hoeilaart, Sint-Agatha-Berchem, Kraainem, Borsbeek en Machelen. De top 10 wordt dus bijna volledig ingenomen door gemeenten in de Brusselse rand. De gemeente Borsbeek in de rand van Antwerpen vormt de uitzondering.

De tien gemeenten met de meest negatieve binnenlandse migratiesaldi zijn Sint-Joost-ten-Node, Sint-Gillis, Elsene, Brussel, Sint-Jans-Molenbeek, Schaarbeek, Etterbeek, Ranst, Kapellen en Wingene. De eerste 7 gemeenten bevinden zich allen binnen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, terwijl de drie laatste gemeenten elk een opvangcentrum voor asielzoekers (van Fedasil of van het Rode Kruis) op hun grondgebied hebben.

---

⁶Herstappe behoort ook de top 5, maar werd hier weggelaten om vertekening van de resultaten tegen te gaan. Herstappe is immers de gemeente met het kleinste aantal inwoners van België. In 2011 telde de gemeente slechts 85 inwoners.

Figuur 21: Binnenlands migratiesaldo van personen met vreemde nationaliteit (driejaarlijks gemiddelde 2010-2012)

Uit bovenstaande figuur bleek heel duidelijk dat de gemeenten in de rand van enkele grootsteden vaak positieve migratiesaldi konden voorleggen, terwijl de grootsteden zelf gekenmerkt werden door een negatief saldo. Vooral het Brussels Hoofdstedelijk Gewest sprong hierbij in het oog, aangezien 7 van de 19 gemeenten opdoken in de top 10 van gemeenten met de meest negatieve migratiesaldi. En dit terwijl een groot deel van de randgemeenten net heel sterke positieve saldi konden voorleggen. Figuur 22 gaat dieper in op deze verhuisbewegingen en toont de migratiesaldi (= verschil tussen aantal vertrekkers en aantal toekomers) per 1.000 inwoners van en naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van personen met een niet-Belgische nationaliteit in de periode 2010-2012. Alle gemeenten in de rand van Brussel worden gekenmerkt door een sterk positief migratiesaldo. Zeker de kanaalzone (Sint-Pieters-Leeuw, Vilvoorde en Machelen), maar ook de gemeenten Zaventem, Kraainem, Wezembeek-Oppeem, Wemmel, Asse, Drogenbos en ook Hoeilaart en Sint-Genesius-Rode in het zuiden oefenen een grote aantrekkingskracht uit. Uiteraard gaat het hierbij niet altijd om dezelfde nationaliteitsgroepen of hetzelfde type verhuisbeweging (ten gevolge van sociale stijging of sociale verdringing bijvoorbeeld). Het rapport 'Minderheden in Vlaams-Brabant' gaat nog meer gedetailleerd in op deze migratiebewegingen en splitst de interne migratiebewegingen ook op volgens herkomstgroep (Steunpunt Sociale Planning, 2010).

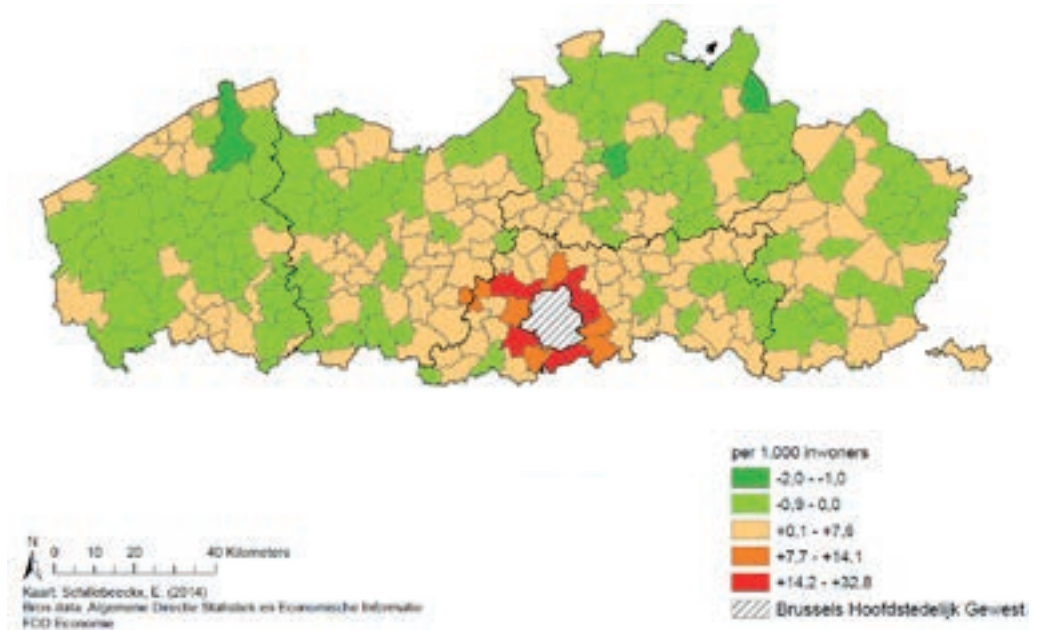
Daarnaast zien we op de kaart ook een duidelijke uitloper in de richting van Aalst. Het gaat hier om de gemeenten Denderleeuw, Liedekerke en Affligem. Ook zij ontvangen heel wat personen met niet-Belgische nationaliteit vanuit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Binnen de provincie Vlaams-Brabant kennen enkel Leuven en nog een aantal kleinere gemeenten tegen de grens met de provincies Waals-Brabant en Limburg een negatief migratiesaldo. Binnen gans Vlaanderen kleuren enkel Brugge, Mesen, Ranst en Arendonk donkergroen. Wat deze laatste twee gemeentes betreft zijn het vermoedelijk opnieuw de opvangcentra voor asielzoekers die aan de basis liggen van het negatieve migratiesaldo ten

opzichte van Brussel. Asielzoekers zouden dan, eens ze het asielcentrum mogen verlaten, naar de grootstad Brussel trekken.

Naast Leuven en Brugge, kennen tot slot de centrumsteden Turnhout, Roeselare en ook Gent een negatief saldo. Antwerpen, Mechelen, Hasselt, Gent, Sint-Niklaas, Aalst, Kortrijk en Oostende ontvingen in de periode 2010-2012 meer personen met niet-Belgische nationaliteit vanuit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest dan dat er vanuit deze steden naar Brussel trokken.

Figuur 22: Binnenlandse migratiesaldi van personen met vreemde nationaliteit t.a.v. het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2010-2012

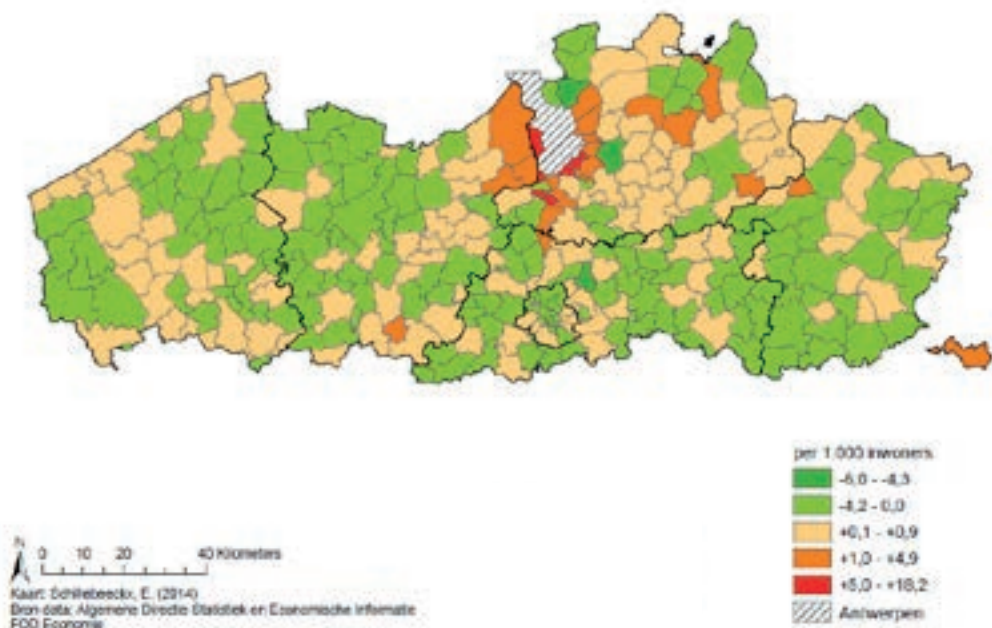
Kijken we naar de interne migratiesaldi van vreemdelingen ten aanzien van de stad Antwerpen in de periode 2010-2012 (zie Figuur 23), dan vallen een aantal zaken meteen op. Een aantal gemeenten die een opvangcentrum voor asielzoekers op hun grondgebied hebben zijn duidelijk zichtbaar (in het donkergroen). In het noorden gaat het om Kapellen, in het noordoosten om Ranst en in het zuiden om Steenokkerzeel. Zij hebben allen een sterk negatief saldo wat wijst op het feit dat er jaarlijks meer migranten vanuit deze gemeenten naar de stad Antwerpen trekken dan er de omgekeerde beweging maken. Ook de opvangcentra in Lint en Arendonk lijken een impact te hebben.

Verder valt op dat de gemeenten direct rond Antwerpen (op enkele uitzonderingen in het Noorden na zoals Stabroek, het eerdergenoemde Kapellen, Kalmthout en Essen) allen een positief migratiesaldo vertonen. Wel zijn er duidelijk gemeenten die verhoudingsgewijs (ten opzichte van het totaal aantal inwoners) een sterkere aantrekkingskracht lijken uit te oefenen op personen met niet-Belgische nationaliteit dan anderen. Gemeenten met een hoog positief saldo zijn, in klokwijszinszin, Borsbeek, Mortsel, Edegem, Hemiksem, Zwijndrecht en iets verder van de stad ook nog de gemeenten Boom en Niel. Er lijkt dan ook sprake van een verhuisbeweging naar de rand van de stad voor vele migranten, maar of dit ook een verminderde sociaal-ruimtelijke segregatie inhoudt, kunnen we op basis van deze kaart echter niet vaststellen (zie ook verder). Daarnaast kent ook het ruimere hinterland van Antwerpen doorgaans een positief saldo. Zo oefent Turnhout een grote aantrekkingskracht

uit, maar ook de Kempische gemeenten Malle, Lille en Meerhout blijken populaire bestemmingen te zijn.

Zoomen we verder uit, dan krijgen we een eerder gevarieerd beeld. Naast Turnhout, ontvingen ook de centrumsteden Sint-Niklaas, Mechelen, Brugge, Oostende, Roeselare en Kortrijk in de periode 2010-2012 heel wat personen van niet-Belgische nationaliteit vanuit Antwerpen.

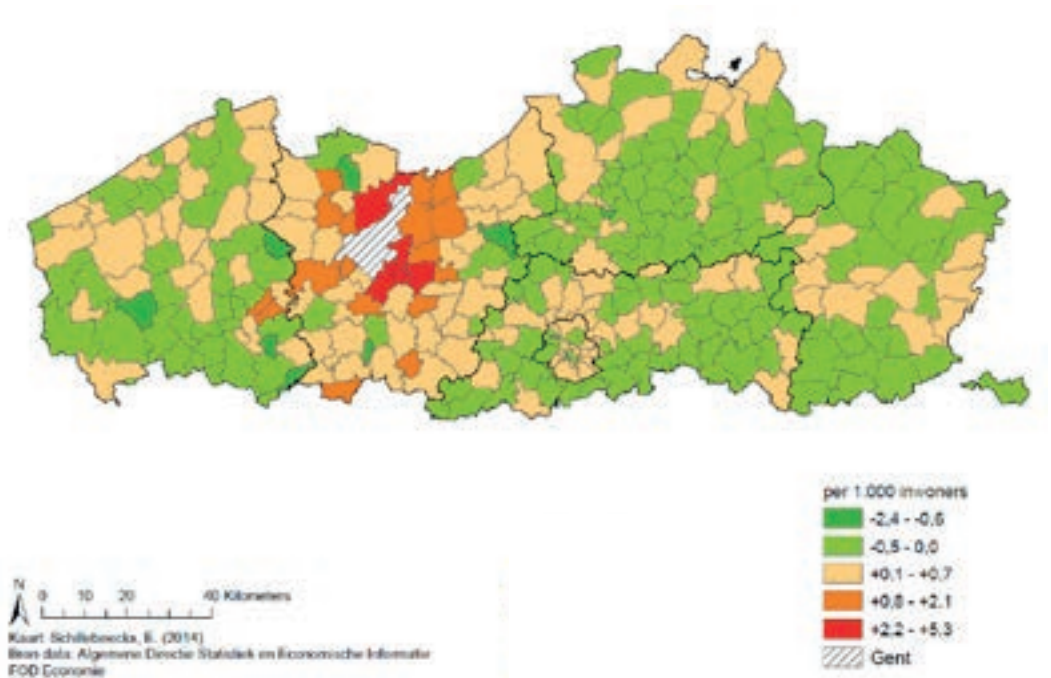
Figuur 23: Binnenlandse migratiesaldi van personen met vreemde nationaliteit t.a.v. Antwerpen, 2010-2012

Tot slot biedt Figuur 24 een kijk op de interne migratiesaldi van vreemdelingen ten aanzien van de stad Gent in de periode 2010-2012. Ook hier ligt de kaart in lijn van de vaststellingen die we eerder maakten voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Antwerpen; de buurgemeenten van Gent winnen migranten vanuit de stad Gent. Er is echter wel duidelijk een ruimtelijke trend vast te stellen. Het zijn immers vooral de gemeenten ten noordwesten en ten zuidoosten van Gent die verhoudingsgewijs een sterk positief saldo vertonen. Het gaat dan bijvoorbeeld om de gemeenten Evergem, Zelzate, Destelbergen, Melle, Merelbeke en Wetteren. Naast de naburige gemeente oefenen ook de iets verder gelegen Oost-Vlaamse gemeenten Ronse en Lierde een sterke aantrekkingskracht uit, alsook de twee gemeenten Oostrozebeke en Wielsbeke net over de provinciegrens.

Kijken we naar de centrumsteden dan vertonen bijna alle centrumsteden in Vlaanderen een licht positief migratiesaldo. In de periode 2010-2012 verhuisden er dus meer personen met niet-Belgische nationaliteit vanuit Gent naar de andere centrumsteden, dan dat er migranten de omgekeerde verhuisbeweging maakten. De centrumsteden Brugge en Kortrijk vormen de uitzondering. Zij hebben een licht negatief migratiesaldo. De gemeenten die tot slot verhoudingsgewijs het meeste inwoners van niet-Belgische nationaliteit verloren aan Gent zijn de Oost-Vlaamse gemeenten Kaprijke, Hamme en Horebeke; de West-Vlaamse gemeenten Langemark-Poelkapelle, Ruiselede, Deerlijk en Avelgem en de Antwerpse gemeente Lint.

Figuur 24: Binnenlandse migratiesaldi van personen met vreemde nationaliteit t.a.v. Gent, 2010-2012

Op bovenstaande kaarten die de migratie van en naar Brussel, Antwerpen en Gent in kaart brachten, bleek het merendeel van de randgemeenten van deze steden steeds positieve migratiesaldi te vertonen. Zij verwelkomden in de periode 2010-2012 jaarlijks meer personen met niet-Belgische nationaliteit vanuit één van de respectievelijke steden, dan dat er de omgekeerde beweging maakten. Het lijkt er dus op dat vele migranten in Vlaanderen ook steeds meer suburbaniseren. Een belangrijke vraag die zich dan stelt, is of het hier gaat om suburbanisatie ten gevolge van sociale stijging of sociale verdringing (zie ook Schillebeeckx & Albeda, 2014). We kunnen dit enkel met zekerheid stellen indien we de data over verhuisbewegingen kunnen koppelen aan de socio-economische gegevens. Deze koppeling is echter tot op heden erg moeilijk te maken. De karakteristieken van de gemeente waarnaar wordt verhuisd, kunnen natuurlijk al een eerste indicatie vormen van de achterliggende redenen van de verhuisbeweging naar de rand. In rijkere gemeentes met dure, vaak grote en comfortabele woningen zal het vaker gaan om vreemdelingen die, eens ze het economisch beter stellen, de stad achter zich laten. In de meer betaalbare gemeentes met vaak een groot aanbod aan kleinere arbeiderswoningen en minder comfortabele of slecht onderhouden woningen kan het ook gaan om migranten die daar terecht zijn gekomen na een vaak lange en moeilijke zoektocht naar een betaalbare woning. Anderzijds worden vele gemeentes ook gekenmerkt door een grote diversiteit aan woonmilieus. Sociale stijging en sociale verdringing sluiten elkaar dus niet uit. Sommige migranten kunnen suburbaniseren als gevolg van sociale stijging, terwijl het bij anderen om een gedwongen verhuizing gaat. Meer onderzoek naar de achterliggende dynamieken van de verhuisbewegingen van migranten in Vlaanderen is volgens ons dan ook hoognodig.

3. Vergrijzing

De nadruk in het maatschappelijke en politieke debat op de problematische betaalbaarheid van de vergrijzing in Vlaanderen - mede veroorzaakt door een toenemende zorgvraag - wekt de indruk dat alle ouderen hulpbehoevend en inactief zijn. De werkelijkheid is anders. De stijgende levensverwachting in combinatie met de babyboomgeneratie die weldra de pensioenleeftijd bereikt zorgt voor een steeds heterogenere groep ouderen. De levenskwaliteit van de jaren na het verlaten van de arbeidsmarkt wordt sterk bepaald door een samenspel van verschillende factoren zoals gezondheid en levensstijl, maar ook inkomen, opleidingsniveau, woonplaats, etc. Vergrijzing vormt dus niet enkel een uitdaging voor het afstemmen van vraag en aanbod in de zorgsector in Vlaanderen, maar heeft implicaties op verschillende domeinen zoals cultuur en vrije tijd, economie, mobiliteit, wonen en ruimtelijke ordening.

De ruimtelijke behoeften van deze diverse groep ouderen en de uitdagingen die hieruit voortvloeien voor het beleid verschillen sterk naargelang de regio waarin men oud wordt. Wonen in de stad, in een suburbane verkaveling, woonlint of in een plattelandsdorp heeft dan ook verschillende ruimtelijke, maar zeker ook sociale implicaties. Uit onderzoek blijkt dat naarmate men ouder wordt, de buurt aan belang wint (Buffel et al., 2011). Zowel op het platteland als in de stad willen ouderen ook zo lang mogelijk in de eigen woning en woonomgeving blijven wonen. Deze wens werd veelvuldig beschreven in de literatuur en staat bekend onder de noemer 'Ageing in Place'. De ruimtelijke gevolgen van 'ageing in place' voor het beleid, maar ook voor de ouderen zelf, zijn nog weinig bekend. Om na te gaan hoe het ruimtelijke beleid in Vlaanderen hier mee om kan gaan wordt in voorliggend rapport eerst gekeken welke Vlaamse regio's het sterkst vergrijzen en welke regio's zich in 2030 mogen verwachten aan een toenemende populatie ouderen. Op basis van deze kaarten, worden cases geselecteerd voor een exploratief onderzoek naar mogelijkheden om de veerkracht van de Vlaamse ruimte te verhogen ten aanzien van een groeiende groep ouderen.

3.1 Vergrijzing in Vlaanderen op gemeenteniveau

Om een duidelijk beeld te geven van de huidige situatie met betrekking tot vergrijzing in Vlaanderen geven we eerst een overzicht op gemeenteniveau. Dit overzicht is gebaseerd op data van de FOD Economie - Algemene Directie Statistiek en Economische informatie. Vervolgens wordt op basis van de bevolkingsprojecties van de SVR (Studiedienst Vlaamse Regering) ook gekeken naar de te verwachten evolutie van het aantal en aandeel 65-plussers per gemeente.

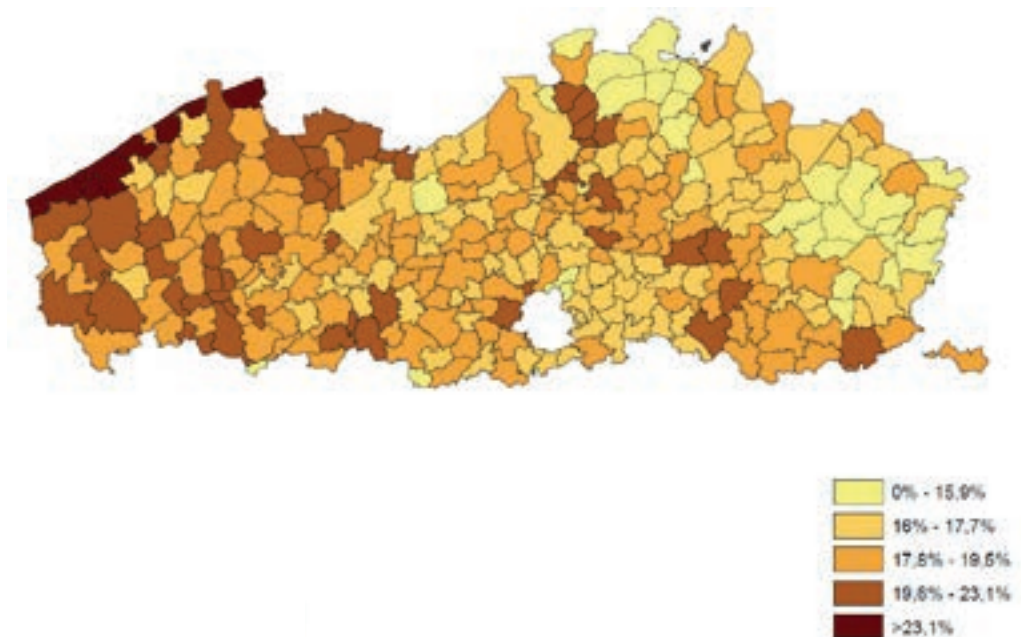
In een laatste fase wordt dieper ingezoomd tot op het niveau van de statistische sectoren. Hierbij wordt omwille van de opdeling van de leeftijdsklassen op dit meetniveau (klassen van tien jaar) telkens gewerkt met de categorie 60-plussers en 80-plussers.

3.1.1 Vergrijzing in 2011

Er zijn in Vlaanderen met betrekking tot vergrijzing enkele duidelijke ruimtelijke trends waar te nemen. Zo oefent de kustregio nog steeds een grote aantrekkingskracht uit, wat duidelijk blijkt uit het hoge aandeel 65-plussers in de kustgemeentes in Figuur 25. De Klerck (2011) spreekt van een 'dubbele vergrijzing' aan de kust: de grote groep al aanwezige ouderen groeit jaarlijks nog eens extra aan door de instroom van gepensioneerden uit andere delen van het land.

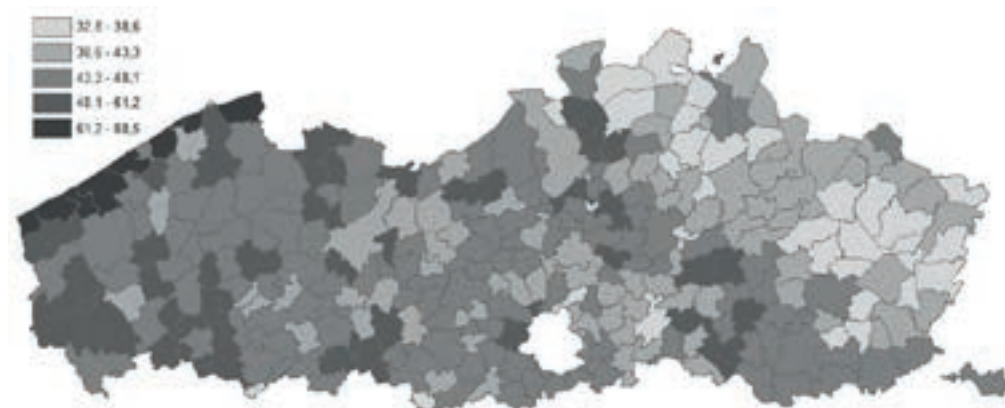
Van alle centrumsteden hebben enkel de West-Vlaamse steden Brugge, Roeselare en kuststad Oostende een aandeel ouderen dat hoger is dan 19.5%. Voor de andere centrumsteden geldt in de regel dat de suburbane randgemeentes dikwijls een hoger aandeel ouderen huisvesten dan de steden zelf. Tot slot springt ook het lagere aandeel ouderen in de provincie Limburg in het oog en in de meest noordelijke regio van de provincie Antwerpen.

Figuur 25: Aandeel regio van de provincie 65-plussers per gemeente, 2011

Daarnaast wordt dikwijls nog een aantal andere indicatoren aangehaald voor het bestuderen van de impact van vergrijzing voor de regio. Het gaat hier meer bepaald om de indicatoren grijze druk, interne vergrijzing en familiale zorgindex. Onderstaande figuur geeft de grijze druk weer in Vlaanderen in 2010. Dit is het percentage 60-plussers ten aanzien van de bevolking op beroepsactieve leeftijd (20-59 jarigen). Opnieuw wordt duidelijk dat de grijze druk het grootst is in de kustregio en het kleinst in het oosten van Vlaanderen. Ook enkele landelijke n vaak meer afgelegen gebieden zoals delen van de Westhoek, het Meetjesland, het Hageland, maar ook een deel van de Voorkempen kennen een relatief hoge grijze druk.

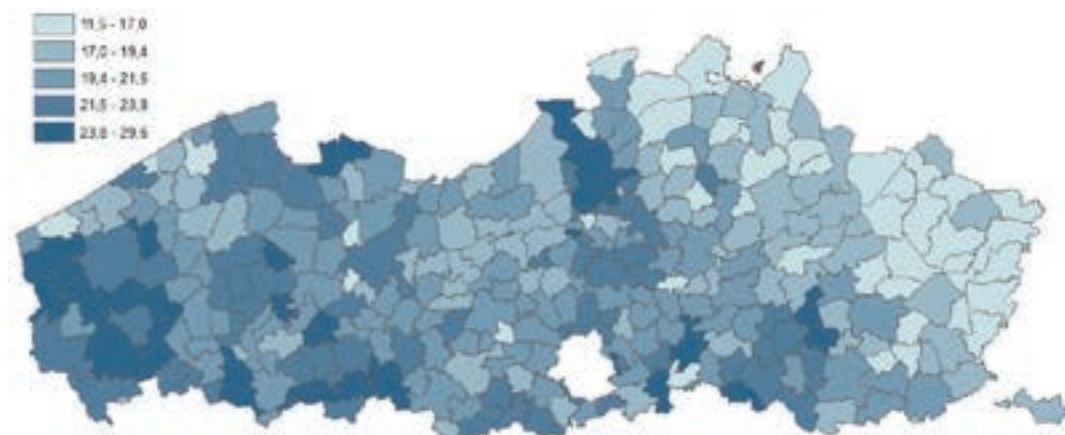
Figuur 26: Grijze druk in Vlaanderen per gemeente, 2010

Bron: Agenschap Zorg en Gezondheid, op basis van cijfers Lokale Statistieken

De interne vergrijzing geeft een idee van de leeftijdsdifferentiatie binnen de groep ouderen door het aantal 80-plussers te plaatsen ten aanzien van het totale aandeel ouderen (60-plus). Figuur 27 toont een heel ander beeld dan figuur 26. Zo zijn het nu voornamelijk de grotere steden die donker kleuren. Steden als Antwerpen, Kortrijk, Leuven en in iets mindere mate ook Gent, Brugge en Oostende kennen een beduidend hoger aandeel 80-plussers dan de meeste suburbane of meer landelijke gemeentes in Vlaanderen. Bovendien blijkt dat de vergrijzing in het oosten van Vlaanderen niet enkel veel minder sterk is, het betreft hier ook gemiddeld een 'jongere' populatie ouderen. De interne vergrijzing is er immers het laagst.

Figuur 27: Interne vergrijzing in Vlaanderen per gemeente, 2010

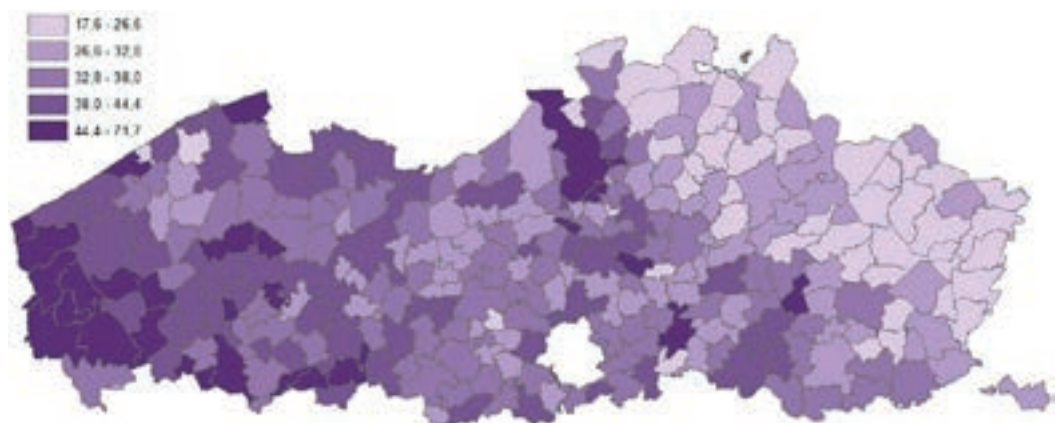

Bron: Agenschap Zorg en Gezondheid, op basis van cijfers Lokale Statistieken

De indicator voor de interne vergrijzing in Vlaanderen hangt sterk samen met de familiale zorgindex. Deze geeft de ratio weer tussen het aantal 80-plussers ten aanzien van het aantal vijftigers. De eerste groep wordt hierbij gezien als potentieel zorgbehoevenden (draaglast), terwijl de laatste groep - de vijftigers- worden gezien als potentiële zorgverleners (draagkracht). Hoe hoger de familiale zorgindex, hoe zwaarder de draaglast in verhouding tot de draagkracht. Onderstaande kaart verschilt dan ook niet zo heel sterk van Figuur 27. Van alle centrumsteden scoren Antwerpen, Leuven, Oostende en Kortrijk het hoogst op de familiale zorgindex. Daarnaast kleurt de kaart ook duidelijk donker in de Westhoek en aan de kust. De Klerck (2011) toont in zijn studie over vergrijzing aan de kust ook duidelijk aan dat de zorgindex tussen 1991 en 2010 over gans Vlaanderen is toegenomen. Momenteel groeit de index maar matig aan, wat volgens De Klerck alles te maken heeft met de babyboomgeneratie waardoor het aantal 50-59 jarigen op korte tijd ook zeer sterk is toegenomen.

Figuur 28: Familiale zorgindex in Vlaanderen per gemeente (80+ t.a.v. 50-59 jarigen), 2010

Bron: Agentschap Zorg en Gezondheid, op basis van cijfers Lokale Statistieken

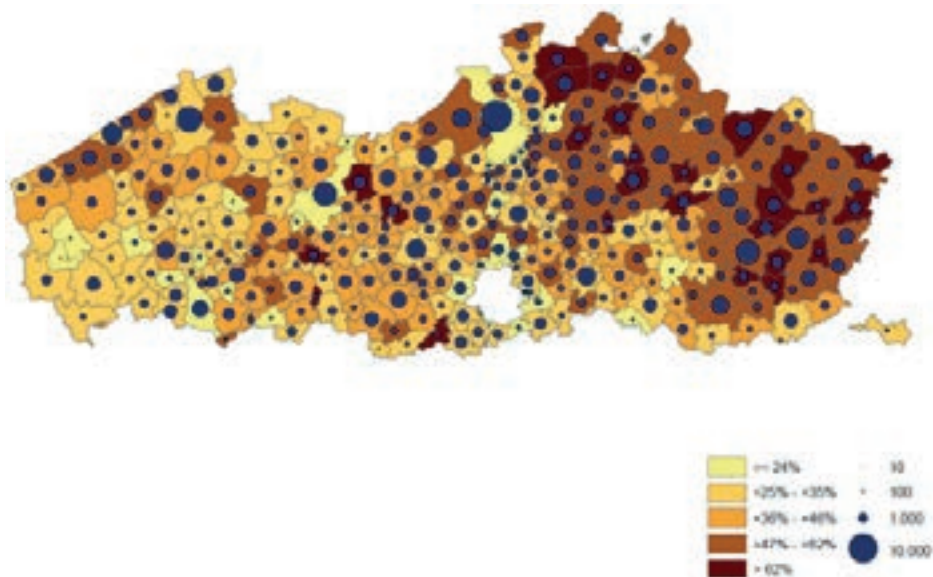
3.1.2 Vergrijzing in 2030

Terwijl we in het eerste luik van dit rapport niet enkel naar de huidige geografische spreiding van migranten in Vlaanderen keken, maar ook de evolutie van het afgelopen decennium in kaart brachten, richten we ons wat vergrijzing in Vlaanderen betreft naar de toekomst. In tegenstelling tot immigratie is vergrijzing immers een demografisch proces dat relatief gemakkelijk en vrij accuraat te voorspellen valt. Het aantal ouderen in een bepaalde gemeente over x aantal jaren is immers afhankelijk van het huidige aantal inwoners, het aantal overlijdens tussen nu en jaartal x en het aantal binnenlandse en buitenlandse emigraties en immigraties in diezelfde periode. Aangezien de buitenlandse migraties – die het moeilijkst te voorspellen zijn – erg laag liggen bij de oudere groepen in de samenleving heeft een over- of onderschatting ervan dan ook een relatief klein effect op de prognoses. De Studiedienst van de Vlaamse regering maakte in 2011 nieuwe bevolkings- en huishoudensprojecties voor Vlaanderen (Willems & Lodewijckx, 2011). Deze studie vormde een actualisering van de bevolkingsprojecties uit 2005. In deze geactualiseerde studie werd allereerst onderzocht waar de prognoses uit 2005 verbeterd konden worden. Een vergelijking tussen de voorspelde en de geobserveerde waarden voor 2008 toonde aan dat dat de grootste fouten in de projecties van 2005 zich situeerden bij jonge leeftijden ten gevolge van de vruchtbaarheidshypothese en in de groep 26-39-jarigen ten gevolge van de

migratiehypothesen. Het aantal ouderen per gemeente werd doorgaans slechts zeer licht onder- of overschat (= een afwijking kleiner dan 5%).

Figuur 29 toont de geprojecteerde verandering van de populatie 65-plussers tussen 2011 (observaties) en 2030.

Figuur 29: Geprojecteerde verandering van de populatie 65-plussers tussen 2011 (observaties) en 2030 (projecties), procentuele verandering en verandering van het aantal eenheden

Tussen 2011 en 2030 wordt een toename verwacht van het aantal 65-plussers in alle gemeenten. Maar de gemeentelijke variatie is groot. In de kopgroep van gemeenten met de hoogste graad van vergrijzing zitten geen grote steden. De kaart kleurt duidelijk donkerder in de provincies Limburg en Antwerpen. Eerder (zie figuur 25) zagen we al dat de vergrijzing in deze provincies zich in 2011 net het minst sterk manifesteerde. Het zijn dus net deze twee provincies die zich de komende decennia aan een sterke vergrijzing mogen verwachten. Daarnaast is de verwachting dat de kust ook in 2030 nog een groot aandeel ouderen zal huisvesten. Hier zien we opnieuw donkere vlekken, net zoals in enkele randgemeenten in de nabijheid van grotere steden zoals Lochristi, Berlare, Gavere, Horebeke, Lint, etc.

De top 10 van gemeenten die de grootste procentuele toename mogen verwachten van hun ouderenpopulatie bestaat uit Kortesseem, Lint, Lille, Kinrooi, Wuustwezel, Brecht, Horebeke, Merksplas, Zandhoven en Opglabbeek⁷. De procentuele toenames variëren voor deze gemeenten tussen de 70% en 90%. Merk verder op dat de helft van deze gemeenten in de Antwerpse Kempen ligt. In absolute aantallen zijn het uiteraard de centrumsteden die de grootste groei mogen optekenen. De enige uitzondering is Beringen. Deze Limburgse stad sluit de top 10 af en mag zich verwachten aan een procentuele toename van 62% of ruim 4.100 bijkomende 65-plussers tegen 2030.

⁷Herstappe behoort ook de top 10, maar werd hier weggelaten. Herstappe is immers de gemeente met het kleinste aantal inwoners van België. In 2011 telde de gemeente slechts 85 inwoners.

3.2 Vergrijzing in Vlaanderen op wijkniveau

Tot hier toe schetsten we een beeld van de vergrijzing in Vlaanderen op het niveau van de gemeenten. Dit geeft een duidelijke indruk van de regio's die op heden en in de komende decennia een sterke vergrijzing zullen kennen, maar vertelt ons weinig over de intragemeentelijke differentiatie. Omdat de buurt belangrijker lijkt te worden naarmate men ouder wordt, speelt het niveau van de wijk dan ook een cruciale rol. We kozen er daarom opnieuw voor om ook kaarten te maken op het niveau van de statistische sectoren. De meest recente bevolkingsdata opgesplitst volgens leeftijd op wijkniveau dateren uit 2010. We maakten zowel voor de 60-plussers als de 80-plussers telkens 2 kaarten. Eerst werd een kaart aangemaakt met het aandeel ten aanzien van de totale bevolking. Vervolgens werd een kaart opgemaakt waarop de z-scores van diezelfde gegevens worden weergegeven. Dit vergemakkelijkt het lezen en onderling vergelijken van de kaarten. De Z-score is een gestandaardiseerde waarde die zich met andere Z-scores laat vergelijken. Een Z-score gelijk aan 2, wat wil zeggen dat Z de waarde 2 aanneemt, betekent dat variabele x zelf een waarde aanneemt die twee standaardafwijkingen voorbij zijn verwachtingswaarde ligt. Dat kan voor de ene variabele een waarde van bijvoorbeeld 0,8 betekenen en voor een andere een waarde 620. Z-scores van meer of minder dan 3 zijn vrij zeldzaam; voor de normale verdeling bedraagt die kans slechts 0,002.

In tegenstelling tot de kaarten op wijkniveau voor de verschillende nationaliteitsgroepen waar alle wijken met minder dan 200 inwoners werden uitgesloten van de analyse, leggen we de ondergrens nu op 50. Het is immers de opzet van het onderzoek om ook een zicht te krijgen op de ouderen in erg dunbevolkte gebieden. Ook hier geldt bovendien dat alle kaarten op het niveau van de statistische sectoren ook online te raadplegen zijn op de website van de 'Ruimtemonitor Vlaanderen' (www.ruimtemonitor.be).

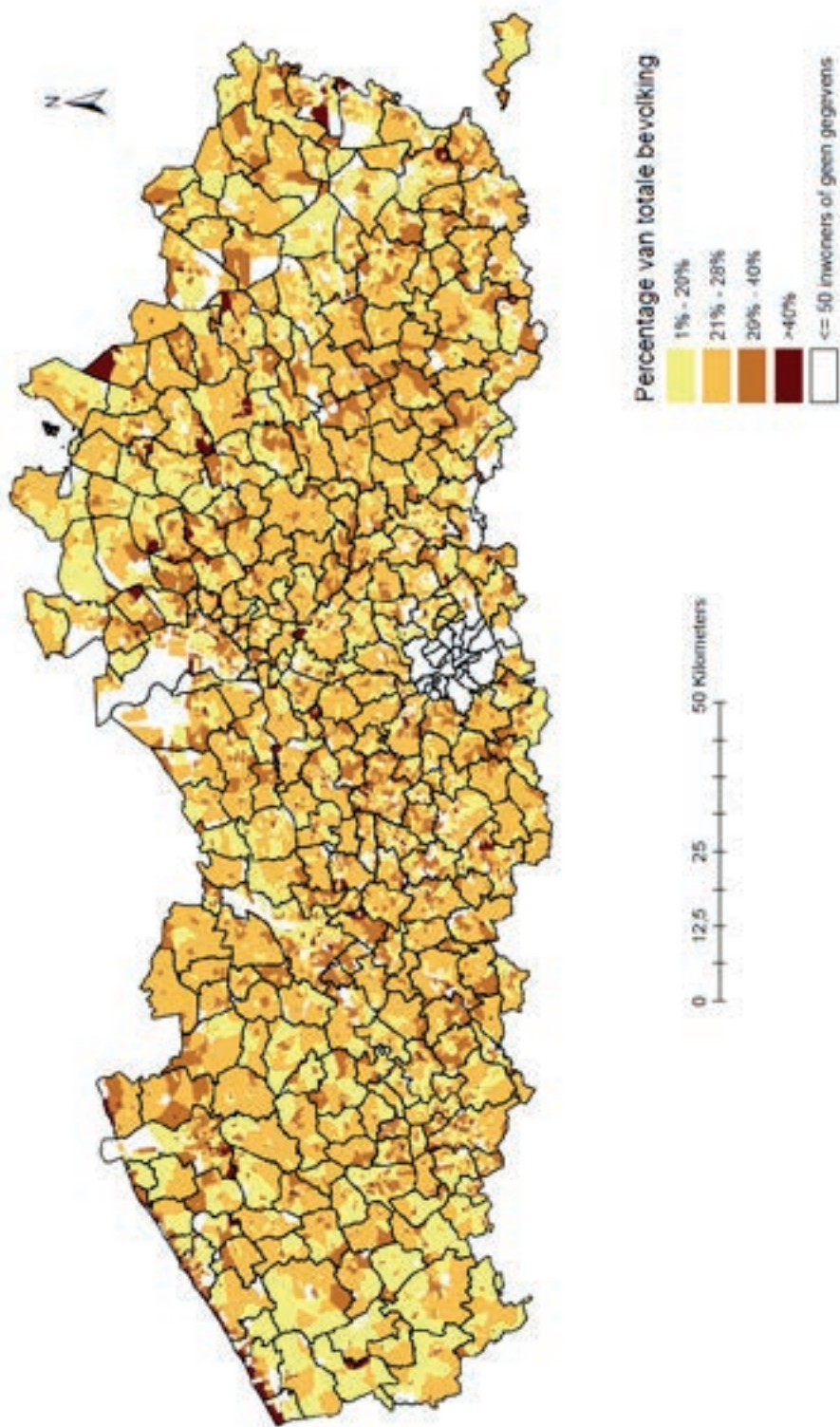
3.2.1 Vergrijzing in Vlaanderen op wijkniveau, 2010

3.2.1.1 60 jaar en ouder

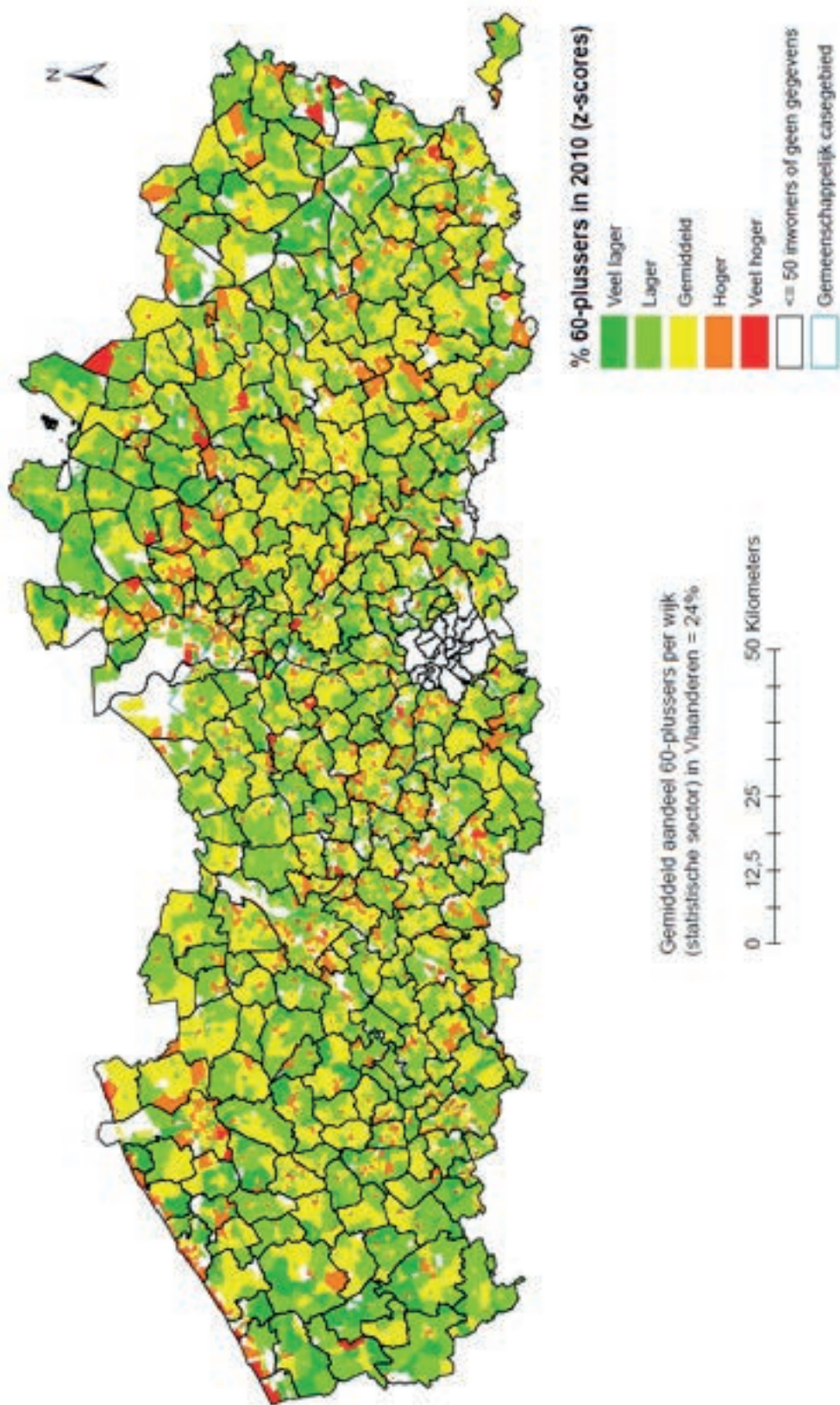
Figuur 30 en Figuur 31 geven een beeld van de ruimtelijke spreiding van de populatie zestigers en ouder in Vlaanderen op het niveau van de wijken. Beide kaarten tonen meteen duidelijk aan dat er binnen de Vlaamse steden en gemeenten ruimtelijke verschillen zijn. Zo zijn het in de kustgemeenten vooral de wijken aan het strand die sterk vergrijsd zijn. Trekken we meer het binnenland in, wordt opnieuw bevestigd dat de steden worden gekenmerkt door een eerder jonge bevolking. Er zijn wel duidelijk enkele 'oudere' wijken in de meeste steden, zoals de wijk 'Neermeersen' in het centrum van Gent (46%), het 'Sint-Annabos' op Linkeroever in Antwerpen (55%), de wijk 'Stuivenberg' in Sint-Michiels, Brugge (44%) of de wijk 'Vesalius' in Leuven (63%). Daarnaast zien we doorheen het Vlaamse landschap een aantal hotspots met een groot aandeel 60-plussers. Vooral op de kaart met de z-scores zijn de uitschieters goed zichtbaar. In de Antwerpse Kempen, maar ook in enkele van de grensgemeenten van Limburg en in mindere mate binnen de Vlaamse ruit zijn de rode vlekken het talrijkst. Opvallend is dat heel wat van deze zogenaamde vergrijzingshotspots vaak wijken zijn die gekenmerkt worden door verspreide bebouwing. Dit blijkt uit enkele van de wijknamen zoals 'Geel-Verspreide bebouwing' (Geel), 'Meeswijk-Verspreide bebouwing' (Maasmechelen), 'Rosmeer-Verspreide bebouwing' (Bilzen), 'Boekhout-Verspreide bebouwing' (Gingelom), 'Gringimme-Verspreide bebouwing' (Geraardsbergen), 'Hoogstade-Verspreide bebouwing' (Alveringem), etc.

Kijken we tot slot naar het gemeenschappelijke casegebied dan vinden we de wijken met een hoog aandeel 60-plussers terug in Aalst (wijk 'Beekveld': 79%) Sint-Amands (wijk 'Lippelo-Verspreide bebouwing': 66%), Hamme (wijk 'Bunt': 64%), Temse (wijk 'Vroonhof': 55%), Bornem (wijk 'Rijkenhoek-Dries': 61%),...

Figuur 30: Percentage 60 jaar en ouder, 2010

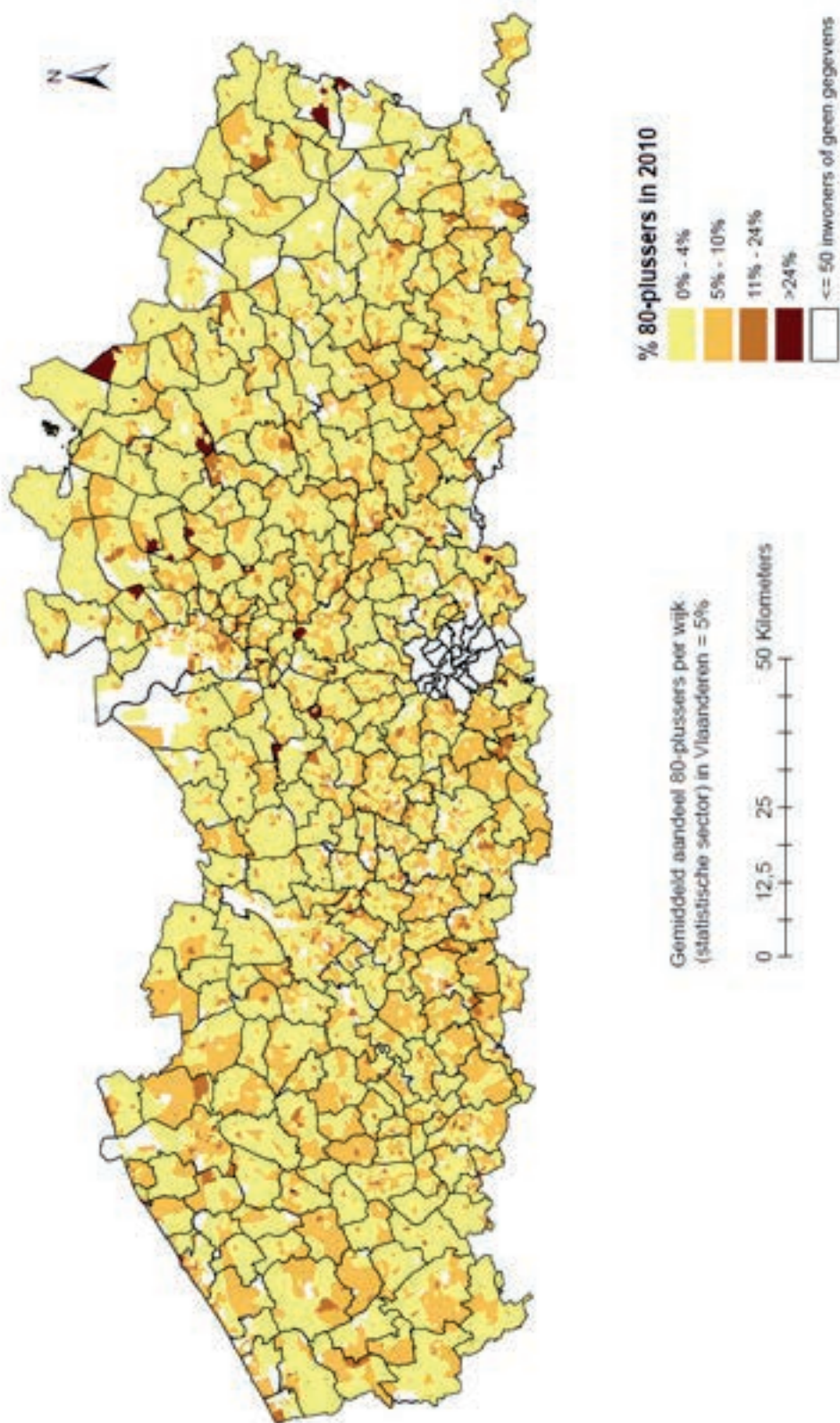
Figuur 31: Percentage 60 jaar en ouder met casegebied, 2010 (z-scores)

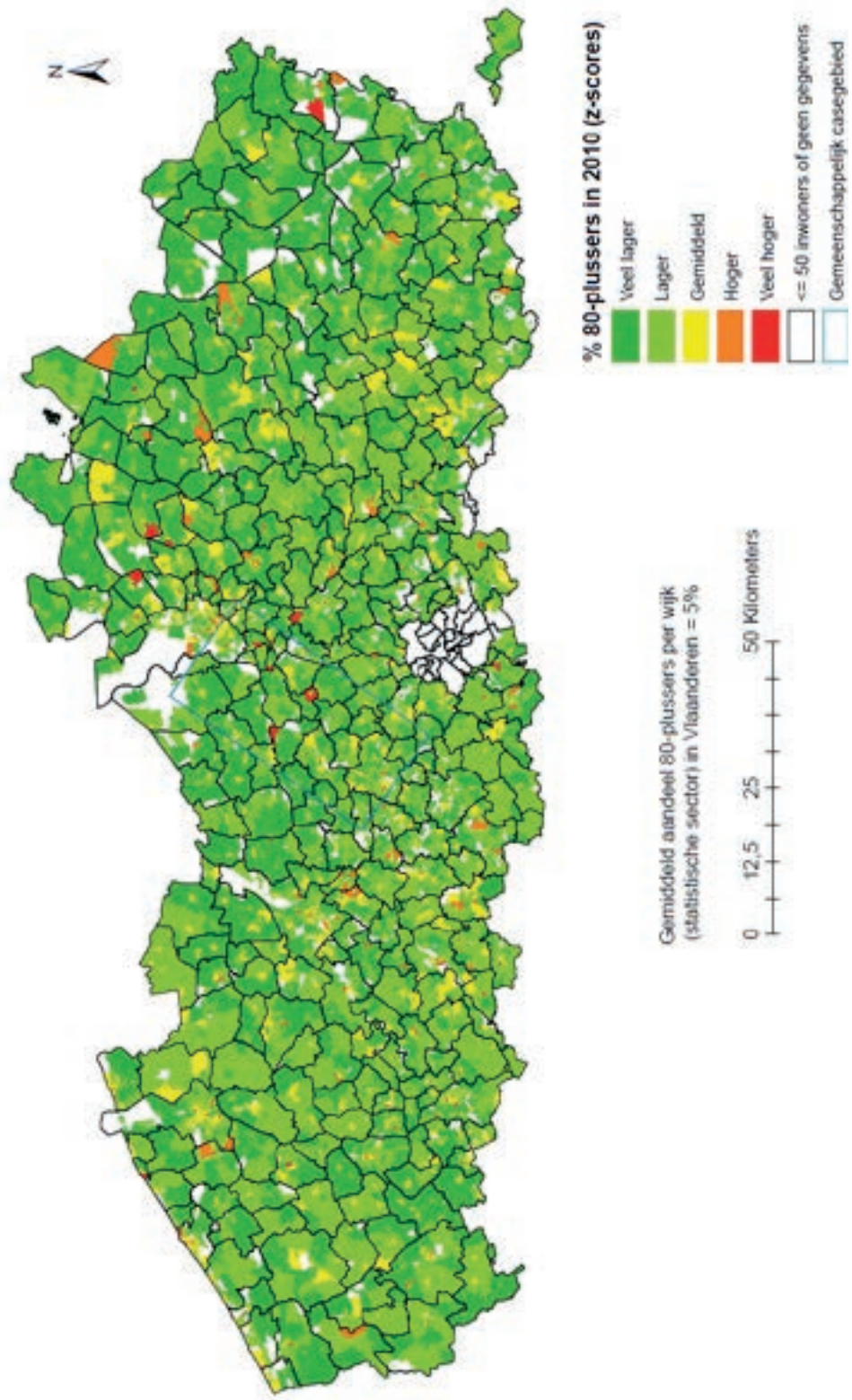
3.2.1.2 80 jaar en ouder

De zestigplussers van nu zijn lang niet meer zo immobiel als de zestigplussers van een aantal generaties geleden. Om ook eens te kijken naar de alleroudsten binnen de heterogene groep ouderen maakten we kaarten voor 80-plussers (Figuur 32 en Figuur 33). In de Antwerpse Kempen zien we een aantal hotspots; wijken waar het aandeel 80-plussers meer dan een kwart van de bevolking bedraagt. Ook ten zuiden van Antwerpen en in Limburg zien we af en toe een donkere vlek opduiken. Van een duidelijke trend is echter geen sprake. Aan de kust zien we nu een minder eenduidig patroon opduiken. Enkel Oostende en De Haan kennen een wijk waar het aandeel 80-plussers hoger ligt dan 24%. Dit beeld bevestigt de vaststelling van De Klerck (2011) in zijn studie over vergrijzing aan de kust dat vooral 50-79 jarigen graag aan de Belgische kust wonen. Een snelle vergelijking tussen de kaarten voor de 60-plussers en de 80-plussers toont ons ook meteen waar de interne vergrijzing hoog is. De top 5 van wijken met het hoogste aandeel 80-plussers bestaat uit de wijken 'Broek' in de gemeente Niel (77%), 'Wenduine Duinen-West' (67%), de wijk 'Meerspoort' in Oudenaarde (55%), de wijk rond het 'Stedelijk sportplein' in de stad Sint-Niklaas (51%) en de wijk 'Beekveld' in de stad Aalst (48%). Twee van deze wijken liggen tevens in het gemeenschappelijke casegebied.

Figuur 32: Percentage 80 jaar en ouder, 2010

Figuur 33: Percentage 80 jaar en ouder met casegebied, 2010 (z-scores)

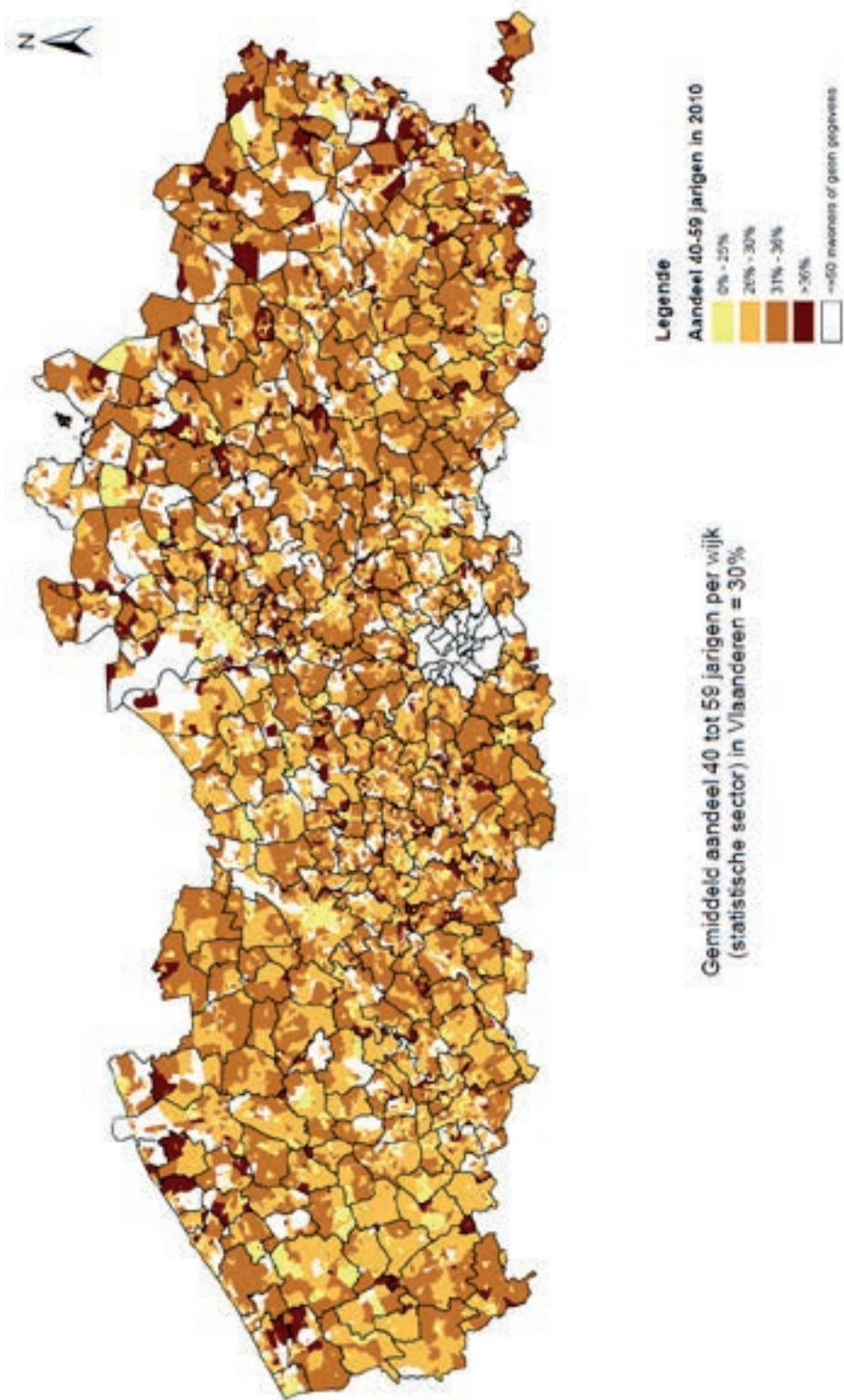

3.2.2 Vergrijzing in Vlaanderen op wijkniveau, in 2030?

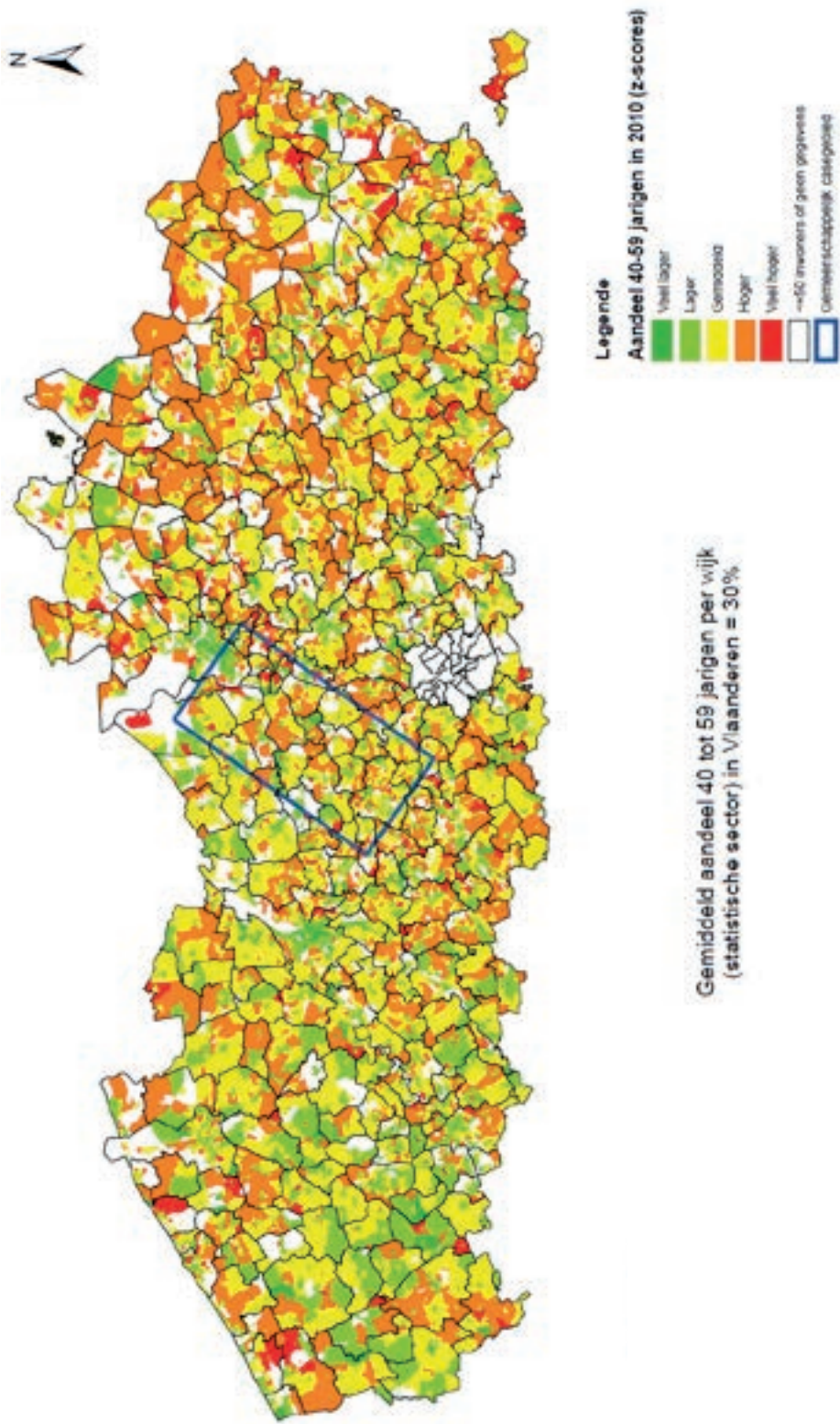
De bevolkingsprognoses van de Studiedienst van de Vlaamse regering voor de periode 2009-2030 die eerder aan bod kwamen (zie § 3.1.2) werden berekend op het niveau van de Vlaamse gemeenten. Technisch gezien is het mogelijk om deze prognoses ook te berekenen op het niveau van de statistische sectoren. Prognoses dragen echter altijd enige onzekerheid over de juistheid van de voorspelling met zich mee. In het algemeen geldt dat deze onzekerheden groter worden naarmate men verder in de toekomst kijkt, maar ook naarmate het schaalniveau lager wordt (hoe kleiner het inwonertal, hoe groter de onzekerheidsmarge) en naarmate er op specifieke groepen (bijvoorbeeld de evolutie van het aantal ouderen) ingezoomd wordt. Deze laatste twee redenen geven dan ook meteen aan waarom de validiteit van prognoses voor de ouderen in Vlaanderen op het niveau van de statistische sector erg laag ligt. We kozen er daarom voor om een ruwe schatting te maken van het aandeel ouderen in 2030 op basis van de huidige generatie 40 tot 59-jarigen. Zij zullen in 2030 immers de generatie 60 tot 79 jarigen vormen. De grote schattingsfout zit hier uiteraard in het feit dat we geen rekening houden met mogelijke verhuisbewegingen en sterfte.

Figuur 34 en Figuur 35 bieden dan ook slechts een ruwe schatting van de generatie 60 tot 79 jarigen in 2030. Een duidelijk ruimtelijk patroon is hier niet uit af te leiden. Toch valt ook hier - net zoals bij de prognoses van de SVR - op dat de steden de laagste aandelen 60-plussers zullen optekenen in 2030.

Figuur 34: Percentage 40 tot 59 jarigen, 2010 (als ruwe schatting van het aandeel 60-79 jarigen in 2030)

Figuur 35: Percentage 40 tot 59 jarigen, 2010 (z-scores) (als ruwe schatting van het aandeel 60-79 jarigen in 2030)

4. Uitleiding

In dit rapport werd de kaartenbundel gepresenteerd die de ruimtelijke spreiding van de vergrijzende bevolking en de migranten in Vlaanderen weergeeft. Omwille van methodologische redenen (een lage validiteit van prognoses op statistisch sectorniveau) of een gebrek aan data (herkomstgegevens van migranten op wijkniveau of interne migratiebewegingen van migranten van en naar andere Belgische gemeenten volgens herkomst in plaats van volgens nationaliteit) kon het rapport echter niet altijd diep genoeg ingaan op de huidige en toekomstige trends in het migratie- en vergrijzingslandschap van Vlaanderen. Daardoor blijft het soms gissen naar de betekenis achter bepaalde ruimtelijke trends zoals de eerste vormen van deconcentratie van bepaalde migrantengroepen die we lijken te ontwaren in de grootsteden. Het is dan ook de bedoeling dat we in een volgende fase aan de hand van cases meer zicht krijgen op de achterliggende trends, alsook op de impact hiervan op de Vlaamse ruimte. Dit casestudy-onderzoek moet ons ook een betere basis geven voor de ontwikkeling van een strategisch ruimtelijk concept dat de veerkracht van de Vlaamse ruimte verhoogt ten aanzien van demografische ontwikkelingen en uitdagingen.

Een van de doelstellingen van dit rapport was ook om op basis van een aantal trends en evoluties die uit de kaarten naar voren kwamen, de ruimtelijke focus van de verdere - hoofdzakelijk kwalitatieve - fases van dit onderzoek te vernauwen. We geven hier dan ook kort nog even de belangrijkste vaststellingen mee en geven aan op welke ruimtelijke trends en/of deelgebieden in Vlaanderen we ons in het verdere kwalitatieve luik van dit onderzoek zullen concentreren.

Zo konden we op basis van secties §3.1 en §3.2 in dit rapport besluiten dat de uitdagingen die een vergrijzende bevolking met zich meebrengt niet in alle regio's het grootst zullen zijn en bovendien ook niet op hetzelfde moment zullen pieken. De provincies Limburg en Antwerpen kennen momenteel nog een relatief jonge bevolking, maar mogen zich tegen 2030 verwachten aan een zeer sterke groei van het aandeel ouderen. Daarnaast toonden de bevolkingsprojecties van de Studiedienst van de Vlaamse regering aan dat het vooral de gebieden buiten de steden zijn die een sterke vergrijzing zullen kennen in 2030 (Willems en Lodewijckx, 2011). Uit de kaarten op wijkniveau kwam ook duidelijk naar voren dat de vergrijzing het sterkst is in de wijken die worden gekenmerkt door verspreide bebouwing. Het beleid staat dus voor enkele grote uitdagingen. De concentratie ouderen is immers het grootst buiten de steden; regio's waar het voorzieningennetwerk vaak het minst is uitgewerkt. In latere fases van dit onderzoek richten we ons dan ook hoofdzakelijk op de ruimtelijke uitdagingen van vergrijzing op het platteland en in de meer suburbane regio's. Aangezien de vergrijzing ongelijk toeslaat, zullen we ons allereerst richten op de regio's die nu al te maken hebben met een sterk vergrijzende bevolking. De succesformules die in deze regio's werden toegepast en getest, kunnen dan als inspiratie dienen voor de regio's in de provincies Limburg en Antwerpen die zich pas in een latere fase mogen verwachten aan een sterk groeiende populatie 60-plussers.

Wat migratie betreft; kwamen er ook een aantal belangrijke ruimtelijke patronen en trends uit de kaarten naar voren. Zo bleek dat niet elke herkomstgroep hetzelfde ruimtelijke vestigingspatroon vertoont. Er is bijvoorbeeld een duidelijk verschil tussen de migranten van Marokkaanse en Turkse herkomst en de meer recentere Oost-Europese herkomstgroepen. Daar waar voor de eerste groep de ruimtelijke trends uit het verleden nog een belangrijke rol spelen (cf. gastarbeiders in nabijheid van voormalige nijverheids- en industriesectoren in de grootsteden en de mijngemeentes) en versterkt worden door kettingmigratie en gezinshereniging, ligt de weg voor de nieuwere groep migranten uit Oost-Europa die hoofdzakelijk migreren omwille van economische motieven nog meer open (zie ook Wets & Pauwels, 2011). Zij vertonen dan ook een meer diffuus vestigingspatroon.

Daarnaast bleek dat de meeste migranten in Vlaanderen en Brussel nog steeds de stad als woonplaats lijken te verkiezen boven de kleinere gemeenten. Toch bleek zowel uit de kaarten met inwoners volgens nationaliteitsgroep op wijkniveau, als uit de kaarten waarop de

binnenlandse migratiesaldi van personen met niet-Belgische nationaliteit werden weergegeven dat er duidelijk sprake is van een trek van de stad naar de rand. Ook onderzoek in de VS geeft aan dat de traditionele aankomstwijken in de steden niet langer de enige aankomstgebieden zijn. Steeds vaker duiken er in de VS ook suburbane aankomstwijken op (Singer, Hardwick, & Bretell, 2008; Downey & Smith, 2011). Voor Vlaanderen bestaat er nog geen concreet onderzoek over aankomstwijken in niet-stedelijke regio's. Toch zien we - vaak enkel afgaande op het straatbeeld - ook in meer landelijke regio's de eerste voorzieningen opduiken die inspelen op, of gerund worden door, een groeiende groep migranten. De kaarten lieten echter niet toe om ook de achterliggende beweegredenen en oorzaken van de ze verschuiving te achterhalen. De vraag of het hier om een verhuisbeweging ten gevolge van sociale stijging of sociale verdringing gaat, blijft dus voorlopig nog onbeantwoord. In het kwalitatieve vervolgonderzoek naar de vraag hoe we veerkracht van de Vlaamse ruimte ten opzichte van internationale migratiestromen kunnen verhogen, zullen we ons dan ook zowel focussen op de grootstedelijke aankomstgebieden als op de aankomstgebieden in de kleinere steden of in de suburbane regio's. Het is daarbij ook de bedoeling om aandacht te besteden aan de achterliggende verklaringen voor deze, al dan niet nieuwe, vestigingspatronen.

5. Bijlage

Referentiekaart Vlaamse en Brusselse gemeenten:

Bronnen

- Administratie Planning & Statistiek. (2005). *Demografische ontwikkelingen in Vlaanderen en de gevolgen van de veroudering voor meerdere levensdomeinen*. Brussel: Vlaams Parlement.
- Blommaert, J. (2011). Superdiversiteit. *Samenleving en Politiek*, 18(9).
- Breda, J., Pacolet, J., Hedeboom, G., & Vogels, J. (2010). Programmatie thuiszorgen ouderenvoorzieningen. Leuven: HIVA.
- Buffel, T., Demeere, S., De Donder, L., & Verté, D. (2011). Fysieke, sociale en psychologische dimensies van de woonomgeving: Ouderen aan het woord over hun verbondenheid met de buurt. *Tijdschrift voor sociologie*, 32(1), 59-87.
- De Decker, P., Meeus, B., Schillebeeckx, E., & Oosterlynck, S. (2013). *Should I stay or should I go? Preparing for old age in Flanders, Belgium - an exploration* Paper presented at the ENHR, Tarragona.
- De Klerck, P. (2011). Vergrijzing en ouderenzorg aan de Kust: moet er nog (nieuw) zand zijn? Brussel: Studiedienst Vlaamse Regering.
- Declercq, A., Demaerschalk, M., & Spruytte, N. (2009). Uitdagingen in het gemeentelijk ouderenbeleid & suggesties om ze aan te gaan. *OCMW Visies*(1), 55-60.
- Downey, D. J., & Smith, D. A. (2011). Metropolitan reconfiguration and contemporary zones of transition: conceptualizing border communities in postsurburban California. *Journal of urban affairs*, 33(1), 21-44.
- Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg. (2011). *Toekomstige behoefte aan residentiële ouderenzorg in België: projecties 2011-2025*.
- Geldof, D. (2013). *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*. Leuven: Acco.
- Jamagne, P. (2012). *Vademecum. Statistische sectoren*. Brussel: FOD Economie, K.M.O, Middenstand en Energie.
- Lodewijckx, E. (2013). 'Recente immigranten in Vlaanderen. Wie zijn ze?': SVR.
- Lodewyckx, I., Wets, J., & Timmerman, C. (2011). *Gezinshereniging in België, de mythe ontcijferd*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Martiniello, M., Rea, A., Timmerman, C., & Wets, J. (Eds.). (2010). *Nieuwe migraties en nieuwe migranten in België*. Gent: Academia Press.
- Meeus, B. (2011). *Migrant workers and postsocialism. A social reproduction perspective to work migration from North-East Romania*. Catholic University Leuven, Leuven.
- Myncke, R., & Vandekerckhove, B. (2007). *Toekomstige ruimtebehoefte voor ouderen in Vlaanderen*: Ministerie van de Vlaamse gemeenschap - Departement RWO.
- Noppe, J., & Lodewijckx, E. (2012). De gekleurde samenleving. Personen van vreemde herkomst in Vlaanderen. *SVR-Webartikel*, 3.
- Oosterlynck, S., Schillebeeckx, E., & Schuermans, N. (2012). Voorbij sociale mix. In D. Holemans (Ed.), *Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*. (pp. 117-127). Berchem: Epo vzw.
- Pauwels, F., Clycq, N., & Timmerman, C. (2010). Nieuwkomers in Vlaanderen - Meso en Micro Perspectieven. In M. Martiniello, A. Rea, C. Timmerman & J.

- Wets (Eds.), *Nieuwe migraties en nieuwe migranten in België* (pp. 177-249). Gent: Academie Press.
- Pelfrene, E. (2004). In en uitwijking in Vlaamse steden en gemeenten. Analyse van de interne en externe migratie naar leeftijd en ruimtelijke structuren voor de periode 1995-2002. *Stativaria*, 33.
- Pelfrene, E. (2005). Ontgroening en vergrijzing in Vlaanderen 1990-2050. *Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning en Statistiek*.
- Schillebeeckx, E., & Albeda, Y. (2014). Van stedelijke migrantenwijken naar diverse suburbs? Een verkenning van sociaalruimtelijke patronen van migranten in en rond Antwerpen. In S. Oosterlynck, G. Verschraegen, D. Dierckx, F. Vandermoere & C. De Olde (Eds.), *Over gevestigden en buitenstaanders. Armoede, diversiteit en stedelijkheid*. Leuven: Acco
- Singer, A., Hardwick, S. W., & Bretell, C. B. (Eds.). (2008). *Twenty-first-century gateways. Immigrant Incorporation in Suburban America*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Steunpunt Sociale Planning. (2010). *Dossier. Minderheden in Vlaams-Brabant*. Leuven: Provincie Vlaams-Brabant.
- Van Meeteren, M., Engbersen, G., & Van San, M. (2007). *Irreguliere immigranten in België: inbedding, uitsluiting en criminaliteit*. Rotterdam.
- Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. *Ethnic and racial studies*, 30(6), 1024-1054.
- Wets, J., & Pauwels, F. (2011). Arbeidsmigratie vanuit Oost-Europa. Polen, Roemenen en Bulgaren op de Belgische arbeidsmarkt. Leuven: HIVA Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving.
- Willems, P., & Lodewijckx, E. (2011). *SVR-projecties van de bevolking en de huishoudens voor Vlaamse steden en gemeenten. 2009-2030*. Brussel: Vlaamse Overheid.

**Wonen, zorg en
ruimtelijk ordenen in een
vergrijzende samenleving:
Een verkenning.**

Pascal De Decker, Elise Schillebeeckx,
Emma Volckaert en Stijn Oosterlynck

INHOUD

1. Inleiding	174
2. Over de factor ‘omgeving’ bij goed ouder worden	177
2.1 The New Gerontologists en actief ouder worden	177
2.1.1 Disengagement theory (DT).....	177
2.1.2 New Gerontologists (NG).....	177
2.1.3 Niet alle ouderen worden oud op dezelfde manier	178
2.2 Environmental gerontology	178
2.2.1 Waarom is de omgeving belangrijk?	179
2.2.2 Het mantra: ag(e)ing-in-place	179
2.2.3 AiP: als het fout loopt... ..	180
3. Beleidsanalyse	186
3.1 Beleidsdocumenten van de Vlaamse regering.....	186
3.1.1 Regeringsperiode 2009 - 2014	186
3.1.2 Regeringsperiode 2014-2019	188
3.2 De beleidspraktijk.....	190
3.2.1 Residentiële zorg	190
3.2.2 Thuiszorg	193
3.2.3 Innovatieve initiatieven..	27
3.3 Is een huis een pensioen?	198
4. Hoe wonen ouderen?.....	201
4.1 Bewonerstitel en woonkosten	201
4.1.1 Bewonerstitel	201
4.1.2 Woonuitgaven	202
4.2 Woonvorm.....	205
4.3 (On)aangepast wonen.....	205
4.3.1 GWO 2013	205
4.3.2 Belgian Ageing Studies	210
4.4 (On)aangepaste woonomgeving	214

5. De geografie van de vergrijzing	215
5.1 Vergrijzing in Vlaanderen in kaart	215
5.2 Residentiële ouderenvoorzieningen in Vlaanderen in kaart	221
6. De ouderen zelf	225
6.1 Woonaspiraties op hogere leeftijd: kwantitatief onderzoek	225
6.2 Woonaspiraties op oudere leeftijd: kwalitatief onderzoek	228
6.2.1 “Ze zullen mij hier buiten moeten dragen”	228
6.2.2 ‘Ageing-in-place’ vs. ‘moving-in-time’	229
6.2.3 De voorbereiding	230
6.2.4 Inwonen bij de kinderen?	232
6.2.5 Het eigen perspectief	233
6.3 Anticiperen op wonen op de oude dag: een onderzoek aan de kust	234
6.3.1 Het onderzoek	234
6.3.2 Weinigen zijn voorbereid	235
6.4 Sociale isolatie en vereenzaming	236
6.5 De woning als kapitaal	236
6.5.1 Huurloos wonen	236
6.5.2 Een huis is om te houden	237
6.5.3 Opeethypotheke(n) (of omgekeerde hypotheke(n))	237
6.5.4 Wantrouwen in financiële instellingen	238
7. Oud worden op de juiste plaats: aandachtspunten	240
7.1 Aandachtspunten voor onderzoek en beleid bij ageing-in-place	240
7.2 Aandachtspunten voor beleid bij moving-in-time	241
7.3 Workshops	242
Bronnen	244

1. Inleiding

Voorliggend rapport kadert binnen het theoretisch van van veerkracht opgebouwd binnen WP2 van het Steunpunt Ruimte. De centrale vraag is in welke mate de Vlaamse ruimtelijke structuur veerkrachtig is in het licht van grote demografisch veranderingen, in casu (externe) migratiestromen en de vergrijzing. Wat zijn deze trends en wat is hun ruimtelijke impact. In dit rapport komt het luik 'vergrijzing' aan bod.

Er komt een 'grijze tsunami' op ons af. Toch als we bijvoorbeeld (voormalig) Itinera onderzoeker Van Damme (2010) mogen geloven. Deze tsunami wordt gevoed door meer ouderen ('*baby boomers*') die bovendien langer leven.

Het Planbureau (2015) raamt dat de Belgische bevolking ouder dan 60 jaar zal stijgen van ongeveer 2.420.000 in 2010 naar een kleine 3.800.000 in 2060; of een stijging met 55% (tabel 1). Het is te verwachten dat, volgens dezelfde raming, het aantal 80-plussers bijna zal verdrievoudigen: van een goede 450.000 naar meer dan 1,1 miljoen. Men spreekt in dat geval over de *dubbele vergrijzing*, de vergrijzing binnen de vergrijzing, ook wel '*verzilvering*' genoemd.

Voor Vlaanderen betekent dit dat het aantal 60-plussers in de periode 2014-2060 naar alle verwachtingen met meer dan 700.000 zal toenemen. Ongeveer twee derden van de toename, ongeveer 420.000, zullen ouder dan 80 jaar zijn. Volgens de ramingen van het Planbureau zullen in 2060 een kleine 800.000 80-plussers in Vlaanderen leven.

Figuur 1 toont dat het aandeel 60-plussers in Vlaanderen tot 2060 aanhoudend zal blijven stijgen en evolueert van een aandeel in de bevolking van 25,1% in 2014 tot een verwachte 37,7% in 2060. De groep 60 tot 80 jaar blijft stijgen tot 2030 om vervolgens licht te dalen en rond 2050 te stabiliseren. Het aandeel 80-plussers blijft stijgen tot 2060 en stijgt als gevolg van het cohorte-effect – de babyboomgeneratie schuift steeds verder door – vooral sterk in de periode 2030-2050. Daartegenover staat dat het aandeel actieven (20- tot 59-jarigen) over de gehele periode afneemt van 53,2% in 2014 naar 46,5% in 2060.

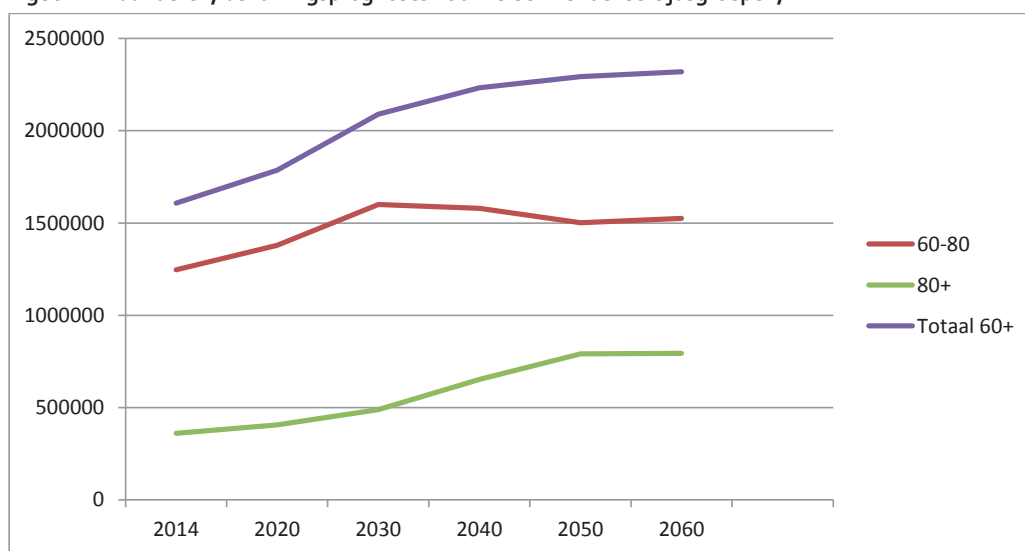
Deze ontwikkelingen hebben belangwekkende gevolgen en genereren behoorlijke uitdagingen. Een aantal daarvan zijn nauwelijks uit de actualiteit. Wel worden de uitdagingen die de vergrijzing met zich meebrengt in de publieke opinie doorgaans gereduceerd tot de betaalbaarheidsproblematiek van de pensioenen en van de (gezondheids)zorg. De brede consensus daarrond is dat we de vergrijzing onvoldoende hebben voorbereid (zie bijv. De Decker, 2013 voor een overzicht). Over wonen, de onmiddellijke woonomgeving en de woonplek – en de problemen die daarmee gepaard kunnen gaan – wordt echter zelden gerept. Dit is geheel ten onrechte en zelfs bevreemdend, gelet op het feit dat vanuit het beleid de nadruk gelegd wordt op zo lang mogelijk thuis blijven wonen. Vertrekkend vanuit de vaststelling dat met de ouderdom de mobiliteit kan/zal afnemen, wijzen diverse auteurs, op verschillende cruciale problematieken die met 'het wonen' verbonden zijn en die de zelfredzaamheid en bijgevolg de gezondheid van ouderen bedreigen (zie bijv. De Decker e.a., 2015; Verté e.a., 2014; Golant, 2015). We stippen ze hier aan en gaan er verder in dit rapport dieper op in.

Tabel 1: Vlaanderen, bevolkingsprognoses voor verschillende leeftijdsgroepen, 2000-2060

Aantallen	2014	2020	2030	2040	2050	2060	2014-2060
20-59	3.413.304	3.356.168	3.242.146	3.273.652	3.332.701	3.401.629	-11.675
60-80	1.246.359	1.379.371	1.600.529	1.579.950	1501.882	1.525.358	+278.999
80+	360.997	406.034	488.687	652.673	791.613	793.593	+432.596
Totaal 60+	1.607.356	1.785.405	2.089.216	2.232.623	2.293.495	2.318.951	+711.595
Aandelen							
20-59	53,2	51,2	47,6	46,6	46,4	46,5	-6,7
60-80	19,4	21,0	23,5	22,5	20,9	20,8	+1,4
80+	5,6	6,2	7,2	9,3	11,0	10,8	+5,2
Totaal aandeel 60+	25,1	27,2	30,7	31,8	31,9	31,7	+6,6

Bron: Federaal Planbureau; FOD Economie - Algemene Directie Statistiek, 2015; eigen berekeningen

Figuur 1: Vlaanderen, bevolkingsprognoses voor verschillende leeftijdsgroepen, 2000-2060

Bron: Federaal Planbureau; FOD Economie - Algemene Directie Statistiek, 2015

(Potentieel) onaangepast wonen op oudere leeftijd heeft drie dimensies.

- In de eerste plaats is de woning mogelijks niet meer aangepast aan de verminderde mobiliteit van de oudere. Onaangepaste en ontoegankelijke woningen doen de zelfstandigheid van ouderen afnemen en dat kan een bedreiging vormen voor hun gezondheid, hun onafhankelijkheid en hun subjectief welbevinden.
- De woning mag echter, dimensie twee, niet los gezien worden van de woonomgeving waarin ze zich bevindt. Des te ouder men wordt, des te meer tijd men doorbrengt in zijn woning en woonomgeving. Vandaar het belang om in beschouwingen ook de kwaliteit – of het gebrek eraan - van de directe woonomgeving mee te nemen. Immers, ook deze kan bij het verouderen onaangepast worden. Met de fysieke woonomgeving speelt voor zelfstandig thuiswonende ouderen een belangrijke rol voor het welbevinden en het behoud van onafhankelijkheid. Met de fysieke of gebouwde leefomgeving wordt verwezen naar de zichtbare, materiële elementen van de omgeving, zoals de aanleg van straten en voetpaden, de publieke ruimte, de positie van de buurt t.o.v. omliggende buurten, het

verkeer en de aanwezigheid van voorzieningen (De Witte e.a., 2012). Een aspect van de fysieke omgeving, is de toegankelijkheid van de woonomgeving. Dat betreft een goed begaanbare omgeving zonder obstakels, trappen of hellingen, voorzien van voldoende veilige oversteekplaatsen en rustbanken met als doel het naar buiten komen van ouderen te faciliteren.

- De derde dimensie betreft de aanwezigheid en bereikbaarheid van voorzieningen. Dat is een cruciaal element. En dit om drie redenen. Ten eerste vergt het een minder grote inspanning om zich zelfstandig te verplaatsen naar basisvoorzieningen zoals bakker, slager en kruidenier wanneer die dichtbij zijn. Ten tweede, als ze dichtbij zijn, worden ouderen ertoe aangezet om te wandelen wat goed is voor de gezondheid. En ten derde is een goed ontsloten omgeving goed voor het psychisch welbevinden van de ouderen (De Witte e.a., 2012).

De vaststelling dat heel wat ouderen in onangepaste woningen en woonomgevingen ouder zouden kunnen worden, verantwoordt een maatschappelijke bezorgdheid over hoe het verder moet. Temeer daar onderzoek na onderzoek in binnen- en buitenland aantoonde dat de ouderen zolang mogelijk in hun eigen woning willen blijven wonen (Maes, e.a., 1999; Myncke & Vandekerckhove, 2007; De Witte e.a., 2012; 2014 De Decker, 2013; Pannecoucke & De Decker, 2015). Ze prefereren wat in het vakjargon 'ageing in place' genoemd wordt.

Er is echter een maar. *Ageing in place* mag dan wel een wens van de ouderen zijn en een beleidsparadigma, Verté e.a. (2014 – zie ook Golant, 2015; Vandekerckhove e.a., 2015) wijzen er op dat 'ageing in place' toch wel veronderstelt dat woning en woonbuurt aangepast zijn. Dat is niet steeds het geval. Bovendien stelt zich de vraag, gegeven de Vlaamse door 'sprawl' gedomineerde ruimtelijke orde, hoe de zorg voor al die verspreid wonende ouderen georganiseerd kan worden, wetende dat heel wat beroepen die met ouderenzorg te maken hebben – o.a. thuiszorg - nu al knelpuntberoepen zijn en dat gespecialiseerde zorg om kosten- en efficiëntieredenen concentratie vergt en niet overal in de nabijheid aanwezig kan zijn. *Ageing in place* zoals hierboven gedefinieerd – het de facto blijven wonen in de (laatste) gezinswoning -, lijkt o.i. op een romantisch plaatje dat voorbij gaat aan moeilijkheden die met ouder worden gepaard kunnen gaan: de hele dag alleen zijn, geen vrienden en kennissen noch familie in de buurt, ontbrekende of inefficiënte mantelzorg, (on)betaalbaarheid en (on)beschikbaarheid van de zorgverlening.

Het vertrekpunt van voorliggende verkenning, is dat een samenloop van factoren ervoor zullen zorgen dat decent *ageing-in-place* voor velen niet zal kunnen. Ook al wensen velen het, weinigen sterven fit. Dat opent twee pistes. Een eerste betreft het *ageing in place*. De Witte e.a. (2012), Smetcoren e.a. (2016) bepleiten ter zake *ageing well in place*. Het gaat er dan niet alleen om zo lang mogelijk thuis te blijven wonen, maar om zo lang mogelijk in de woonomgeving van iemands voorkeur te blijven wonen op een respectvolle en waardige manier (De Witte e.a., 2012: 220). De tweede piste betreft het op tijd verhuizen – *moving in time*. Piste 1 impliceert dat wonen en woonomgeving aangepast moet zijn/worden en dat adequate zorg naar de mensen gebracht kan worden. Piste 2 impliceert dat alternatieven uitgebouwd moeten worden. Het uitwerken van beide pistes hebben implicaties voor het ruimtelijk, woon- en zorgbeleid, en de afstemming van die drie beleidsdomeinen op mekaar.

Voorliggend rapport is als volgt opgebouwd. In een eerste deel gaan we op basis van een kort literatuuronderzoek, daarbij Golant (2015) volgend, na wat de rol is van de factor 'omgeving' bij het succesvol ouder worden. In deel twee bekijken we het beleid. We gaan na wat de voornaamste opties zijn van diverse beleidsdomein (welzijn, ruimtelijke ordening, wonen) en bekijken de recente evolutie van beleidspraktijk inzake residentiële ouderenzorg en thuiszorg. In deel drie bekijken we hoe ouderen wonen. Deel vier schetst de geografie van de vergrijzing. En in deel vijf laten we de (aankomende) ouderen zelf aan het woord. We sluiten af met enkele aanbevelingen voor een beleid inzake ruimtelijke ordening.

We moeten benadrukken dat voorliggende nota een eerste inventaris betreft en niet het gevolg van nieuw empirisch onderzoek. De nota is ook geschreven vanuit het perspectief van afnemende mobiliteit, terwijl er een grote groep ouderen tot op het einde van het leven vitaal blijft. De aanbevelingen zijn dan ook tentatief en nodigen uit tot grondig onderzoek over het vraagstuk van de geografie van de vergrijzing en haar gevolgen, een ontwikkeling die de komende 30 jaar prominent zal blijven achtervolgen.

Omdat het rapport slechts een inventaris is, hebben we de inhoud van het rapport gevalideerd d.m.v. twee workshops, één met (de verantwoordelijken van) zorgverstrekkende organisaties en één met vertegenwoordigers van de relevante administraties.

2. Over de factor 'omgeving' bij goed ouder worden

2.1 The New Gerontologists en actief ouder worden

2.1.1 Disengagement theory (DT)

Lange tijd domineerde de visie van wat Golant (2015) omschrijft als de '*disengagement theorists*' (DT) op het ouder worden. Deze visie houdt in dat 'ouderen' verschillen van de anderen, de niet-ouderen. Ze zijn fysiek minder sterk of actief, ervaren een achteruitgang in hun mentale mogelijkheden en ze verminderen de breedte van hun sociale relaties waardoor ze in kleinere sociale cirkels frequenter en in hoofdzaak contacten hebben met nabije familieleden en vrienden. Ze gaan minder naar sociale ontmoetingen en nemen minder verantwoordelijkheden op. Ze zitten minder 'in' de wereld. Ze zijn meer introspectief, teruggetrokken, introvert. Volgens de DT betreft dit een vrijwillige terugtrekking, omdat ouder worden biologisch natuurlijk en onvermijdelijk is. Wat zich voordoet, is bijgevolg een normale en 'gezonde' reactie, eerder dan een pathologisch of afwijkend antwoord.

2.1.2 New Gerontologists (NG)

Met de opkomst van de 'New Gerontology paradigm' verandert de kijk op veroudering. Volgens de '*New Gerontologist*' (NG) zijn er geen gepredetermineerde biologische of voorbedrade ontwikkelingen die bepalen hoe we verouderen (zie ook Westerdorp, 2014; Verburg, 2015). De positieve boodschap van de NG is dat het niet hoeft om als oudere ziek en invalide te worden. Als men de juiste dingen doet en zijn persoonlijke verantwoordelijkheid opneemt, dan kan men 'aanvallen' die (vroeger) gepaard gingen met verouderen, pareren. Niet 'succesvol' verouderen is in hun ogen de eigen fout. Dus: eet correct, oefen, vermijdt stress, ga regelmatig naar de controle, doe hersengymnastiek en men blijft goed. Het idee leeft dat we de kwaliteit van ons leven kunnen blijven controleren en dat we daardoor reële keuzen kunnen maken over hoe we willen leven.

Succesvol verouderen omvat volgens de NG de volgende 3 elementen:

- Het vermijden van ziekte en invaliditeit,
- Het behoud van actief mentaal en fysiek functioneren,
- Het actief blijven.

Volgens de NG is het bovendien nooit te laat om te beginnen: "*The frailty of old age is largely reversible. Most older people, even the very old and weak, have the capacity to remarkably increase their muscle strength, balance, walking ability, and overall aerobic power*" (in Golant, 2015).

Meer zelfs: "*Older people can significantly improve their short-term memory by making lists and training their memory with practice games*" (Golant, 2015).

Oudere mensen moeten, in de redenering van de NG, na pensionering, aangepaste, werkvervangende activiteiten vinden en manieren om hun vriendschappen die met het werk te maken hadden, te behouden of te vervangen. Na het opvoeden van de kinderen en werk wordt immers nog nauwelijks iets van ouderen verwacht. Het uitgesproken advies van niet-ouderen aan ouderen is dan 'take it easy', wat betekent: doe weinig, amuseer je. De onuitgesproken boodschap is: 'vind je eigen weg en blijf van de onze af'. Heel wat oudere mannen en vrouwen doen volgens de NG beter dan dat: ze vinden nieuwe vrienden, vervangen werk deels door vrijwilligerswerk, onderhouden hun condities en genieten van het toegenomen aanbod aan vrijetijdsactiviteiten. Het doel van de NG is om meer mensen succesvol ouder te doen worden.

De 'new gerontologists' onderzoek tonen aan:

- dat er een sterk verband is tussen het doen van fysieke activiteiten en fysieke en mentale aandoeningen, invaliditeit en overleven;

- dat er een positieve relatie is tussen bepaalde activiteiten en de cognitieve status van ouderen;
- dat ouderen die meer geëngageerd zijn in een veelheid van vrijetijds-, cognitieve en fysieke activiteiten beter scoren op cognitieve oefeningen dan minder geëngageerde ouderen;
- dat het totale aantal productieve activiteiten van ouderen (werk, formeel en informeel vrijwilligerswerk, zorg) gerelateerd is met het eigen, zelf-gerapporteerde, welgevoelen.

2.1.3 Niet alle ouderen worden oud op dezelfde manier

Het NG-paradigma en de er bij aansluitende 'succesvol-ouderen'-vertogen, zijn niet van kritiek gespeend gebleven, o.a. omdat sterk werd gefocust op individuele indicatoren of variabelen als maatstaf voor fysieke of mentale gezondheid. Ze keken/kijken naar demografische indicatoren (inkomen, ras, etniciteit, leeftijd), fysieke gezondheid, functionele mogelijkheden, cognitief functioneren en zintuigelijke vaardigheden van oudere volwassenen, een kijk die volgens Golant (2015: 7), belangrijke implicaties heeft wanneer ze naar de praktijk wordt vertaald. Wanneer mensen advies kregen/krijgen over 'succesvol verouderen', betreft die het gebruik van gepaste medicijnen tegen allerlei kwalen en kwaaltjes, het nemen van vitaminen, de juiste voeding, regelmatig oefenen, het immuunsysteem versterken e.d.

Een eerste kritiek betreft de genegeerde realiteit: ook al leven mensen langer gezond, voor velen wordt verouderen op een bepaald moment een last. Golant wijst er voor de VS op dat van de 65-plussers 70% uiteindelijk wel een of andere vorm van lange termijnzorg nodig zal hebben en dat zelfs de meest proactieve ouderen een afname en verlies ervaren dat effect heeft op hun fysieke en mentale gezondheid, mobiliteit en cognitief functioneren. Sommigen worstelen met gecompliceerde gezondheidsproblemen en kunnen niet zonder hulp. En vaak gebeuren kwalijke dingen die zich buiten de controle van de oudere situeren. Vaak is dat de prijs van het langer leven (cf. Van de Ven, 2014).

Een tweede kritiek betreft de socio-economische dimensie. NG negeren de conditie van de minder draagkrachtigen die, wanneer ze jong(er) waren, minder kansen en middelen hadden om zogenoemde 'gezonde gewoonten' aan te nemen. NG 'vergeten' eveneens de effecten van mensen die op oudere leeftijd in financiële moeilijkheden zijn gekomen en die daardoor geen toegang hebben tot hoge-kwaliteit (gezondheids)zorg¹.

Als gevolg van achteruitgang en verlies hebben gerontologen al langer erkend dat ouderen vaak geen actief en gezond leven (kunnen) leiden tot ze sterven. Dat leidt ertoe dat er *grosso modo* twee brede groepen 'ouderen' kunnen worden beschouwd (Golant, 2015):

- het aantal jaren dat een oudere nog een behoorlijk compleet leven kan leven, m.a.w. zijn of haar dagelijkse activiteiten nog kan uitvoeren zonder beperkingen;
- het aantal jaren waarin ze te maken hebben met belangrijke beperking en dit zowel fysiek als cognitief.

Op deze segmenten zijn vaak verschillende labels gekleefd: 'young-old' vs 'old-old' (Funderburck, 2008; Simpson, 2015), actieve vs. afhankelijke ouderen, 'Third age' vs 'Fourth age' ouderen, met een ruwe scheidingslijn – een exacte leeftijd valt daar niet op te kleven – rond het 80ste levensjaar.

2.2 Environmental gerontology

Golant (2015: 8) benadrukt dat de boodschap van de NG niet verkeerd is, maar ze is onvolledig. Het is nodig om in de debatten ook de bevindingen van een nieuwe branche van de gerontologie mee te nemen, nl. deze van de 'environmental gerontology' (EG). De focus van de EG is "*to understand and predict how the residential and care environments occupied and used by older adults influence their physical and psychological well-being, and their mission is to find solution that will optimize the fit or congruence between ageing people and the places they live*" (Golant, 2015: 8).

EG stellen dat de pleitbezorgers van de NG verkeerdelijk veronderstellen dat mensen ouder worden in een situationeel, contextueel en ruimtelijk vacuüm. "*It is as if the dwellings, buildings, neighbourhoods, communities, and regions in which*

¹ Al zal dit ook in België spelen, toch is de kwaliteit van de zorg minder afhankelijk van de prijs omdat de gezondheidszorg in sterke mate ontkoppeld is van het inkomen (door de universele gezondheidszorgverzekering met bijkomende bescherming voor personen met een laag inkomen).

they live and their built, natural, social, organizational, and political environment make little difference in whether they enjoy their lives, feel good about themselves, live independently, and achieve healthy lifestyles” (Golant, 2015: 8).

Het zijn niet alleen de EG die er op wijzen dat de plaats waar iemand verblijft van belang is voor het actief ouder worden. Zorgverstrekkers wijzen er op dat de wijze waarop ouderen wonen (s.l.) van cruciale invloed is op hun levenskwaliteit (Diez Roux, 2002; Kawachi & Berkman, 2003). En dan verwijzen ze naar de aan- of afwezigheid van toegang tot gepaste voeding, betrouwbaar vervoer en adequate huisvesting.

Er is tot slot nog een belangrijk verschil tussen de EG en de NG. Formuleren laatstgenoemde vooral nogal eenzijdige passe-partout oplossingen – bewegen, gezond eten, ... -, dan vinden EG dat er voor ouderen meerdere ruimtelijke wegen (*‘environmental pathways’*) zijn om een goed leven te leiden en competente en meedogende zorg te krijgen. Er is geen *“one-size-fits-all utopian residential or care setting”* (Golant, 2015: 8).

2.2.1 Waarom is de omgeving belangrijk?

Zo rond de leeftijd van 60 jaar beginnen mensen te stoppen met werken, of ze gaan parttime werken. Met als gevolg dat heel wat meer tijd en activiteiten in en om de woning en buurt plaatsvinden. *“The totality of their ways of living – how and where they have fun, enjoy their friendships, keep stimulated, feel wanted and supported, attend religious services, shop, bank, obtain medical care, volunteer, and pursue new encore careers – become far more tightly synchronized with their physical addresses.”* Of, de onmiddellijke omgeving wordt belangrijker, prominenter naarmate men ouder wordt.

Wonen wordt - waar ook - nog belangrijker wanneer er een chronisch gezondheidsprobleem is, weze het fysiek of mentaal. Niet alleen wordt het dan belangrijker als plaats om comfortabel te leven, maar ook als een setting die achteruitgang of verlies moet compenseren. Ook omdat er dan zorg nodig is. Ooit duidelijke grenzen – woning/buitenwereld -, worden vaag. Kwalitatief leven hangt dan af van het vinden van thuiszorg/hulp (*in-home care*) en van de mogelijkheid gemakkelijk en veilig in de woning te bewegen en die gemakkelijk en veilig te bereiken (velen zijn niet ontworpen voor ouderen). *“Reaching what were once accessible destinations becomes a crucial concern”* (Golant, 2015: 9). Gezonde mensen kunnen zich niet voorstellen dat op een bepaald moment het ‘simpele’ bereiken van de kruidenier of dokter een probleem kan worden. Laat staan het bereiken van het toilet of het gebruiken van de douche in de eigen woning.

Omdat de meeste mensen lang in een bepaalde omgeving (ver)blijven (Meeus & De Decker, 2015; Janssens, 2015; Pannecoucke & De Decker, 2015), zijn ze ook gevoelig voor veranderingen in die omgeving. Soms zijn die positief: een familielid komt in de buurt wonen, of de omgeving wordt bewegingsvriendelijker, of er komt een zorgcentrum in de buurt. Maar doorgaans zijn veranderingen geen verbeteringen: goede burens vertrekken, vrienden verhuizen, de favoriete arts gaat op pensioen, de kruidenier sluit evenals de bakker en de beenhouwer (De Decker e.a., 2015).

2.2.2 Het mantra: ag(e)ing-in-place

Ouderen verkiezen met een overweldigende meerderheid *“to age in place”* (AiP), om ouder te worden waar ze zijn. Ze verkiezen dat boven een verhuis naar een nieuwe plek (Lansperry, 2002), omdat een woning, een plek waar men lang gewoond heeft, meer wordt dan een hoop bakstenen. Het wordt een site van herinneringen, een plaats waar men vrienden en familie ontvangt. Het representeert familiariteit, privacy, controle en stabiliteit (zie bijv. Claessens e.a., 2009; De Decker, 2013), ook, en misschien vooral, bij veranderingen zoals verweeduwing of het verminderen van de gezondheid.

AiP is voor de meerderheid een *normaliteit* en ouderen vertonen een *“staying-put behaviour”* (Golant, 2015; zie ook Meeus & De Decker, 2015), ook al treden er verstoringen op. *Staying-put* gedrag speelt vooral bij eigenaars (zie verder voor Vlaanderen). Golant (2015) stelt dat inzonderheid geldt voor rurale eigenaars, maar hij wijst ook op de specificiteit van de suburbs, waar al twee generaties grote groepen 65-plussers wonen. De concentratie van ouderen in de suburbs is mede het gevolg van de residentiële inertie van de oudere en speelt in combinatie met een vertrek van jongeren. Experts spreken i.v.m. deze ontwikkelingen over suburbs als *“naturally occurring retirement communities”* (Hunt & Gunter-Hunt, 1985). Golant, publicerend in 2015, wijst er op dat wat op dit moment aan het gebeuren is, slechts de voorbode van de veroudering van de suburbane bevolking is omdat straks de *“truly suburban generation”*, nl. zij die niet uit de steden zijn gekomen maar zijn opgegroeid in de suburb, in die suburb oud zullen worden, en naar alle verwachtingen de suburb niet

zullen verlaten omdat ze tevreden zijn met de wijze waarop ze wonen (Golant, 2015: 47). De suburbs worden geassocieerd met wonen in een esthetisch aangename omgeving, grote en beter onderhouden woningen, familiariteit, veiligheid. En ouderen vrezen plaatsen waar ze niemand kennen, ze vrezen om te vervreemden bij een verhuis. Ze vinden vertrouwde relaties en vertrouwde netwerken belangrijk. Ze zijn fier (zie ook De Decker, 2013), hechten belang aan hun persoonlijke bezittingen (Miller, 2008) en genieten van hun privacy, status quo en territoriale controle (zie ook Meeus & De Decker, 2013).

Golant (2015) benadrukt dat het *staying-put* gedrag doorgaans positief geduid wordt – “*mensen willen...*” -, maar hij wijst er ook op dat ‘blijven’ vaak ook te maken heeft met het ontbreken van (betaalbare) alternatieven. Behoorlijk wat ouderen zitten klem omdat er geen relocatiealternatief is of omdat ze de middelen niet hebben om te verhuizen (55), niettegenstaande de ongemakken met woning en buurt toenemen (zie verder).

Het idee leeft dat mensen dus in hun woning en woonomgeving wensen te blijven, ook al ervaren ze een terugval in gezondheid en functioneren. Het vaak gebruikte argument is dat ze dat doen omdat ze dan controle hebben over wie de zorg levert (Golant, 2015: 62). Ze verwachten ook om zo een meer gepersonaliseerde behandeling te krijgen, wat niet zou gebeuren wanneer wordt verhuisd naar een andere omgeving.

Golant (2015: 62) stelt dat AiP het best kan als aan volgende voorwaarden (voordelen) wordt voldaan²:

1. ouderen leven in een woning die aangepast kan worden (e.g. aanbrengen handgrepen, verbetering verlichting, verbeteren toegang,...);
2. ouderen hebben op zijn minst één toegewijde familielid om hen, indien nodig, de klok rond bij te staan. Deze persoon woont in of leeft in de buurt;
3. ouderen wonen op plaatsen waar (betaalbare) thuis- en gemeenschapszorg voorhanden is;
4. ouderen gebruiken leeftijds- of gezondheidsvriendelijke gebouwen, buurten en gemeenschappen die hun oudere bewoners een variëteit van infrastructuren en diensten aanbieden.

2.2.3 AiP: als het fout loopt...

“(...) by now, aging in place, unrealistic for some, scary or unsafe for others and potentially very isolating, has become so entrenched as the right way to live out one’s life that not being able to pull it off seems a failure, yet another defeat at a time when defeats are all too plentiful” (columnist Gross, geciteerd door Golant, 2015: 63).

Vrijwel alle stakeholders – professionals, overheden, praktijkmensen, media enz. - communiceren het mantra van AiP. Oudere volwassenen worden overspoeld met de boodschap dat ze met hun leeftijd en relateerde gezondheidsproblemen en – achteruitgang moeten omgaan in hun vertrouwde woningen. Van alternatieven worden stereotypen gemaakt. Familieleden worden bekritiseerd wanneer ze hun ouderen toelaten om te verhuizen naar iets dat maar naar een rusthuis neigt. Desalniettemin – Golant refereert aan de Amerikaanse situatie – circuleert op het internet een ontelbaar aantal uitspraken van familieleden die stellen het niet aan te kunnen, die zich onverantwoordelijk voelen en schuldig omdat ze hun vader of moeder in een rusthuis hebben ‘moeten’ steken.

AiP mag dan het dominerende mantra zijn, er zijn argumenten voor ‘*moving in time*’. Met een regelmaat van een klok verschijnen er immers berichten over geïsoleerde ouderen, depressief en ondervoed; over mensen die dagen, soms weken overleden zijn voor ze gevonden worden. De conclusie is dan ook dat de enthousiastelingen van AiP geen dienst bewijzen aan de velen die in onaangepaste woningen en woonomgevingen wonen. Golant (2015) onderscheidt zes groepen factoren die ouderen uit hun residentiële comfortzone halen:

1. onbetaalbaar wonen;
2. ouderen en fysiek onaangepaste woningen;
3. onvervulde behoeften van langdurige zorg;
4. sociale isolatie en eenzaamheid;
5. beperkt en onveilige transportmogelijkheden;
6. onveilige buurten en gemeenschappen.

---

² Zie ook WHO (2007).

2.2.3.1 Onbetaalbaar wonen

Underschatte woonkosten

Ouderen hebben woonkosten. Deze verschillen sterk naargelang hun bewonersstatuut. Hoewel eigenaars er naar streven om hun afbetaling tegen pensionering te hebben beëindigd, zijn er toch nog die een afbetaling van een (hypothecaire) lening hebben lopen. Huurders moeten hoe dan ook altijd een huur betalen. Daarnaast hebben allen woongerelateerde uitgaven, zoals uitgaven voor water, elektriciteit e.d. En er kunnen ook kosten ontstaan omdat dingen in de woning verslijten en stuk gaan en vervangen moeten worden. Golant (2015) wijst er ook op dat de woongerelateerde kosten van eigenaars vaak onderschat worden omdat onderzoek zelden de kosten van onderhoud, herstellingen of andere veranderingen meet.

In een context waarin het inkomen (pensioen) na pensionering (soms behoorlijk) lager komt te liggen, kunnen de vaste en onverwachte kosten zwaar op het budget doorwegen. Met als gevolg dat op andere domeinen ingeleverd moet worden, bijv. op voeding of transport. Uiteraard weegt dit zwaarder door naarmate het inkomen (pensioen) lager is. Verweduwing - een terugval op één inkomen, vaak een overlevingspensioen - is dan ook een cruciale factor.

Woning als kapitaal

Een woning genereert niet alleen kosten. Zelfs al zijn er renovatie- en/of moderniseringswerken nodig, een woning heeft altijd een waarde. Voor velen – vooral ouderen - is de woning overigens het belangrijkste, zo niet enige bezit. Ze zijn 'income poor', maar 'asset rich'. Het 'kapitaal' ("asset") in de vorm van de woning wordt op vele plekken en ook bij ons - gegeven de discussie over de onbetaalbaarheid van pensioenen en zorg (De Decker, 2013) – als vierde pensioenpijler gezien; toch voor eigenaars. In de eerste plaats omdat er, indien de woning is afbetaald, geen naakte woonkosten meer zijn. Maar de redenering maakt ook steeds meer opgeld dat het kapitaal dat in de woning vervat zit, via verkoop of belening gebruikt kan worden om kosten die met veroudering gepaard gaan te financieren. Deze redenering staat bekend als "asset based society" (De Decker, 2013).

Sinds de crisis van de jaren 1970 en 1980, is de herstructurering van de welvaartsstaat nooit van de lucht geweest. O.a. Doling & Ronald (2010) wijzen er op dat in de debatten ook het concept 'asset-based' of 'property-based' meer en meer centraal is komen te staan. Het onderliggende principe is dat in plaats van te blijven vertrouwen op door de overheid gemanagede sociale transfers om de risico's van armoede te verminderen, individuen zelf een grotere verantwoordelijkheid voor hun eigen noden op moeten nemen door te investeren in financiële producten en vastgoed die op termijn in waarde stijgen. Deze kunnen, althans in theorie, indien nodig 'afgetapt' worden voor consumptie en welvaartsnoden wanneer het inkomen daalt, bijvoorbeeld na pensionering, of om geld vrij te maken voor bepaalde investeringen, bijvoorbeeld extra onderwijs.

Verschillende sociaaleconomische ontwikkelingen hebben volgens Doling & Ronald (2010) dat verhoogd onderbouwd. Dit betreft in eerste instantie het gecombineerde effect van de veroudering van de bevolking (met een effect op de pensioenen en uitgaven voor gezondheid) en het terugtrekken van de overheid als gevolg van processen van neoliberalisering. Dat betreft ook – toch tot voor kort – de uitbreiding van woningeigendom en de stijgende waarde van woningen in de meest geavanceerde economieën. Vooral de (potentiële) welvaart die vastzit in eigendomswohnungen wordt gezien als een uitweg voor de financiële problemen en om de bestaande voorzieningen van de welvaartsstaat betaalbaar te houden. 'Asset' in 'asset-based welfare' is steeds meer 'property or housing asset' geworden (Doling & Ford, 2007).

Het was Sherraden (1991) die het concept 'asset-based welfare state' ijkte. Vertrekkend van de (wekerende) conservatieve stelling dat inkomensgerelateerde uitkeringen een cultuur van afhankelijkheid creëren, argumenteerde Sherraden dat als huishoudens aangemoedigd zouden worden om een persoonlijk vermogen op te bouwen, dat hen zou bevrijden (van de overheden) en hen langetermijndoelen zou doen nastreven. Dat zou ook een ondernemerscultuur onderbouwen. Een 'housing asset-based welfare system' houdt dan in dat het in de woning opgehoopte vermogen een rol kan spelen in het sociale beleid van de overheid. 'Asset-based welfare policies' daarentegen leiden er toe dat huishoudens een vermogen kunnen opbouwen. "(...) Income only maintains consumption, but assets change the way people think and interact in the world. With assets, people begin to think in the long term and pursue long-term goals. In other words, while income feeds people's stomachs, assets changes their heads" (Sherraden, 1991). Volgens Sherraden zouden asset-based welfare policies de armoede reduceren en participatie en actief burgerschap aanmoedigen. Om succesvol te kunnen zijn, moeten asset-based welfare policies universeel zijn, m.a.w. iedereen moet er van kunnen

genieten. Iedereen moet gelijke kansen hebben om te participeren, maar de armen moeten meer dan de rijken worden aangemoedigd, wat betekent dat ze gesubsidieerd moeten worden (zie ook Lowe, 2011).

Het meeste onderzoek naar de rol van het eigenwoningbezit in financiële strategieën van huishoudens is in het VK uitgevoerd (zie ook Verpoorten, 2015). De Britse overheid stimuleert niet alleen het opbouwen van vermogen, ze faciliteert ook de consumptie ervan door de financiële markt hierin de vrije hand te geven. Toussaint (2011) wijst er op dat ook de Europese Commissie interesse heeft betoond. In haar Groenboek over adequate, houdbare en zekere pensioenstelsels in Europa stelt ze voor dat opeethypotheeken de druk op de nationale pensioensystemen wellicht kunnen verlichten (Europese Commissie, 2010).

2.2.3.2 Fysiek onaangepaste woningen

Oudere eigenaars bewonen vaak oudere woningen. Oudere woningen kunnen met drie types fysieke deficiënties geconfronteerd worden:

- fysiek verval dat een upgrade of vervanging vraagt;
- verouderd design;
- fysieke aspecten die niet compatibel zijn met het verouderingsproces.

Deze onvolmaaktheden hebben niet allen tot gevolg dat de woningen minder comfortabel en aangenaam zijn/worden, ze worden er ook minder veilig en toegankelijk door en ze confronteren mensen met de gevolgen van het ouder worden.

Fysiek verval

Niettegenstaande hun woningen (doorgaans) ouder zijn, spenderen ouderen minder middelen om hun woning aan te passen. Nochtans kan er van alles in een woning stuk gaan. Sommige zijn voorspelbaar, sommige verrassen. Sommige vergen een grondige aanpak, zoals het vervangen van een dak, het herbedraden van de elektriciteit of het vervangen van de verwarmingsketel. Nogal wat ouderen worden ermee geconfronteerd. Slechte ventilatie, waterlekken, afpellende verf verhogen de kans op blootstelling aan stof, vocht, lood en luchtvervuiling. Slecht functionerende verwarmingsketels kunnen tot koolstofmonoxideuitstoot leiden. Deficiënte luchtcirculatie en verwarmingsinstallaties verhogen de risico's op oververhitting of onderkoeling. Enz.

Oudere woningen zijn doorgaans ook minder energie-efficiënt of geïsoleerd en de bewoners betalen daardoor een hogere verwarmingsrekening.

Verouderde design

Bedreigt het fysieke verval van woningen de gezondheid, veiligheid en zekerheid van de oudere, ook designproblemen kunnen voor ongemak zorgen. Nogal wat woningen zijn oncomfortabel groot en 'van alles' – design van de kamers, aard van de vloeren, verlichting, toiletten, badkamers... - is niet conform een goede woning voor een oudere en de levensstijl die ermee gepaard gaat. En hogere inkomens kunnen die beter aanpassen dan lagere inkomens.

Mobiliteit en zintuiglijke aspecten

Wanneer men een woning op actieve leeftijd betreft, denkt men er doorgaans niet aan dat een woning ooit onveilig, ontoegankelijk of moeilijk te gebruiken zou worden. Ook ontwerpers en ontwikkelaars negeren dit. De problemen ontstaan wanneer bij de oudere allerlei mobiliteitsproblemen ontstaan - in hun bovenlichaam (armen, schouders) en hun onderlichaam (knieën, benen) – en de zintuiglijke waarnemingen verminderen (zicht, gehoor). Spieren worden minder sterk, het uithoudingsvermogen vermindert, net als de flexibiliteit. Trappen doen wordt moeilijk of onmogelijk. Als er een rolstoel of rollator nodig is, wordt het gebruik van toiletten en badkamers minder voor de hand liggend, zeker als die op de verdieping gelokaliseerd zijn. En het bereiken van de hogere legfels in de kasten wordt onmogelijk. Zelfs ooit meest gewone zaken worden problematisch: het openen van een venster, het opdraaien van de waterkraan. En wanneer het gehoor het laat afweten, hoort men de deurbel niet, evenmin als alarmsignalen, bijv. van een rookdetector. Het risico op vallen wordt groter.

2.2.3.3 Negatie behoeften aan langdurige hulp

Het idee van AiP gaat gepaard met de negatie van de mogelijkheid dat er een tijd komt dat een oudere geen energie of motivatie (meer) heeft om zelfs de meest basale huiselijke taken uit te voeren. Mensen houden het niet voor mogelijk

dat er een dag komt waarop ze niet meer dagelijks kunnen winkelen; dat ze ziek zijn; alleen. Nochtans zullen dergelijke ervaringen een realiteit worden voor vele tienduizenden mensen met chronische gezondheidsproblemen en/of ziekten, cognitieve en/of fysieke problemen, verzwakt door ongevallen, stemmingswisselingen enz. (Figure 2).

Heel wat ouderen met dergelijke problemen zullen functionele en mobiliteitsproblemen hebben. Sommigen zullen zelfs niet meer in staat zijn om zichzelf te verzorgen, zelf een bad te nemen, kledij aan te trekken, naar het toilet te gaan en continentie te behouden, op te staan en naar bed te gaan enz. Velen zullen ook niet langer in staat zijn om te koken, de telefoon op te nemen, geld te beheren of medicatie correct te nemen (Golant, 2015: 78).

Fig. 2. Indicatoren van de nood voor langdurige hulp

Need for long-term care	
Activities of daily living	Instrumental activities of daily living
Getting out of bed	Shopping for groceries
Bathing or showering	Preparing meals
Dressing	Doling housework
Eating	Using a telephone
Walking	Managing money
Using the toilet	Taking medications

Bron: Golant (2015: 78) op basis van Hayutin, e.a., 2010.

Wanneer deze fysieke problemen opsteken, heeft dat vaak ook tot effect dat mensen depressief worden, vooral wanneer ze hun woning niet langer kunnen verlaten.

Het zijn niet enkel hun ontwrichte activiteiten of de onmogelijkheid om hun woning te onderhouden die ouderen uit hun comfortzone duwen. Ook de nood om onafhankelijk hun dagelijkse activiteiten te doen, om om te gaan met hun fysieke en cognitieve achteruitgang en de nood om hun chronische gezondheidsproblemen te managen, zullen nopen tot de introductie van langdurige ondersteuning in hun huizen. Ze zullen misschien ondersteunend materiaal nodig hebben, zoals een wandelstok, een rollator of een rolstoel, of smartphone technologie (al zal de huidige generatie ouderen nog niet echt vertrouwd zijn met deze technologie). Ze zullen misschien hulp nodig hebben om hun medicatie te managen.

“Long-term care services could entail cooking, cleaning, driving, shopping, bathing, dressing, assistance in using the toilet, mobility assistance, and even spoon-feeding or other help with eating and drinking. They could also entail assessment, rehabilitation, and treatments to reduce disability and functional impairment as much as possible. Finally, long-term care services include environmental assessments and modifications, and provision of equipment and devices; these strategies improve functional abilities by rendering the environment easier for the consumer to manage” (Golant, 2015).

Heel wat langdurige zorg is mantelzorg en *informele zorg* en wordt verzorgd door familie en soms vrienden. Ze doen dat doorgaans zonder financiële vergoeding. De *formele* – te betalen - zorg vult dit aan. Er zijn twee typen. Er zijn de ‘*long-term care professionals*’ – therapeuten, verpleegsters, dossierbehandelaars, casemanagers,... en de ‘*direct care workers*’, die bij de mensen aan huis komen.

Golant wijst er op dat heel wat ouderen (in de VS) geen of nauwelijks formele zorg krijgen. Met als gevolg dat velen in staat zouden kunnen zijn om een meer onafhankelijk leven, veiliger en gelukkiger leven, en hun gezondheid beter te managen mochten ze die wel krijgen. Velen zouden bijgevolg beter niet thuis blijven en verhuizen naar een woning van familieleden of naar aangepaste woonvormen.

Het niet voorhanden zijn van long-term care kan ernstige gevolgen hebben:

“[They] may display poor personal care and nutrition, have difficulty managing basis medications and personal finances, or live in usage environments regardless of physical appearance or behavior. Furthermore, vulnerable older adults are at risk for neglect, exploitation, and numerous safety hazards, as well as functional impairment, medical morbidity, and death” (Golant, 2015).

En dementie maakt alles nog complexer, evenals de afwezigheid van familie. Bovendien is 'zorg verstrekken' vaak een zware en belastende taak en niet alle familieleden en anderen zijn in staat om dit adequaat te doen (zie Van de Ven, 2014). Ook mag de formele zorg geen panacee zijn. Verté (2015) wijst er bijvoorbeeld op dat vandaag in Vlaanderen heel wat ouderen op één dag zowel gezins- en thuiszorg, verpleegster en OCMW over de vloer krijgen, maar dat niemand contact met elkaar heeft. Het gevolg is dat vele bejaarden moeten 'zitten wachten' op zorg.

Locatie speelt hier uiteraard ook. Sommige ouderen zullen weinig tot geen aangepaste langdurige thuis- of nabijheidszorg kunnen krijgen omdat die niet of onvoldoende voorhanden is. Dat speelt uiteraard vooral in rurale gebieden, maar kan ook spelen in weinig dense suburbane omgevingen.

2.2.3.4 Social isolatie en eenzaamheid

"We may think too little about the pain of isolation in old age" (Golant, 2015: 84).

Eenzaamheid valt te definiëren als een onaangenaam gevoel van een discrepantie tussen de gewenste hoeveelheid gezelschap en emotionele ondersteuning en datgene dat in de omgeving beschikbaar is. Dat is vooral dramatisch voor diegenen die hun partner verliezen; ze verliezen hun vertrouwenspersoon, hun 'soul mate', een betrouwbare 'companion de route'. Met als gevolg dat ze nu alleen met de kleine en grote problemen van het leven geconfronteerd worden. Hun partners bepaalden immers in belangrijke mate wie ze zijn: een succesvolle provider, een trouwe partners, een waardevolle werker... Golant (2015: 85) wijst er op dat mensen minder in staat zijn om om te gaan met angsten en miserie wanneer ze de steun en stabiliteit van een te vertrouwen en emotionele persoon in de buurt ontbreken.

Golant (2015: 85) wijst op drie negatieve gevolgen van isolatie en eenzaamheid. Ten eerste zijn er de praktische consequenties van de afwezigheid van een betrouwbare partner, vriend, buur die hen helpt om om te gaan met de gevolgen van fysieke degradatie en die hen helpt met transport, advies, financiële hulp enz. Ten tweede, ontbreken ze de emotionele steun die nodig is om er weer bovenop te komen indien nodig. En ten derde, ze verliezen de persoon die hun identiteit bevestigt – hun succes, verwezenlijking, zelfwaardigheid.

Het hoeft eigenlijk geen betoog dat de mogelijkheid om mobiel te zijn hier een belangrijke rol speelt. Minder mobiel zijn verhoogt de kans op sociale isolatie. Vrienden of sociale activiteiten bezoeken wordt te vermoeiend, of men wil, omdat men denkt anderen te laste te zijn, niet meer participeren. Bovendien is het inderdaad vaak ook zo dat vrienden, burens, familieleden ouderen verlaten omwille van hun kwalen.

2.2.3.5 Beperkte en onveilige transportmogelijkheden

Beperkte transportmogelijkheden

Onaangepaste verplaatsingsopties kunnen verwoestende gevolgen hebben voor ouderen die zich volwaardig willen engageren en onafhankelijk willen leven. Niet echt noodzakelijke activiteiten, zoals het deelnemen aan recreatieve of intellectuele activiteiten, zijn vaak de eerste die komen te vervallen als verplaatsen problematisch wordt. Maar zelfs niet-discretionaire activiteiten, dus noodzakelijke activiteiten, kunnen onmogelijk worden. Zo leeft een niet onbelangrijk aandeel ouderen in wat Farber & Shinkle (2011) als 'food deserts' (Golant, 2015) omschrijven: ze wonen te ver van winkels omdat er geen publiek transport is om eten te gaan kopen. In onze autoafhankelijke samenleving is het hebben van een auto en er zich mee kunnen verplaatsen dan ook cruciaal.

Ouderen die niet (langer) kunnen rijden zijn dan ook extreem benadeeld wanneer ze leven in auto-afhankelijke, verspreid liggende suburbs met lage dichtheden, zonder openbaar vervoer. En dat geldt nog extremer voor ouderen die in rurale omgevingen leven. De hogere ziektescores van mensen die niet kunnen rijden, kunnen deels verklaard worden omdat ze minder naar de dokter kunnen gaan, naar het ziekenhuis, naar de kinesitherapeut enz.

Als er niet meer met de auto gereden kan worden, is er nood aan publiek transport. Voor velen is dat gewoon niet beschikbaar, wat hen aan hun huis kluistert..

Onveilige transportmogelijkheden

Maar mobiliteit betreft niet alleen met de auto kunnen rijden, of openbaar vervoer ter beschikking hebben, het gaat ook over de inrichting van de onmiddellijke omgeving. Idealiter kunnen ouderen die zich niet met de auto of het OV kunnen

verplaatsen, naar hun bestemmingen stappen. Maar voor velen is de afstand te groot; het hoeft geen betoog dat dat inzonderheid geldt in rurale, suburbane alsook heuvelachtige gebieden.

Er is echter meer dan afstand, ook de inrichting van de weg speelt mee: ook gevaarlijke kruispunten, overzichtelijke en drukke oversteekplaatsen, smalle en hobbelige of afwezige voetpaden e.d. belemmeren de mobiliteit.

2.2.3.6 Onveilige buurten en gemeenschappen

In de ogen van Golant (2015: 87) kunnen ook onveiligheid en onveiligheidsgevoelens bijdragen tot het feit dat ouderen onvoldoende buitenshuis actief zijn. Hij verbindt dat met buurten die het slachtoffer van economisch verval zijn en daardoor geconfronteerd kunnen worden met tal van aspecten van sociale wanorde zoals criminaliteit, drugs en alcoholgebruik. En met een overaanbod aan leegstaande woningen en verwaarloosde plekken. Plekken die zich in hoofdzaak in oudere, vervallen stedelijke buurten bevinden. Ouderen die in dergelijke gebieden leven zouden zieker zijn, zouden meer last hebben van depressies en allerlei andere kwalen. Dat wordt versterkt omdat ook is vastgesteld dat in dergelijke gebieden de sociale isolatie groter is.

3. Beleidsanalyse³

In dit deel worden eerst relevante beleidsdocumenten geanalyseerd en wordt dus bekeken hoe het beleid staat tegenover 'wonen' en 'ouderen'. Daarna volgt een overzicht van de ouderenzorg in de praktijk. Tot slot gaan we over op de eigen woning als vorm van pensioensparen.

3.1 Beleidsdocumenten van de Vlaamse regering

We bekijken de beleidsdocumenten van de regeringen Peeters II (2009-2014) en Bourgeois (2014-2019). We bekijken de regeringsverklaringen en daarna analyseren we de relevante documenten van de beleidsdomeinen Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, Wonen en Ruimtelijke Ordening. De documenten komen per domein in chronologische volgorde aan bod. We kijken hoe er wordt nagedacht over ouderen en wonen.

3.1.1 Regeringsperiode 2009 - 2014

Allereerst gaan we in op de beleidsdocumenten van de regering Peeters (2009-2014). Dat betreft naast de regeringsverklaring de beleidsnota's van de ministers van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, Wonen en Ruimtelijke ordening. Het gaat ook om de beleidsbrief van de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, het ontwerp Vlaams ouderenbeleidsplan (2010) en het ontwerp woonbeleidsplan (2012); en van Ruimtelijke Ordening – de beleidsnota (2009).

We stellen vast dat het beleid sterk inzet op 'ageing in place' en bijgevolg ook op, allereerst, de informele zorg en in tweede instantie op de formele zorg of de thuiszorg. Ook woningaanpassingen komen aan bod. Er wordt slechts eenmaal afgeweken van die piste en dat is de visienota voor het woonbeleidsplan (Van den Bossche, 2012).

3.1.1.1 Regeringsverklaring

De **Vlaamse Regeringsverklaring** (Vlaamse Regering, 2009) heeft m.b.t. het ouderenbeleid drie doelen: de creatie van ontmoetingsplaatsen voor ouderen, de begrenzing van de kosten in de ouderenzorg en de uitbreiding van de thuiszorg. Ten eerste zal de Vlaamse Regering de inplanting en ontwikkeling van voldoende ontmoetingsplaatsen dichtbij stads-of dorpscentra, met speciale aandacht voor ouderen of mensen met een handicap, steunen (p. 50). Ten tweede wil de Vlaamse Regering de kosten in de ouderenzorg begrenzen. Dat uit zich onder andere in de bestaande zorgverzekering, een systeem van maximumfactuur in de thuiszorg en een nieuw systeem van begrenzing van de kosten in de residentiële ouderenzorg.

Wat betreft de derde doelstelling, zal de regering zorgen voor de jaarlijkse groei in de programmatie van de voorzieningen voor gezinszorg en aanvullende thuiszorg en de groei van het aantal medewerkers van de diensten maatschappelijk werk (p. 64). Dat laatste zou, volgens de regeringsverklaring, uitgewerkt worden in het woonzorgdecreet.

3.1.1.2 Beleidsdomein Welzijn, Volksgezondheid en Gezin

Het beleidsdomein **Welzijn, Volksgezondheid en Gezin** bracht tijdens deze legislatuur drie relevante documenten voort: de beleidsnota (2009), de beleidsbrief (2010) en het ontwerp Vlaams ouderenbeleidsplan (2010).

In alle documenten staat het *ageing in place*-idee centraal. Bevoegd minister Vandeurzen (2009) zet om die reden in op thuiszorg, mantelzorg en vrijwilligerswerk.

Volgens de **beleidsnota** is het fundament van het beleid het versterken van mensen in hun thuissituatie. De Minister benadrukt daarom het belang van mantelzorg en vrijwilligers, gezinszorg en woningaanpassingen.

---

³ De analyse werd afgesloten midden december 2015.

De mantelzorg, ten eerste, kan ondersteund worden door mantelzorgers zoveel mogelijk te informeren. Vrijwilligers worden ondersteund door een professionele omkadering van de vrijwilligersorganisaties in de thuiszorg te voorzien. Vandeurzen voorziet, ten tweede, een groei in het urencontingent gezinszorg en aanvullende thuiszorg en voor de diensten maatschappelijk werk van de ziekenfondsen, rekening houdend met de budgettaire mogelijkheden (p. 43). De maximumfactuur in de thuiszorg zal geïmplementeerd worden en kent zijn uitwerking in het ontwerpdecreet Vlaamse sociale bescherming. Ten derde, zal Vandeurzen met de minister bevoegd voor Wonen woonvormen ontwikkelen die het zorgbeleid versterken, bijvoorbeeld door het stimuleren van architecturale of woningaanpassingen die geschikt zijn voor thuiswonende zorgbehoevende ouderen (p. 43).

Ook de residentiële ouderenzorg komt aan bod. Het is de bedoeling het aanbod bij te sturen en de kosten te begrenzen. Ten eerste wordt het over- of onderaanbod van bepaalde woonzorgvoorzieningen in specifieke regio's gecompenseerd. Dat gebeurt door het bijsturen van de programmering voor de nieuwe of gewijzigde zorgvormen zoals kortverblijf, dagverzorgingscentra en centra voor herstelverblijf (p. 44). Ten tweede worden de kosten begrensd door een nieuw systeem, een reglementering die op termijn tot gevolg heeft dat de kostprijs voor de resident het inkomen niet overschrijdt (p. 32).

Het **ontwerp Vlaams ouderenbeleidsplan** (Vandeurzen, 2010) van september 2010 benadrukt ook de wens van ouderen om zolang mogelijk thuis te blijven. Dat moet volgens het document op volgende manier gebeuren: woningaanpassingen en bijhorende ICT-toepassingen stimuleren, betaalbaar wonen realiseren door het huursubsidiestelsel onder de loep te nemen en energievriendelijk wonen te stimuleren en, tot slot, de leefomgeving aanpassen door, onder andere, stedelijke kernen aantrekkelijk te maken (p. 60-65).

De **beleidsbrief** (Vandeurzen, 2010) van 2010-2011 legt weer de nadruk op *ageing in place* van "ouderen die in de eigen thuissituatie een zo normaal mogelijk leven willen leiden, omringd door familie en mantelzorgers". De minister benadrukt daarom nogmaals het belang van de mantelzorgers/informele zorg, vrijwilligers en de thuiszorg. De beleidsbrief vermeldt ook het belang van een aangepaste leefomgeving.

De mantelzorg, ten eerste, is van groot belang. Zo stelt de minister. De ouderen en hun familieleden worden geïnformeerd over valpreventie via een campagne (p. 11). Verder wil Vandeurzen de vrijwilligers een "passende omkadering" bieden (p. 49-50) en plant de minister een extra investering in de thuiszorg van 9 miljoen voor het volgende jaar (2011, p. 31).

Om de publieke ruimte toegankelijker te maken moet er "meer aandacht zijn voor de verouderende bevolking. Het is nodig te zorgen voor een geschikt aanbod door vernieuwing van het patrimonium en de eventuele uitbreiding ervan zonder dat dit mag leiden tot een overdreven verdichting" (2010, p. 68-70).

3.1.1.3 Beleidsdomein Wonen

De **beleidsnota** van de toenmalige minister van Wonen Freya Van Den Bossche (2009) heeft het ook over ouderen die in dezelfde woning wensen te blijven. Ze haalt drie instrumenten aan die dat moeten ondersteunen.

Ten eerste moeten architecten meer aandacht hebben voor de toegankelijkheid van gebouwen voor mensen die minder mobiel zijn. Zo moet bijvoorbeeld het Universal Design-principe gepromoot worden. Ten tweede moet de woonomgeving toegankelijk zijn en de voorzieningen bereikbaar. De nota verwijst naar het regeerakkoord waarin staat dat de Vlaamse Overheid de ontwikkeling van aantrekkelijke woonwijken met voldoende ontmoetingsplaatsen steunt, met speciale aandacht voor ouderen of mensen met een handicap. Ten derde noemt de nota woonvormen zoals kangoeroewonen en co-housing slimme en solidaire oplossingen.

De nota gaat buiten het *ageing in place*-idee door te stellen dat de lage verhuisbereidheid van senioren tot gevolg heeft dat een grote groep mensen blijft wonen in (te) grote woningen (Van den Bossche, 2009, p. 9, 11, 36, 38). Het **ontwerp woonbeleidsplan** uit 2012 gaat daar verder op in waardoor het 'move in time'-principe op de voorgrond komt. Van den Bossche stelt dat tijdig verhuizen voordelen biedt. "De oudere krijgt een aangepaste woning en dus de kans om langer zelfstandig te wonen. En zijn huis komt vrij voor een gezin" (Van den Bossche, 2012, p. 3).

De minister krijgt zware kritiek op dat voorstel. Homans (2012) – vandaag minister van wonen - stelt dat de focus op verhuizen onrealistisch en onbetaalbaar is. Ze beschreef de nota als een verhuisverplichting. "*Ouderen willen vooral*

keuzevrijheid. Ik zie er dan ook geen heil in om hen te verplichten om te verhuizen naar een serviceflat⁴. Ook de Vlaamse Ouderenraad was niet gewonnen voor het voorstel en gaf de voorkeur aan het *ageing in place*-idee (Bervoets, 2014).

3.1.1.4 Beleidsdomein Ruimtelijke Ordening

In zijn beleidsnota (Muyters, 2009) stelt minister van Ruimtelijke Ordening Philippe Muyters te vermoeden dat ouderen vaker zelfstandig zullen wonen en minder vaak zullen worden opgenomen in een rust- of verzorgingstehuis. Een aangepaste woning en woonomgeving is daarvoor belangrijk.

Voor de woning, ten eerste, wijst Muyters op alternatieve woonvormen en aanpasbaar of levenslang wonen (p. 4). De vergrijzing heeft een impact op de vraag naar een uitgebreider en meer gedifferentieerd aanbod aan huisvesting en dienstverlening voor ouderen (p. 5).

Voor de woonomgeving, ten tweede, moeten de steden aangepast worden aan de verouderende bevolking (p. 33). Hij wijst ook op het belang van voorzieningen, openbaar vervoer en openbaar groen.

3.1.2 Regeringsperiode 2014-2019

Voor de zetelende regering, de regering Bourgeois, bekijken we achtereenvolgens de documenten van de Vlaamse Regering. Dat betreft de regeringsverklaring (2014) en de Septemberverklaring (2014). Voor de beleidsdomeinen Welzijn, Volksgezondheid en Gezin; Wonen en Omgeving worden de beleidsnota's onder de loep genomen.

We zien alweer een focus op 'ageing in place' met de nodige (in)formele hulp. Verder komen ook besparingen in de residentiële ouderenzorg aan bod en opvallend is dat de beleidsnota's 'Wonen' en 'Omgeving' geen specifieke aandacht voor ouderen hebben.

3.1.2.1 Regeringsverklaring

De **regeringsverklaring** (Vlaamse Regering, 2014) verwijst zowel naar de zelfredzaamheid van ouderen om hen zolang mogelijk thuis te houden (*ageing in place*), als naar de betaalbaarheid van de (residentiële) zorg.

Ten eerste komt *ageing in place* terug. De Vlaamse regering verwijst hiervoor in de regeringsverklaring naar de Vlaamse Sociale Bescherming. Dat is een ontwerpdecreet opgesteld in 2010: "[De Vlaamse Sociale Bescherming] gaat uit van het maximaal verhogen van zelfredzaamheid en van thuiszorg en preventie" (Visietekst p. 9). Ook in het hoofdstuk 'Welzijn' van de regeringsverklaring komt de zelfredzaamheid ter sprake: ouderen moeten "zo lang mogelijk zelf beslissingen kunnen nemen met betrekking tot de invulling van hun zorgnoden en vragen en mensen zo lang mogelijk in staat stellen om in hun thuisomgeving te blijven wonen" (p. 111).

Een tweede relevant punt in de regeringsverklaring betreft de betaalbaarheid van de residentiële zorg. Er moet volgens de Vlaamse Regering een nieuw organisatie- en financieringsmodel voor de (residentiële) ouderenzorg gezocht worden en de ontwikkeling van innovatieve modellen moet gestimuleerd worden. Dat houdt onder meer in: een uniform en transparant systeem om de vraag te registreren, een groei van het aantal bedden met een financiering die aangepast is aan de zorgzwaarte-inschaling, een intersectorale samenwerking, ondersteuning van de mantelzorg en het voorbehoud van de aanvullende thuiszorg voor zwaar zorgbehoevenden (p. 112).

Enkele maanden later, in de **Septemberverklaring 2014** wordt verwezen naar de residentiële ouderenzorg, "waarvoor een groeipad" wordt aangehouden (Bourgeois, 2014).

---

⁴ Zie ook: <https://www.n-va.be/persbericht/senioren-willen-keuzevrijheid-en-hebben-recht-op-een-oude-dag-in-een-vertrouwde-omgeving>

3.1.2.2 Beleidsdomein Welzijn, Volksgezondheid en Gezin

De beleidsnota van minister Vandeurzen, (2014, p. 19, 29-31) ligt in dezelfde lijn als die van Vandeurzens vorige ambtstermijn. De minister wil het zolang mogelijk thuis wonen stimuleren, ook wanneer de ouderen hulpbehoevend zijn. Vrijwilligers en mantelzorg, maar ook thuiszorg, spelen een grote rol. Ten tweede worden de besparingen in de residentiële zorg besproken. Ten derde gaat het over de continuïteit in de zorg.

Ten eerste, om ouderen zolang mogelijk thuis te houden wil de minister buurtgerichte hulp en zorg, die maximaal is afgestemd op de individuele behoeften. De focus ligt hierbij in eerste instantie op de informele hulp: mantelzorgers zijn onmisbare schakels bij het uittekenen van een zorg die onmiddellijk aansluit bij de individuele situatie van de zorgvrager. De minister wijst er op dat zij die een mantelzorger ontvangen ook een financiële vergoeding via de Vlaamse Zorgverzekering kunnen krijgen. Ook vrijwilligers spelen een sleutelrol in de vermaatschappelijking van de zorg. De minister wil vrijwilligerswerk nog meer ingang doen vinden. Mantelzorg en vrijwilligers spelen dus een grote rol in de uitbouw van de buurtgerichte netwerken ter ondersteuning van de thuiszorg (p. 19, 29-31). Daarbij vermeldt Vandeurzen wel de mogelijkheid tot ouderenzorg op korte termijn, waardoor de mantelzorgers op adem kunnen komen (p. 18). Verder is ook de thuiszorg, met focus op gezinszorg en aanvullende thuiszorg, belangrijk. De hulp zal opgedreven worden naarmate de vergrijzing stijgt. Voor deze laatste wordt een groeipad voorzien in functie van de vergrijzing en de vermaatschappelijking van de zorg. De aanvullende thuiszorg wordt in de toekomst voorbehouden voor wie zwaar zorgbehoevend is of voor situaties waar het wordt ingezet in combinatie met gezinszorg (p. 30).

Ten tweede maakt de nota gewag van besparingen in de residentiële ouderenzorg: "een grondige evaluatie en bijsturing van de investeringspolitiek", nu de residentiële ouderenzorg een Vlaamse bevoegdheid wordt. Daarvoor zal werk worden gemaakt van "een nieuw organisatie- en financieringsmodel voor de residentiële ouderenzorg, rekening houdend met de doelstelling om zorgbehoevenden zolang mogelijk de regie over hun leven te laten voeren". Er zal een erkenningskalender ingevoerd worden waarbij "de aanbodontwikkeling in de residentiële ouderenzorg wordt afgestemd op de beschikbare budgettaire ruimte" (p. 29-30). Dat plan kwam al voor in de beleidsnota van 2009. Verder worden de mogelijkheden van de VIPA⁵-toelage beperkt (p. 55).

Ten derde spreekt de nota over een betere samenhang tussen het zorg- en ondersteuningsaanbod (p. 27). Hiervoor wordt het decreet op de eerstelijnsgezondheidszorg en het woonzorgdecreet geëvalueerd en aangepast. Men spreekt van een intersectorale samenwerkingen tussen bijvoorbeeld thuiszorg en ouderenzorg, maar ook over proefprojecten met verschillende zorgvormen en -formules binnen één gebouw. Ook een persoonsvolgende financiering behoort tot een van de ideeën.

3.1.2.3 Beleidsdomein Wonen

Waar de beleidsnota en het ontwerp woonbeleidsplan van voormalig minister van **Wonen** Van den Bossche nog indicaties bevatte van een *moving in time*-concept, zijn die in de e beleidsnota van minister Homans volledig verdwenen.

De nota heeft weinig specifieke aandacht voor ouderen. Enkel de toenemende vraag naar een geschikt aanbod van woningen in een geschikte woningomgeving naar aanleiding van de vergrijzing wordt benoemd. "Ik streef naar een woonbeleid dat kan inspelen op actuele zorgnoden gekoppeld aan een welzijnsaanbod dat het zelfstandig wonen van iedereen ondersteunt", zo stelt minister Homans (2014, p. 34).

3.1.2.4 Beleidsdomein Omgeving

Net zoals de minister van Wonen, Homans, heeft de minister van Omgeving Schauvliege (2014), in haar beleidsnota geen aandacht voor de relatie ruimtelijke ordening en ouderen. Er wordt gewoonweg niet over vergrijzing gesproken. Wat echter wel relevant is, is dat de minister streeft naar de nabijheid van werk en diensten in relatie tot de woonkernen (p. 35). Verder wordt ook op de ondersteuning van innovatieve woonvormen (co-housing, groepswonen, starterswoningen, zorgwonen enz.) gewezen en het wegwerken van de bestaande hinderpalen (p. 35).

---

⁵ Het Vlaams Infrastructuurfonds voor Persoonsgebonden Aangelegenheden (VIPA) is een agentschap van de Vlaamse overheid dat financiële steun verleent aan welzins- en gezondheidsvoorzieningen die infrastructuur-werken willen uitvoeren (www.vipa.be).

3.2 De beleidspraktijk

In deze sectie bekijken we wat er voor (hulpbehoevende) ouderen aan ondersteuning en voorzieningen aanwezig is. We gaan m.a.w. na wat het beleid in de praktijk betekent. Twee zaken zijn belangrijk: ofwel wonen de ouderen thuis en worden ze (eventueel) ondersteund door thuishulp, ofwel wonen ze in een residentiële zorgvoorziening. Dit hoofdstuk wordt dan ook onderverdeeld in twee delen: het aanbod van de residentiële ouderenzorg en dat van de thuiszorg. Voor beiden bespreken we de "wat, wie, hoe" en belangrijke tendensen.

De residentiële zorg begint met een bespreking van de erkende zorgvoorzieningen. Verder gaan we in op de aanbieders van die residentiële zorg. Het gaat hier om drie groepen: openbare, semiopenbare en private organisaties. Ten derde bespreken we waar die aanbieders hun zorgvoorzieningen mogen uitbaten. Dat wordt vastgelegd door de programmatie. Ten vierde bespreken we enkele belangrijke tendensen in het aanbod. Zo zien we, ten eerste, dat de programmatie verouderd is. Ten tweede blijkt de erkenning van woonzorgcentra beperkter. Ten derde vermelden we de limieten op het VIPA-fonds en een vierde tendens gaat over de zorgverzwaring in de woonzorgcentra.

Het tweede deel van dit hoofdstuk gaat over de thuiszorg. We bespreken eerst de verschillende soorten thuiszorg. Dan gaan we over naar de verschillende aanbieders. Ten derde bespreken we de programmatie, waar de gezinszorg, net zoals de woonzorgcentra, mee te maken krijgt. Tot slot keken we of er belangrijke tendensen waren die een invloed kunnen hebben op het aanbod. De inkrimping van de programmatie van de te presteren uren gezinszorg is daar een voorbeeld van.

3.2.1 Residentiële zorg

3.2.1.1 Voorzieningen

Een residentiële ouderenvoorziening is een voorziening waar een oudere tijdelijk of permanent kan **verblijven als bewoner**. De Vlaamse Overheid erkent volgende voorzieningen: woonzorgcentra, centra voor kortverblijf, dagverzorgingscentra, dagverzorgingscentra voor palliatieve verzorging, serviceflatgebouwen & woningcomplexen met dienstverlening en groepen van assistentiewoningen (Agentschap Zorg en Gezondheid, 2015).

Een **woonzorgcentrum**, het vroegere rusthuis, biedt permanente opvang en verzorging aan ouderen. Het gaat van huishoudelijke hulp en hulp bij dagdagelijkse taken tot (lichaams)verzorging, verpleging, reactivatie en animatie. Bewoners hebben een eigen kamer, maar er zijn ook gemeenschappelijke ruimtes. De bewoners en hun bezoek kunnen in- en uitgaan gaan wanneer ze dat willen. De meeste woonzorgcentra beschikken over "**RVT-erkenningen**". Die zijn bedoeld voor zwaar zorgbehoevende ouderen, die er een intensieve verzorging genieten. Helaas zijn er te weinig RVT-erkenningen om aan alle zwaar zorgbehoevende bewoners een RVT-omkadering te kunnen bieden. De woonzorgcentra verschillen in prijs en beschikbare faciliteiten. Elk woonzorgcentrum heeft een eigen afsprakennota met huisregels. Aan een woonzorgcentrum kan een centrum voor kortverblijf, een dagverzorgingscentrum of serviceflats en groepen van assistentiewoningen verbonden zijn.

Een **centrum voor kortverblijf (CVK)** biedt tijdelijke verzorging en opvang aan, 's nachts en overdag, of enkel 's nachts. De verblijfperiode is beperkt tot 60 opeenvolgende dagen en maximaal 90 dagen per jaar. CVK's zijn verbonden aan woonzorgcentra en de dienstverlening is er grotendeels hetzelfde. Het is een schakel tussen thuis wonen met verzorging en een permanent verblijf in een assistentiewoning of woonzorgcentrum. Een CVK is bedoeld voor ouderen waarvan de mantelzorg op reis is, ziek of een adempauze nodig heeft.

Een **dagverzorgingscentrum (DVC)** biedt, overdag, tijdelijk de opvang en zorg die de mantelzorgers of thuisverplegers normaal bieden. Een DVC biedt verzorging, verpleging, sociale activiteiten, een warme maaltijd en vervoer van en naar huis aan. Er zijn drie soorten: een "gewoon" waarbij een prijs betaald wordt voor een (halve) dag; een DVC uitgebaat door een thuiszorgdienst, waar per uur betaald wordt; en een DVC uitsluitend voor gebruikers met een chronische aandoening, met (halve) dagprijs. Een **dagverzorgingscentra voor palliatieve verzorging** biedt dezelfde diensten aan. Mensen met een levensbedreigende aandoening kunnen er een halve of een hele dag heen.

Serviceflats en assistentiewoningen⁶, tot slot, bieden een individuele flat, waar ouderen zelfstandig wonen. Een flat heeft minstens een leefruimte, keuken, slaapkamer, toilet en badkamer. De woning is aangepast en veilig: er zijn nauwelijks trappen en er is een oproepsysteem. Bewoners kunnen, indien gewenst, een beroep doen op gemeenschappelijk diensten zoals poetshulp, warme maaltijden of thuisverpleging.

Een **voorwaarde** om gebruikt te maken van de residentiële ouderenzorg is de leeftijd van 65⁷ bereikt hebben. Verder dient de residentiële zorg voor ouderen die (tijdelijk – bijv. in het geval van CVK's of DVC's) niet meer thuis kunnen wonen. Voor een toetreding tot een woonzorgcentrum is het de bedoeling alle andere opties uitgeput te hebben. Het is, volgens het Agentschap Gezondheid en Zorg, de meest verregaande schakel in een hele keten van ouderenzorg. Die begint bij verzorging thuis via allerlei vormen van thuiszorg, en gaat via tussenformules zoals dagverzorgingscentra, centra voor kortverblijf of groepen van assistentiewoningen over naar de permanente opvang en verzorging in een woonzorgcentrum en rust- en verzorgingstehuis.

3.2.1.2 De aanbieders

Er zijn drie groepen aanbieders actief in de woonzorgsector: de openbare sector of het OCMW, goed voor een derde van de bedden; de private-non-profit sector, vaak gelinkt aan Caritas en Zorgnet, en de private sector, vaak beursgenoteerde bedrijven en gelinkt aan hoteluitbaters⁸.

Het aanbod van de openbare sector stagneert, terwijl dat van de private en de private-non-profit (of VZW-)sector uitbreidt (tabel 2). De voorbije vijf jaar is de private sector sterker uitgebreid dan de private-non-profit. In Vlaanderen zijn er 9,77% plaatsen in de woonzorgcentra bijgekomen in de periode 2009-2014. De plaatsen in de openbare sector zijn toen met 1,50% toegenomen, de vzw's 12,77% en de private sector 22,75%. Begin 2009 waren er 65.235 woonegelegenheden. 24.048 ervan waren openbaar, 33.613 waren in handen van vzw's en 6.603 werden door private ondernemers uitgebaat. Voor januari 2014 gelden respectievelijk: 24.408 openbaar, 37.906 private-non-profit en 9.297 privaat. Het aandeel van de private sector blijft dus beduidend klein, maar ze kent wel de sterkste groei. De tweede sterkste groeier zijn de vzw's, maar zij blijven wel het grootste aandeel in handen houden.

Over de voorbije 10 jaar zijn de cijfers nog opmerkelijker. In 2004 waren er 61.896 woonegelegenheden, een groei van 15,7% (9.715 plaatsen). Openbaar, private-non-profit en privaat bezaten toen respectievelijk 24.252, 29.631 en 8.013 plaatsen. De groei van de (semi-)private sector steekt af tegen die van de openbare sector. De semiopenbare sector groeide dan sterker dan de openbare. Er was 0,64% groei in de openbare sector, 27,93% bij de vzw's en 16,02% in de private sector (Agentschap Zorg en Gezondheid, programmatie woonzorgcentra, 2015).

De voorbije jaren heeft de private sector dus de grootste groei gekend, het laatste decennium was dat de private-non-profit sector. Toch blijft de private sector relatief klein (ongeveer een achtste van het totale aanbod). De private-non-profit sector is de grootste met meer dan de helft van de plaatsen en de openbare sector heeft momenteel een derde van de bedden.

⁶ De groepen van assistentiewoningen zijn sinds 1 januari 2013 de opvolgers van de serviceflatgebouwen. Zie <http://www.zorg-en-gezondheid.be/Beleid/Regelgeving/Ouderenzorg/Specifieke-regelgeving-assistentiewoningen/>

⁷ Binnen de regelgeving wordt een oudere gedefinieerd als een persoon ouder dan 65 jaar. Binnen de verschillende zorgvormen zijn echter ook mogelijkheden voorzien om jongere personen op te nemen, nl. max 10% in een woonzorgcentrum, max 25 % voor een groep van assistentiewoningen.

Het opname- en ontslagbeleid wordt volledig bepaald door de voorzieningen zelf, voor zover dit niet in tegenspraak is met de erkenningsvoorwaarden.

⁸ Het idee leeft dat dat alle vzw's ook Caritas-vzw's zijn die aangesloten zijn bij de koepelorganisatie Zorgnet. Dat klopt niet. Ook niet alle aanbieders uit de private sector (de vennootschappen en natuurlijke personen) zijn gelinkt aan beursgenoteerde bedrijven of hotels. De aanbieders in de ouderensector zijn immers nog steeds zeer gevarieerd. Binnen de private sector zitten bijvoorbeeld ook de natuurlijke personen die een kleinschalige, familiale voorziening uitbaten. Binnen de vzw's zitten organisaties die gelinkt zijn aan bouwpromotoren of grote internationale groepen, maar evengoed vzw's die ontstaan zijn vanuit congregaties

Tabel 2: Vlaanderen, aangroei aanbod plaatsen woonzorgcentra 1989-2014

totaal VLAANDEREN (excl. Brussel)	wgl. aangroei 2014 tav 1989	% aangroei 2014 tav 1989	wgl. aangroei 2014 tav 2004	% aangroei 2014 tav 2004	wgl. aangroei 2014 tav 2009	% aangroei 2014 tav 2009
	23.329	48,32	9.715	15,70	6.376	9,77
openbaar	3.798	18,43	156	0,64	360	1,50
vzw	16.682	78,60	8.275	27,93	4.293	12,77
privaat	2.849	44,18	1.284	16,02	1.723	22,75

Bron: Agentschap Zorg en Gezondheid

3.2.1.3 De programmatie

Om ervoor te zorgen dat er verspreid over heel Vlaanderen voldoende zorgaanbod is, berekent het Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid per gemeente **hoeveel zorgvoorzieningen er van elk type nodig zullen zijn**. De Vlaamse Overheid laat het aantal erkenningen voor woonzorgcentra afhangen van de samenstelling van de bevolking. De programmacijfers zijn gebaseerd op een schatting van hoe de bevolking in Vlaanderen de komende jaren zal aangroeien of verminderen - de bevolkingsprognose - (Vlaamse Overheid, 2015). Centra voor kortverblijf en dagverzorgingscentra zijn ook onderhevig aan een programmatie van de Vlaamse Overheid. Serviceflats of assistentiewoningen sinds 1 januari 2013 niet meer.

Het programmacijfer voor 2014 bepaalt de beschikbare programmatieruimte vanaf 1 januari van dat jaar. Elk jaar opnieuw wordt de beschikbare ruimte voor dat jaar berekend. Als een initiatief past binnen de programmatie (m.a.w. als er nog ruimte is), kan een voorafgaande vergunning verleend worden. Deze voorafgaande vergunning blijft 5 jaar geldig (onder bepaalde voorwaarden). Er is één woongelegenheden voorzien per 100 ouderen in de groep van 65-74 jaar. Voor 75-79 zijn dat er 4, 12 voor de groep van 80-84, 23 voor de groep van 85-89 en 32 woongelegenheden per 100 ouderen boven de 89. Momenteel is 95,5% van de beschikbare ruimte ingenomen door plaatsen die al verwezenlijkt zijn of binnenkort verwezenlijkt zullen worden (Vlaamse Overheid, 2015). Dat wil zeggen dat er, op basis van het huidige aantal ouderen, nog ruimte over is voor extra capaciteit.

3.2.1.4 Tendensen

Verder (deel "Waar wonen ouderen: de geografie van de vergrijzing") komt de locatie van de woonzorgcentra aan bod. Het is belangrijk de huidige wetgeving en enkele tendensen in het achterhoofd te houden om al een (weliswaar vaag) beeld te vormen van de evolutie in het aanbod van de woonzorgcentra.

Allereerst bespreken we kort de programmatie van woonzorgcentra. Verder overlopen we enkele tendensen en bezorgdheden: zo blijkt de programmatie verouderd, werd er een tussenstap toegevoegd aan erkenningen van woonzorgcentra en werd de VIPA-financiering afgeschaft. En we beschrijven de evolutie naar hoge zorgprofielen.

Verouderd

De huidige programmatieberekening is 20 jaar oud. Ze voorziet één woongelegenheden per honderd ouderen in de leeftijdsgroep 65 tot 74 jaar. Voor 75-79 jaar zijn dat er 4 per 100, 12 voor 80-84, 23 voor 85-89 en 32 voor 90 en ouder. Vandeuren erkent dat het systeem verouderd is. "De huidige programmatieberekening houdt immers geen rekening met een integrale benadering van de verschillende zorgvormen, noch met de beschikbaarheid van mantelzorg, nieuwe zorgorganisatiemodellen, technologische evoluties of innovaties in de zorg" (Vandeuren, 2015).

Tussenstap in erkenning

Wanneer er op basis van de genoemde programmatie beschikbare programmatieruimte is in een bepaalde gemeente, kon een initiatiefnemer een **voorafgaande vergunning** verkrijgen en kon hij – tot voor kort - starten met de bouw van een woonzorgcentrum met garantie op erkenning en Rizivfinanciering.^{9,10} Om budgettaire redenen heeft de Vlaamse

⁹ Vanwambeke, P. (2015, Juni 16). Wonen onder de kerktoren in Maldegem. Interview door Pascal De Decker & Emma Volckaert. OCMW-secretaris Maldegem, Maldegem.

¹⁰ Dekeyser, J. (2015, Augustus 5). E-mail: Voorafgaande vergunningen. Sectorverantwoordelijke ouderenzorg, Agentschap Zorg en Gezondheid, Brussel.

overheid op 20 december 2013 een schakel tussen de voorafgaande vergunning en de erkenning gezet, nl. de **erkenningkalender**.

Initiatiefnemers met een voorafgaande vergunning voor nieuwe capaciteit moeten vóór 1 januari van het tweede jaar dat voorafgaat aan het jaar dat ze effectief willen openen, het agentschap informeren over wanneer ze de voorafgaand vergunde capaciteit in gebruik neemt (= aanvraag van een erkenningkalender). Op vandaag kunnen tot en met 31 december 2015 geen voorafgaande vergunningen voor extra capaciteit worden aangevraagd.¹¹ Het aantal woongelegenheden in woonzorgcentra in Vlaanderen kan momenteel dus enkel nog uitbreiden indien de voorafgaande vergunning voordien bekomen werd en indien men reeds een erkenningkalender ingediend had. Projecten die enkel verbouwing of vervanging van bestaande capaciteit betreffen vallen niet onder de erkenningkalender.

VIPA

Een andere mogelijke belemmering in de bouw van toekomstige woonzorgcentra is de beëindiging van de financiering vanuit het Vlaams Infrastructuurfonds Persoonsgebonden Aangelegenheden (VIPA). Initiatiefnemers kunnen de realisatie van een woonzorgcentrum en/of centrum voor kortverblijf niet langer financieren via de klassieke VIPA-financiering.^{12, 13} Er wordt voor geopteerd om, in dialoog met de sector residentiële ouderenzorg, een forfaitair systeem te ontwikkelen, binnen de beschikbare budgettaire marges.

Evolutie naar (enkel) hoge zorgprofielen

Behalve de afschaffing de financiering vanuit het VIPA en de invoer van de erkenningkalender, waardoor woonzorgcentra enkel gebouwd kunnen worden wanneer het Vlaamse budget dat toelaat, is er nog een andere tendens die de uitgaven van de Vlaamse Overheid inperkt, namelijk de 'uitsluiting' van ouderen met (te) lage zorgprofielen in de woonzorgcentra. Zoals eerder vermeld bij de toelatingsvoorwaarden, zijn woonzorgcentra volgens het Agentschap Zorg en Gezondheid bedoeld voor ouderen niet meer thuis kunnen wonen en waarvoor de andere schakels in de keten van ouderenzorg niet meer toereikend zijn. Uit hoger genoemd veldwerk blijkt (voorlopig) dat het aandeel zwaar zorgbehoevend toeneemt, ten nadele van de lichtere zorgprofielen. Die evolutie wordt gelinkt met de gebrekkige populariteit van woonzorgcentra bij ouderen (zie al Vanderkerckhove e.a., 2015) en aan de uitbouw van thuiszorg en gezinszorg, waardoor het toch makkelijker gemaakt wordt om thuis te blijven wonen.

De grootste groep ouderen zal daarom thuis blijven wonen, de assistentiewoningen zullen de rol van de ROB's (Rustoord voor Bejaarden – de lagere zorgprofielen) opnemen en de rusthuizen zullen RVT's (Rust- en verzorgingstehuis – de hoge zorgprofielen) worden.¹⁴

3.2.2 Thuiszorg

3.2.2.1 Zorg en verpleging

Thuiszorg omvat onder meer de gezinszorg en aanvullende thuiszorg en de thuisverpleging. Onder gezinszorg verstaan we: persoonsverzorging, hulp in het huishouden, psychosociale en pedagogische ondersteuning en beperkte hulp bij de schoonmaak. Aanvullende thuiszorg omvat vooral schoonmaak en in sommige gevallen oppashulp en de uitvoer van karwijtjes (vb. reparaties, schilderen). Thuisverpleging gebeurt door verpleegkundigen. Een verpleegkundige kan medicijnen of inspuitingen toedienen, wonden verzorgen, palliatieve zorgen verlenen enz. Ze helpen de mensen ook met preventie, gezondheidsvoorlichting en -opvoeding. We zullen het hier voornamelijk over die diensten hebben.

Verder zijn er nog de diensten voor logistieke hulp die zorgen voor de schoonmaak en hulp bij karweitjes – diensten die de gezinszorg en aanvullende thuiszorg ook aanbieden - ; de diensten voor oppashulp, waarbij vrijwilligers de ouderen gezelschap bieden; en de diensten voor gastopvang, waarbij een gastgezin vrijwillig een zorgbehoevende opvangt; de lokale dienstencentra die in eerste instantie inzetten op preventie (behoud zelfredzaamheid) en op het onderhoud en de uitbouw van een sociaal netwerk (tegengaan sociaal isolement) en de regionale dienstencentra en de diensten maatschappelijk werk van het ziekenfonds waar men terecht kan voor informatie en advies, begeleiding

¹¹ Dekeyser, J., e-mail. Zie eerder.

¹² Vanwambeke, P., interview. Zie eerder.

¹³ De Meester, D. (2015, April 16). Interview door Emma Volckaert. Directeur woonzorgcentrum Drongen, Drongen.

¹⁴ Vertongen, W. (2015, Mei 27). Interview door Emma Volckaert. Voorzitter Federale Neutrale Beroepsvereniging Verpleegkundigen, Aalst.

woningaanpassing,... (Agentschap Zorg en Gezondheid, 2015). Verder kunnen ook dienstenchequebedrijven een deel van deze zorg aanbieden (boodschappen doen; poetsen).

3.2.2.2 Vele spelers

Op de thuiszorgmarkt zijn er vele spelers actief. Het omvat een breed gamma van uiteenlopende vormen van hulp- en dienstverlening. De doelstelling van die hulp- en dienstverlening is dat mensen **zo lang mogelijk thuis** kunnen blijven wonen, en daar **verzorgd** kunnen worden. Thuiszorg wil er ook voor zorgen dat mensen (sneller) naar huis kunnen terugkeren, bijvoorbeeld na een opname in het ziekenhuis, om daar verdere hulp te krijgen. Thuiszorg is er voor iedereen: jong of oud, gezinnen met kinderen of alleenstaande ouderen ...

Er is in Vlaanderen een ruim en divers aanbod aan voorzieningen die verschillende vormen van verzorging en hulp bij de mensen thuis aanbieden. Dat gaat van hulp bij het huishouden tot lichaamsverzorging en verpleegkundige zorg. De voorzieningen die u hier vindt, worden erkend door het Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid.

- Diensten voor gezinszorg en aanvullende thuiszorg
- Diensten voor logistieke hulp
- Diensten voor oppashulp
- Diensten voor gastopvang
- Diensten voor thuisverpleging
- Lokale dienstencentra
- Regionale dienstencentra
- Diensten maatschappelijk werk van het ziekenfonds
- Verenigingen van gebruikers en mantelzorgers

De openbare diensten voor gezinszorg en aanvullende thuiszorg worden voornamelijk gerund door het OCMW maar ook door bijvoorbeeld zorgbedrijven zoals in Antwerpen¹⁵, Roeselare¹⁶ en het Meetjesland¹⁷. De openbare diensten voor gezinszorg en aanvullende thuiszorg presteerden in 2014 bij benadering 2,7 miljoen van de 16,4 miljoen uren gezinszorg, dit is een aandeel van ongeveer 16%. Het gaat hier steeds over de uren gezinszorg, niet over bijvoorbeeld de verpleging. Die laatste is namelijk niet onderhevig aan een programmatie.

De private diensten voor gezinszorg en aanvullende thuiszorg namen de andere 13,7 miljoen uren voor hun rekening. De meeste private diensten ontstonden vanuit een bepaalde ideologie. Zo moeten 'Familiehulp', 'Familiezorg', 'Landelijke Thuiszorg' en 'Wit-Gele Kruis van Vlaanderen-Beter Thuis' binnen de Christelijke zuil gesitueerd worden. Binnen de liberale zuil is er 'Solidariteit voor het Gezin' en de Socialistische Mutualiteiten hebben 'Thuishulp/De Voorzorg' binnen hun organisatie (Agentschap Zorg en Gezondheid, 2015). Genoemde organisaties waren in 2014 goed voor ongeveer 12,5 van de 16,4 miljoen uren gezinszorg. De christelijk geïnspireerde organisaties hebben hierbij het grootste marktaandeel met ongeveer 9,3 miljoen uren gezinszorg (Agentschap Zorg en Gezondheid, 2015)¹⁸.

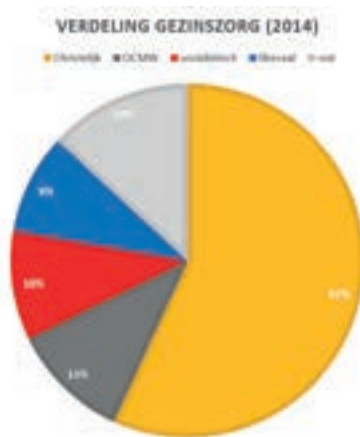
¹⁵ www.zorgbedrijf.antwerpen.be

¹⁶ www.ocmw-roeselare.be

¹⁷ Eind 2014 kondigden de OCMW's van Evergem, Maldegem en Nevele de wil tot samenwerking aan onder de noemer 'Zorgbedrijf Meetjesland'. Zie: http://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20141218_01436809 of <http://www.ocmwmaldegem.be/alle-nieuwtjes/265-ocmw-s-van-evergem-maldegem-en-nevele-gaan-samenwerken>

¹⁸ Eigen berekening en tevens een schatting. De concrete cijfers zijn per organisatie terug te vinden op: http://www.zorg-en-gezondheid.be/programmacijfers_thuiszorg/

Figuur 2: Vlaanderen, verdeling van de gezinszorg

Bron: Agentschap Zorg en Gezondheid (data) en eigen berekeningen .

3.2.2.3 De programmatie

Naar analogie met de programmatie voor de residentiële zorg, wordt ook de gezinszorg en aanvullende thuiszorg voorzien van een maximum aantal gesubsidieerde uren. Het gaat hier over de persoonsverzorging en huishoudelijke hulp die verstrekt worden door de erkende diensten voor gezinszorg en aanvullende thuiszorg. De programmacijfers worden per provincie en per gemeente vastgelegd. Per inwoner van de leeftijdsgroep tot 59 jaar wordt 0,62 uur per jaar voorzien. Voor de groep van 60 tot en met 64 jaar 1,68 uur; 65 tot en met 74: 4,58 uur; 75 tot en met 84: 17,5 uur en vanaf 85 jaar: 40 uur per jaar per inwoner. Voor de berekening van de programmacijfers van een bepaald jaar wordt uitgegaan van de bevolkingsprojecties voor het jaar erop.

Voor de diensten voor thuisverpleging bestaat er geen programmatie.

3.2.2.4 Inkrimping urencontingent

Eerder, in de beleidsanalyse, stelden we vast dat zowel de regeringsverklaring als de beleidsnota van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, uit ging van een groei in de programmatie of het aantal subsidieerbare uren gezinszorg. De voorbije jaren was er steeds een stijging van het aantal gesubsidieerde uren waar te nemen. Maar in 2015 daalde het aantal uren, en voor 2016 vrezden de thuiszorgdiensten hetzelfde (zie cijfers Agentschap Zorg en Gezondheid). Die besparingen baren de diensten zorgen.

J. Hespel, verantwoordelijk voor de thuiszorg van de Socialistische Mutualiteit, kwam daarom in het Vlaams Parlement duidelijkheid vragen rond de meerjarenbegroting. Hij wijst erop dat de financiering eerder gericht moet zijn op het realiseren van doelstellingen dan gebaseerd te zijn op het aantal uren (Coppé, 2015).

De diensten proberen het beperkte urencontingent te omzeilen met een zogenaamde taakuitzuivering. Dat houdt in dat ze de uren die normaal gedefinieerd staan als 'gezinszorg' een ander label geven, zodat het niet meer tot het urencontingent behoort. Die uren worden dan gepresteerd door iemand van de poetsdienst en/of gecategoriseerd als aanvullende thuiszorg^{19, 20}.

¹⁹ Vanhees, M. (2015, April 13). Interview door Emma Volckaert. Directeur Zorg, Landelijke Thuiszorg, Wijgmaal.

²⁰ Hespel, J. (2015, April 20). Interview door Emma Volckaert. Directeur Thuiszorg, Socialistische Mutualiteiten, Brussel.

3.2.3 Innovatieve initiatieven

In deze sectie volgen een aantal voorbeelden van initiatieven die genomen worden om minder mobiele ouderen te huisvesten, zonder daarbij louter op voorgaande (thuiszorg en residentiële zorg) te rekenen. Het gaat van initiatieven om thuis te kunnen blijven wonen tot nieuwe woonvormen. Er zijn verschillende experimenten, waarvan geen gestructureerde inventaris voorhanden is.

3.2.3.1 Levenslang wonen

Levenslang wonen is een initiatief van het Platform Wonen van Ouderen van de Vlaamse Gemeenschap. Het houdt in dat dat men zodanig bouwt of verbouwt dat de woning aangepast is aan een handicap of minder mobiele oudere. Zo bracht het Platform in 1997 een handleiding uit voor huisvestingsactoren die woningen willen ontwerpen die geschikt zijn voor de oude dag.²¹ Het concept bestaat nog steeds en kent zijn uitwerking in verschillende projecten. Zo had voormalig minister van Wonen Marino Keulen het over "meegroeiwonen"²².

Om dat levenslang wonen te realiseren, zijn er verschillende kanalen om subsidies te krijgen voor woningaanpassingen, in functie van het langer thuis kunnen blijven wonen. Zowel op gemeentelijk (althans, een aantal gemeenten), provinciaal als Vlaams niveau kunnen premies verkregen worden. Volgens Wonen Vlaanderen moet de aanvrager 65 jaar oud zijn, of een gezinslid hebben van die leeftijd. De woning moet toegankelijk gemaakt worden voor die bewoner en het inkomen van de oudere (en diens eventuele partner) mag hoogstens 29.000 euro (+ 1510 euro per persoon ten laste) bedragen.²³

3.2.3.2 Zorg Proeftuinen²⁴

Zorg Proeftuinen is een project van het digitale onderzoekscentrum iMinds, met subsidies van de Vlaamse Overheid. De doelstelling van de Zorg Proeftuinen is innovatie van nieuwe zorg- en hulpprocessen/producten in de ouderenzorg te faciliteren. Actoren uit de zorgsector laten een product of dienst testen door senioren tijdens hun alledaagse bezigheden in hun thuis- of werkomgeving. Dat laat de onderzoekers niet alleen toe om rechtstreekse feedback te verzamelen van gebruikers, ze kunnen ook systematisch gebruikersgedrag observeren, monitoren en analyseren in een natuurlijke omgeving. Ook focusgroepen of testpanels worden gebruikt. Op die manier kan getest worden of een goed idee of concept in een natuurlijke omgeving kan omgezet worden in een succesvol product of een succesvolle dienst.

Verschiedende projecten maken hier gebruik van, waaronder AIPA (Ageing in place Aalst). AIPA test de infrastructurele, sociale en maatschappelijke voorwaarden die voldaan moeten worden om ouder te kunnen worden in de eigen leefomgeving. Ze doen dat door workshops te organiseren waarbij kennis en ervaring uitgewisseld worden. "Actief Zorgzame Buurt" is dan weer een platform dat op zoek gaat naar een buurtgericht model van zorgorganisatie in een grootstedelijke context zodat minder mobiele ouderen langer thuis kunnen wonen. Het wordt uitgetest in de grootsteden Brussel en Antwerpen.

3.2.3.3 Pilootprojecten Welzijn – Vlaams Bouwmeester

Traject 1 – Onzichtbare Zorg²⁵

De maatschappijbrede en inclusieve opgave van de zorg vraagt om een geïntegreerd beleid voor de inrichting van de ruimte en de maatschappij. Mensen moeten zich thuis kunnen voelen, waardering en respect krijgen en zinvol kunnen bijdragen aan de samenleving. De Pilootprojecten beogen zorg een volwaardige plaats te geven in de samenleving. Ze ontwikkelen nieuwe concepten voor zorg, wonen en publieke ruimte. Ze testen hoe we ons woonpatrimonium duurzamer kunnen maken door niet enkel het ecologische en het economische, maar ook en vooral het sociale in ogenschouw te nemen. Ze zoeken naar een manier om mensen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen. Ze bekijken hoe levensloopbestendige wijken een verhoogde sociale participatie tot stand brengen, zodat verschillende generaties en verschillende sociale groepen, zowel mensen mét, als mensen zonder zorgnood, elkaar ondersteunen. Dat bevordert

²¹ <http://users.skynet.be/fbo44465/ontwerpgids.pdf>

²² http://www.wooneenlevenslang.be/pdf/levenslang_wonen.pdf

²³ <http://www.toegankelijkheidsbureau.be/wonen.html>

²⁴ <http://www.zorgproeftuinen.be/>

²⁵ <http://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/subsite/onzichtbare-zorg>

ook de gezondheid en het welzijn, en vormt een buffer tegen sociaal isolement. De Pilotprojecten besteden aandacht aan de toegankelijkheid van publieke ruimten en gebouwen, of aan de nabijheid van basisvoorzieningen zoals winkels, scholen, dienstencentra en bibliotheken.

Traject 2 – Zorg voor de buurt

De tweede editie van Pilotprojecten Zorg richt zich op de ondersteuning van kleinschalige zorgprojecten binnen een netwerk op schaal van de buurt. Hierbij worden 3 specifieke doelstellingen belicht:

1. De Pilotprojecten "Zorg voor de buurt" streven naar een geïntegreerde benadering van verschillende zorgvormen (ouderenzorg, integratiezorg, psychische zorg, somatische zorg,...) en naar de integratie van zorg in andere maatschappelijke sectoren. (economie, onderwijs, cultuur, omgeving,...). Speciale aandacht hierbij gaat naar ondersteuning van particuliere of gezamenlijke initiatieven die een 'overmaat' aan zorg (niet enkel voor de directe naaste maar ook voor derden) voorzien.
2. De Pilotprojecten "Zorg voor de buurt" willen bestaande initiatieven en innovatieve trajecten van zorg- en maatschappelijke partners integreren in een model voor een netwerkstructuur dat breed kan toegepast worden. Dat netwerk kan deze initiatieven breder verspreiden en winsten genereren door kruisbestuivingen en verbindingen
3. Tot slot willen de Pilotprojecten "Zorg voor de buurt"-voorbeelden uitwerken van zorgbestendige wijken, zowel op ruimtelijk als op functioneel vlak. Hierbij willen ze komen tot een betere afstemming tussen de ruimtelijke visievorming en regelgeving en de doelstellingen van vermaatschappelijking van de zorg.

3.2.3.4 Mobiele zorg

Mobiele zorg is een project in opdracht van de Vlaamse Overheid, in het kader van het Nieuw Industrieel Beleid Zorgeconomie. Het project houdt een oproep in tot de uitwerking van mobiele en tijdelijke zorgruimten die worden toegevoegd aan de bestaande huisvesting. Het concept zou kunnen toegepast worden op private kavels, alsook in publieke ruimten en bij zorginstellingen (Agentschap Ondernemen, 2015).

Een van de aanbieders van die mobiele zorg is Skilpod. Skilpod maakt woningbouwelementen die makkelijk in elkaar te plaatsen zijn en daardoor ook verplaatsbaar zijn. Het kan ook permanent blijven staan of gekoppeld worden aan andere bouwlementen.²⁶

3.2.3.5 Senioren onder de toren²⁷

In de Oost-Vlaamse provincie Maldegem vormde het OCMW twee pastorijen om tot woningen voor senioren. Dat gebeurt vanuit een vrij uniek concept: groepswonen met dienstverlening. De gemeenschappelijke ruimtes maken het mogelijk om samen te koken, te eten en allerlei activiteiten te organiseren. De maaltijden worden steeds samen genuttigd. De huishoudelijke taken, alsook het koken, worden maximaal ondersteund en begeleid door de OCMW-thuiszorgdiensten. De bewoners worden aangemoedigd zo lang mogelijk zelfstandig te functioneren, wat de zelfredzaamheid van de senioren stimuleert. Het is die formule – waarbij senioren zowel op elkaar als op professionele zorg kunnen terugvallen – die ervoor zorgt dat de pastorijen in Maldegem verschillen van klassieke serviceflats. Maar samenleven is niet altijd evident. Senioren met een sociale ingesteldheid vormen dan ook een voorwaarde voor het goed functioneren van deze leefvorm. Maar niet enkel binnen de muren van de pastorijen zijn de sociale banden belangrijk. Doordat de centra zich binnen de dorpskern bevinden (deelgemeente Adegem en Kleit) blijven de senioren betrokken bij de samenleving. De centra zijn kleinschalig opgevat met respectievelijk 12 en 7 flats in Adegem (figuur 3) en Kleit.

De bewoners kunnen de hele dag door – van 7u30 tot 19u – rekenen op de aanwezigheid van zorgpersoneel. In het weekend is dat van 8u30 tot 12u30. 's Nachts zijn er twee rondes voorzien. De senioren beschikken ook over een personalalarm waarmee ze onmiddellijk in contact staan met het woonzorgcentrum van het OCMW. Alle zorg wordt gestuurd vanuit het OCMW. Enkel voor medische hulp kiezen de senioren zelf een zorgverstrekker. Bewoners zijn minimum 65 jaar oud, wonen in Maldegem en betalen als alleenstaande zo'n 1.400 euro per flat (Vandekerckhove, e.a., 2015).

²⁶ Zie <http://skilpod.com/>

²⁷ Bezoek pastorij Adegem, Maldegem (2015, Maart 25) en www.ocmwmaldegem.be

Figuur 3: Pastorij in Adegem, Maldegem

3.2.3.6 Abbeyfield²⁸

Het idee achter 'Senioren onder de toren' sluit aan bij het al eerder uitgewerkte Abbeyfield-concept. Abbeyfield Vlaanderen is een vzw die inzet op zelfstandig samenwonen. Vrijwilligers begeleiden 55-plussers naar een Abbeyfieldhuis waar een balans gezocht wordt tussen privé, leven met anderen en de buurt. Het project ontstond in 1950 in Groot-Brittannië met als doel eenzaamheid van alleenstaanden (na WOII) tegen te gaan. In 1995 kwam het naar België en in 2011 werd de Vlaamse vzw opgericht. Iedereen kan mee investeren in een Abbeyfieldhuis of een pand of grond aanreiken om een Abbeyfieldwoning te realiseren. Abbeyfield Vlaanderen vzw krijgt steun van de Vlaamse Overheid. Elke bewoner betaalt huur en kosten (maaltijden, water en elektriciteit, onderhoud,...) aan de eigenaar van het gebouw en een bijdrage aan de vzw voor de begeleiding.

3.2.3.7 De dienst woningaanpassing van Landelijke Thuiszorg²⁹

Landelijke Thuiszorg, een dienst voor gezinszorg en aanvullende thuiszorg, organiseert reeds 15 jaar begeleiding bij woningaanpassingen. Naast een vaststelling van de nood van de cliënten ter plaatse en het verlenen van advies wordt voorzien in een begeleiding van het hele traject tot realisatie van de geadviseerde woningaanpassing. Hierbij worden vakmensen en aannemers aangeschreven, wordt de karweidienst van Landelijke Thuiszorg ingeschakeld waar mogelijk, wordt het aanvragen van premies behartigd en worden de werken opgevolgd. De gehanteerde kostprijs bedraagt maximaal 87 euro voor de begeleiding. De dienst woningaanpassing van Landelijke Thuiszorg wordt momenteel echter niet structureel gefinancierd.

3.3 Is een huis een pensioen?

Eerder wezen we er op: er gaan stemmen op om het kapitaal dat in de woning opgepot zit te activeren omdat bepaalde uitgaven niet langer via de sociale zekerheid betaald zouden kunnen worden. In de literatuur wordt gesproken over 'asset-based society', wat voor voorliggend thema betekent dat mensen een groter deel van hun zorggerelateerde kosten op zich zullen moeten nemen. En deze zouden dus via de activering van het kapitaal 'woning' gefinancierd kunnen worden, bijv. door de woning te belenen of d.m.v. een opeethypotheek³⁰, of eventueel door de verkoop om kleiner en dus goedkoper te gaan wonen.

Niettegenstaande ook bij ons gealludeerd wordt op een terugtrekkende overheid, loopt het m.b.t. het inschakelen van de woning als 'medefinancier' van de oude dag nog zo'n vaart niet. Meer zelfs, een omgekeerde of opeethypotheek is bij wet niet toegestaan.

²⁸ <http://www.abbeyfieldvlaanderen.be/>

²⁹ <http://www.landelijkethuiszorg.be/NL/Zorg/Woningaanpassing>

³⁰ Omgekeerd woonkrediet is een hypotheekformule waarbij huiseigenaars hun woonst omzetten in kapitaal. In Nederland, waar het systeem al langer bestaat, wordt het een 'opeethypotheek' genoemd.

Toch wordt ook bij ons de relatie 'woning'-'pensioen' gelegd. Meer zelfs, het bezitten van een woning wordt door heel wat commentatoren als vierde pensioenpijler beschouwd. In de woorden van B. Sturtewagen (2009; eigen onderlijning):

"Het bezit van een huis maakt [...] bovendien een hemelsbreed verschil. Wat de waarde van een modaal pensioen over enkele jaren zal zijn, weet niemand, maar gereede twijfel is gewettigd. Wie tien jaar geleden geen huis kocht, maar het geld op de beurs inzette, heeft in het beste geval geen al te groot verlies geleden. Nu het er alle schijn van heeft dat het economisch herstel amechtig wordt, valt te vrezen dat de aandelenmarkten de komende jaren ook geen vetpot worden. Geen betere verzekering voor de oude dag dan een eigen huis, dus. Nog steeds en meer dan ooit."

We vertellen ook weinig nieuws als we stellen dat iemand die op pensioen gaat met een afbetaalde eigen woning er financieel beter aan toe is dan een huurder met een gelijk inkomen. Onderzoek heeft intussen genoegzaam aangetoond dat het armoederisico onder bejaarde huurders behoorlijk hoog is (tabel 3). Dat is niet verwonderlijk daar uit een internationaal vergelijkend onderzoek blijkt dat de Belgische pensioenen tot de laagste van Noord- en West-Europa behoren. Cantillon e.a. (2009) vonden echter niet alleen dat de Vlaamse gepensioneerden een naar internationale maatstaven hoog inkomensarmoederisico hebben, ze vonden ook dat ze een van de laagste scores op de cumulatieve deprivatie-index hebben. Deze paradox wordt bevestigd door Capéau & Pacolet (2009) die vaststellen dat de Belgische ouderen een zeer hoog consumptieniveau hebben, heel wat hoger dan wat verwacht kan worden op basis van hun pensioeninkomen. De Belgische gepensioneerden mogen dan behoorlijk *inkomensarm* zijn, ze zijn tegelijk *vermogensrijk* (zie ook Verpoorten, 2015).

Tabel 3. België, armoederisico* naar bewonerstiel 2009-2011 (%)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Eigenaars	10.2	10.3	10	9.7	9.1	8.8
Huurders	28.4	29.4	28.5	28.6	29.5	33.1

*=de armoeddrempel is gelijk aan 60% van het mediaan beschikbaar inkomen op individueel niveau.

Bron: FOD Economie (2012) op basis van SILC

Deze vaststelling maakt de doem over onze pensioenen behoorlijk paradoxaal: een laag pensioen en toch een hoge consumptie. Michel Jadot, de voormalige coördinator van de Nationale Pensioenconferentie, wijst er op dat het wettelijk pensioen maar één aspect van de welstand van gepensioneerden is. Hij vermeldt dat niettegenstaande de wettelijke pensioenen inderdaad laag zijn, het algemeen welbevinden in vergelijking met andere landen hoog is. Belgen leven beter, hebben vaker een eigen woning en kunnen genieten van een betere gezondheidszorg (in Martens & Renard, 2010). Jadot benadrukt dat ouderen die een eigen huis bezitten het tweemaal zo goed hebben als huurders. En daarmee zijn we waar willen zijn. Het eigen huis als pensioen.

Dat de eigen woning ook een pensioen is, is geen officieel beleid. Er zijn immers nog altijd een pak huurders: 20 à 25% in het land als geheel en behoorlijk wat meer in de grote steden. Maar officieus is het bezit van een eigendom voor gezagsdragers van allerlei pluimage wel degelijk de vierde pensioenpijler. Vooral Steve Stevaert werd tijdens zijn periode als SP.a-voorzitter een spreekbuis ter zake. In een interviewboek met Yves Desmet (2003) stelt hij:

"Als je je lening bij de bank hebt afbetaald, woon je gratis. Als je blijft huren, woon je nooit gratis. Zorg er dus voor dat gewone mensen ook een eigen huis kunnen kopen. (...) Mijn ideaal model is dat van een maatschappij met zo veel mogelijk eigenaars en zo weinig mogelijk huurders. (...) Mensen dragen zorg voor het huis dat hun eigendom is. Ik zal u een verhaaltje vertellen: op een gratis concert kom ik een vriend tegen. Hij is weduwnaar, heeft twee kindjes, een bescheiden maar redelijk inkomen en hij heeft wat gespaard. Die man wil dat spaargeld in een huis steken en met een kleine lening erbij moet hij dan maar honderd euro per maand méér betalen. Zijn stelling is: 'Ik kan dat nu aan en ik houd nog over voor de opvoeding van mijn kinderen. Als zij het huis uit zijn en ik op pensioen, daalt mijn inkomen, maar dat is niet erg, wat dan woon ik gratis'. Ik krijg geen speld tussen die redenering."

Het resultaat is de volgende zinsnede in de beginselverklaring van de SP.a: "Wij willen dat zoveel mogelijk mensen hun eigen woning bezitten. Dat is de beste garantie om goed te wonen en de beste vorm van pensioensparen".

Maar niet alleen de SP.a heeft zich ge-out. Bij politici uit andere partijen is het discours gelijklozend. De liberaal en gewezen huisvestingsminister M. Keulen (2009) vindt dat eigendom de beste manier voor goed wonen is en de beste vorm van pensioensparen. Zijn ex-voorzitter en huidig pensioenminister Alexander De Croo spreekt hem niet tegen. Hij benadrukt in *De Standaard* dat we de vierde pijler niet mogen vergeten: "het huiseigenaarschap. Dat is een cruciaal element, kijk naar het risico op armoede bij ouderen. Als je geen rekening houdt met een eigen woonst, kom je aan een

risicocijfer van 19 procent, met een eigen woonst is het 11 procent. Het woonbeleid heb ik niet in handen, maar ik wil er alles aan doen om te zorgen dat jonge mensen nog altijd een huis kunnen blijven kopen" (Justaert, 2013 – zie ook De Croo, 2013).

En bij gewezen CD&V-voorman Yves Leterme klinkt het unisono: "*De beste voorziening voor de oude dag is trouwens de eigen woning. Ouderen met een eigen woning lopen veel minder risico om in armoede terecht te komen dan ouderen die een woning huren*" (2009, p. 86). In het CD&V-programma voor de federale verkiezingen van 2010 staat te lezen dat doordat het woningbezit in België wijd verspreid is, een laag pensioen vaak toch gecombineerd kan worden met een redelijke graad van welzijn. Dat woningbezit wordt dan ook fiscaal gestimuleerd door de overheid. En we lezen niets anders naar aanleiding van de lokale verkiezingen van 2012. Betaalbaar en veilig wonen was de topprioriteit van CD&V bij de lokale verkiezingen. Het is goed leven in de Vlaamse dorpen en steden, maar uiteraard zijn er uitdagingen, weet ook CD&V. Mensen vinden steeds moeilijker een betaalbare woning. En mensen liggen soms wakker van lokale criminaliteit. "*Een betaalbare en veilige thuis voor iedereen moet op 14 oktober voor ons een absolute topprioriteit zijn. Een eigen woning blijft het beste pensioenspaarplan*" (www.vandaag.be, 28/5/2012).

Het zijn overigens niet alleen politici die de relatie leggen tussen eigen woningbezit en de welvaart na pensionering. Jef Pacolet en collega's van het HIVA schreven reeds in 1991 dat woonsparen pensioensparen *avant la lettre* is (Van Dender & Pacolet, 1991); iets wat ze vele jaren later herhalen (Pacolet, e.a., 2007). In de krant klinkt het ferm: "*Vastgoed is een vierde pensioenpijler geworden. Dat moeten we zo houden*" (Coppens, 2007). Het is volgens *Trends*-journalist Van Malderen (2012) een "*to do*" in de leeftijdsrange van 20 tot 35 jaar. En op een door de minister voor Wonen georganiseerd publieksmoment in het kader van de opmaak van een beleidsplan Wonen (13 september 2012), wezen zowel minister Van den Bossche³¹ (SP.a) als KUL-econoom Eric Buyst en Hilde Masschelein, gedelegeerd bestuurder van de Bouwunie³², op de relatie. Een *quick scan* levert verder al snel een waslijst van gelijklopende stemmen op: het bezit van een eigen woning en bij uitbreiding ander vastgoed, is een buffer, een zekerheid, een ruggensteun³³. Iets wat de mensen volgens een onderzoek van ILIV³⁴ (2012) zelf ook vinden: 53% van de ondervraagden vindt zijn eigen woning zijn persoonlijk pensioenplan.

We willen er hier wel op wijzen dat er heel wat ouderen zijn die geen eigen woning hebben en dat hun positie niet uit het oog verloren mag worden. Voor hen is het niet allemaal rozengeur en maneschijn is. Temeer omdat ouderen die geen eigen woning bezitten door de band genomen een lager inkomen hebben dan oudere woningeigenaars (er is dus sprake van een soort van Mattheuseffect, een reproductie van ongelijkheden).

---

³¹ Waarbij ze wel stelt dit 'erg' te vinden. Zie voor commentaar De Decker (2012).

³² Bouwunie (Unie van het KMO-bouwbedrijf) verenigt de zelfstandigen en KMO's uit de diverse deelsectoren uit de bouw. Bouwunie komt op voor hun belangen. Ze verstrekt gespecialiseerd advies, doet aan lobbyen, legt eigen accenten, verkondigt standpunten en biedt een platform waar collega's van bouw-kmo's elkaar kunnen ontmoeten.

<http://www.bouwunie.be/viewobj.jsp?id=49760>

³³ Zie bijv. B. Sturtewagen (2012); Johan Van Gompel, econoom bij KBC en Philippe Janssens van Stadim (Studie en Advies Immobiliën) (in Feremans, 2012).

³⁴ ILIV is het kenniscentrum over het belang van een thuis. Het wordt gesteund door IKEA. Zie: www.iliv.be.

4. Hoe wonen ouderen?

De woonsituatie van ouderen wordt geschetst op basis van drie bronnen, resp. het woononderzoek van 2005, het Grote Woononderzoek 2013 en de analyse van de Belgian Ageing Studies (BAS). De twee eerste data zijn afkomstig van grootschalige *surveys* die in opdracht van de Vlaamse regering door respectievelijk het Steunpunt Ruimte en Wonen en het Steunpunt Wonen zijn uitgevoerd³⁵. De derde dataset komt van de Ouderenbehoefteonderzoeken (Belgian Ageing Studies - BAS). Deze vinden hun oorsprong in een nauwe samenwerking tussen medewerkers van de Vrije Universiteit Brussel en de Hogeschool Gent. Sinds het begin van de jaren 2000 onderzoekt het BAS-team de sociale aspecten van het ouder worden. Hun werk focust zich op diverse sociaal-gerontologische thema's: sociale, culturele en politieke participatie op latere leeftijd, vrijwilligerswerk, inclusie en exclusie, kwetsbaarheid, leeftijdsvriendelijke woonomgevingen, veiligheidsgevoelens en sociaal beleid voor en door ouderen. De Ouderenbehoefteonderzoeken worden sinds 2002 uitgevoerd in verschillende Vlaamse gemeenten.³⁶

4.1 Bewonerstitel en woonkosten

4.1.1 Bewonerstitel

Uit het GWO 2013 blijkt dat 70,5% van de Vlaamse huishoudens in een eigen woning wonen, wat 4% lager is dan in 2005. Deze dalende trend stellen we niet vast bij 65-plussers. Zowel in 2005 als 2013 woonde/woont ongeveer 75% van de ouderen in een eigen woning. In 2013 huurt 15% privé en 7,3% woont in een sociale huurwoning (tabel 4). We zien dat in de *long-run*, sinds 1976, 65-plussers niet alleen vaker dan gemiddeld eigenaar zijn van hun woning, ze volgen ook de opwaartse tendens, al lijkt dat ook voor hen te stabiliseren (Tabel 5).

De eigendomspercentages van het GWO 2013 liggen lager dan deze van de Belgium Ageing Studies (BAS). Volgens de Belgian Ageing Studies woont 83% van de ouderen in een eigen woning. Tabel 6 laat uitschijnen dat vooral de zeer oude bevolking minder eigenaar van de woning is en meer privaat huurt. Enerzijds is dat logisch daar massa-eigendom van recente aard is; anderzijds moeten we voorzichtig zijn, omdat het percentage *missings* er behoorlijk hoog is.

Van alle eigenaars en sociale huurders is in 2013 een klein derde (30%) ouder dan 65 jaar (Tabel 7). Dat is slechts voor 21% van de private huurders het geval, wat niet verwonderlijk is daar de private huursector meer dan de andere segmenten een startersmarkt is en daardoor behoorlijk wat jongvolwassenen huisvest. Het aandeel ouderen in het eigendomssegment is sinds 2008 licht toegenomen, terwijl het in de sociale huursector is gedaald. In de private huursector is het aandeel stabiel gebleven.

Tabel 4. Vlaanderen, eigendomsstatuut naar achtergrondvariabelen (in rij %), 2013 en 2005

	2013			2005
	Eigenaar	Private huurder	Sociale huurder	Eigenaar
<i>Totaal</i>	70,5	20,4	6,7	74,4
<i>Leeftijdsgroep</i>				
18-34	56,8*	33,5	5,5	51,4
35-44	67,1**	25,2	6,2	78,0
45-64	74,0**	17,0	7,3	80,0
65 en ouder	75,1	15,0	6,8	75,8

χ^2 -test voor verschil tussen 2005 en 2013 van % eigenaars per categorie: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Bron: Woonsurvey 2005, Grote Woononderzoek 2013

³⁵ Zie daarvoor diverse rapporten op www.steunpuntwonen.be; www.steunpuntwonen.be

³⁶ Zie daarvoor <http://www.ouderenbehoefteonderzoeken.be/>

Tabel 5. Vlaanderen, aandeel eigenaars naar achtergrondkenmerken (%), Vlaanderen, evolutie

	1976	1985	1992	1997	2005	2013
<i>Totaal</i>	65,1	67,4	67,6	71,1	74,4	73,5
<i>Leeftijdsgroep</i>						
18-39	54,7	52,6	53,5	59,0	61,1	58,7
40-64	73,8	78,0	78,7	79,4	79,9	73,5
65 en ouder	62,1	68,1	69,6	69,7	75,8	75,1

Bron: Pannecoucke et al. (2001), Socio-economisch Panel (SEP) '76, '85 en '97; Woonsurvey 2005; Grote Woononderzoek 2013

Tabel 6. Vlaanderen, eigendomssituatie naar leeftijd van de ouderen (%)

leeftijd	eigenaar	Private huurder	Sociale huurder	Geen van deze
60-69	85,9	7,2	3,7	3,2
70-79	83,3	8,1	4,3	4,3
80 +	74,3	10,4	5,3	10,1
<i>totaal</i>	82,9	8,1	4,8	4,2

Bron: BAS; uit De Witte e.a. (2012)

Tabel 7. Vlaanderen, eigendomsstatuut naar achtergrondvariabelen (in kolom %), 2013 en 2005

	GWO 2013				Woonsurvey 2005			
	Eigenaar	Private huurder	Sociale huurder	Totaal	Eigenaar	Private huurder	Sociale huurder	Totaal
<i>Totaal</i>	70,5	20,4	6,7	100,0	74,4	18,5	5,6	100,0
<i>Leeftijdsgroep</i>	**	**	n.s.	**				
18-34	12,7	26,0	13,0	15,8	9,8	32,2	10,2	14,2
35-44	15,5	20,1	14,9	16,2	20,5	18,5	14,1	19,5
45-64	41,3	32,8	42,9	39,4	41,4	26,9	40,1	38,5
65 en ouder	30,5	21,1	29,2	28,6	28,4	22,4	35,7	27,8

χ^2 -test voor verschil 2005-2013: *p<0,05, **p<0,01, n.s.= niet significant.

Bron: Woonsurvey 2005, Grote Woononderzoek 2013

4.1.2 Woonuitgaven

Tabellen 8, 9 en 10 geven voor respectievelijk de private en de sociale huurders, alsook de eigenaars met afbetalingslasten de feitelijk betaalde (naakte) woonuitgaven weer – met de bedenking dat het aantal 65-plussers met een afbetaling aan de lage kant is. 3.3% van alle 65-plussers of 4.5% van alle 65-plussers met een eigen woning heeft nog een afbetaling lopen.³⁷

De tabellen presenteren de cijfers in geactualiseerde prijzen. We zien dat de huurprijzen voor alle weerhouden leeftijdscategorieën in reële termen behoorlijk sterk gestegen zijn en dat de stijging vooral voor sociale huurders behoorlijk sterk is. Verder zien we – niet onbelangrijk omdat er voor hen nauwelijks alternatieven voorhanden zijn – dat in de private huursector, de toename van de huren het grootst is voor 65-plussers. In de sociale huursector is de toename vooral voor jonge huurders zeer groot, maar ook voor 65-plussers is de stijging aanzienlijk (+17.6%) en naar verhouding groter dan in de private huursector (+12.5%). Daarbij moet wel gemeld worden dat een sociale huurder gemiddeld nog altijd minder betaald dan een private huurder: € 347 versus € 575.

Wanneer een zeldzame eigenaar nog een afbetalingslast heeft, dan situeert het bedrag zich ergens tussen de gemiddelden van de private en sociale huursector. En het af te betalen bedrag is in vergelijking met 2005 gedaald (G).

³⁷ GWO 2013 – mailcorrespondentie met Kristof Heylen.

Tabel 8. Vlaanderen, huurprijs op de private markt, naar achtergrondvariabelen, gemiddelde in euro per maand, in prijzen van 2013, 2005-2013

	2005	2013	Procentueel verschil
<i>Leeftijdsgroep</i>			
18-34	510	559**	9,6
35-44	532	560	5,0
45-64	530	559	5,5
65 en ouder	511	575**	12,5
Totaal	520	562	8.1

T-test voor verschil 2005-2013: **p<0,01, *p<0,05.

Bron: Woonsurvey 2005, Grote Woononderzoek 2013

Tabel 9. Vlaanderen, huurprijs voor sociale huurders, naar achtergrondvariabelen, gemiddelde in euro per maand, in prijzen van 2013, 2005-2013

	2005	2013	Procentueel verschil
<i>Leeftijdsgroep</i>			
18-34	264	385**	45,8
35-44	321	389*	21,2
45-64	329	361*	9,7
65 en ouder	295	347**	17,6
Totaal	310	364	17,4

T-test voor verschil 2005-2013: **p<0,01, *p<0,05; n.b.=niet beschikbaar.

Bron: Woonsurvey 2005, Grote Woononderzoek 2013

Tabel 10. Vlaanderen, bruto woonuitgaven, naar achtergrondvariabelen, gemiddelde in euro per maand, in prijzen van 2013, voor eigenaars met hypotheek, 2005-2013

	2005	2013	Procentueel verschil
<i>Leeftijdsgroep</i>			
18-34	782	872**	+11,2
35-44	704	776**	+10,2
45-64	587	594	+1,2
65 en ouder	496	431	-13,1
Totaal	671	714	+6,4

T-test voor verschil 2005-2013: **p<0,01, *p<0,05.

Bron: Woonsurvey 2005, Grote Woononderzoek 2013

De 'naakte' cijfers indiceren de evolutie van de woonkost. Ze zeggen echter niets over het gewicht van die kosten in het budget van een huishouden. Om dat na te gaan zijn twee maten ontwikkeld (Heylen & Winters, 2009, resp. de woonquote en het resterend inkomen.

De woonquote is het aandeel van het inkomen dat betaald wordt aan afbetaling of huur. Er wordt aangenomen dat wanneer dat meer dan 30% is, het problematisch kan zijn. Tabel 11 geeft voor de verschillende leeftijdscategorieën weer welk aandeel meer dan 30% betaald. Het verkregen beeld is behoorlijks spectaculair en vooral voor hurende ouderen problematisch: net geen 62% van de bejaarde huurders betaalt meer dan 30% van het doorgaans al lager inkomen aan huur in de private huursector. Dat contrasteert sterk de sociale huursector. In de sociale huursector mogen de huren dan behoorlijk gestegen zijn, slechts 20% van de huurders betaalt meer dan 30% van het inkomen aan huur.

Al bij al is de woonquote een wat eenvoudige maat, nuttig voor snelle vergelijkingen, internationale vergelijkingen en het volgen van evoluties doorheen de tijd. De indicator is echter niet ideaal, o.a. omdat de maat ter wille van de vergelijkbaarheid lineair voor alle inkomensgroepen gebruikt wordt. Het behoeft echter weinig uitleg dat het effect van 30% verschilt naargelang het inkomen. 30% is voor een gezin met een hoog inkomen eerder een indicatie van luxe, terwijl 30% voor iemand met een laaginkomen al zeer veel is. Om dat op te vangen werd de RI-maat uitgewerkt. RI staat voor 'resterend inkomen' en houdt, simpel gesteld, in dat wanneer een huishouden na het betalen van de woonkosten onder het RI valt, het in armoede leeft. Tabel 12 geeft de vaststellingen weer voor verschillende leeftijdscategorieën. Het

beeld verschilt van het vorige. Doch, ook met deze maatstaf is de problematiek van de private huurders het grootst: een derde van de private huurders ouder dan 65 jaar komt na het betalen van de naakte (!) woonkosten in de armoede terecht. Dat is slechts voor 4,5% van het (kleine) aantal afbetalende eigenaars het geval. In de sociale huursector komt 20% van de 65-plussers in de armoede terecht.

Tabel 10. Vlaanderen, aandeel met woonquote boven 30% (%), naar deelmarkt en achtergrondkenmerken, 2013

	Eigenaars met hypotheek	Private huurders	Sociale huurders	Totaal 2013	Totaal 2005
Totaal	27,1	51,7	22,7	19,6	12,7
<i>Leeftijd referentiepersoon</i>	**	*	n.s.	**	**
17-34 jaar	44,3	48,2	29,1	38,9	22,4
35-44	27,4	45,0	30,6	28,7	16,2
45-54	16,9	51,8	20,7	15,1	9,2
65 en ouder	20,3	61,7	19,2	10,5	10,3

χ^2 -test: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$, n.s.= niet significant.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Tabel 11. Vlaanderen, aandeel onder de RI-norm (%), naar deelmarkt en achtergrondkenmerken, 2013/2005

	Eigenaar zonder hypotheek	Eigenaar met hypotheek	Private huurder	Sociale huurder	Totaal 2013	Totaal 2005
Totaal	4,7	10,0	30,4	34,5	13,5	13,6
<i>Leeftijd referentiepersoon</i>	**	n.s.	n.s.	**	**	*
17-34 jaar	15,0	10,2	26,9	42,9	17,8	14,9
35-44	6,7	10,4	32,6	49,6	17,7	14,2
45-54	4,5	9,7	29,4	38,3	13,0	11,7
65 en ouder	4,5	9,5	33,9	19,2	10,0	15,1

χ^2 -test voor verschil 2005-2013: ** $p < 0,01$, n.s.= niet significant.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Uit voorgaande blijkt dat de naakte woonkosten van vooral *huurders* – toch nog altijd 25% van de 65-plussers - een probleem zijn. Meer dan 60% betaalt 30% van het inkomen aan huur en een op drie komt na het betalen van de huur onder de armoedegrens terecht. Maar niet alleen hebben (vooral) private huurders doorgaans een lager inkomen, gegeven de vigerende wetgeving worden ze voortdurend geconfronteerd met de mogelijkheid dat hun huur wordt verhoogd dan wel opgezegd. Huurders worden, in tegenstelling tot eigenaars-met-afbetaling die finaal eigenaar worden, voortdurend bedreigd met hogere huuruitgaven. Als dat gebeurt, houdt dat in dat ze moeten inleveren op andere aspecten van het leven: voeding, vrije tijd, verplaatsingen, gezondheidszorg. Komt daar bovenop dat hun woonzekerheid permanent in het gedrang is.

Naakte huur of afbetaling is maar een facet van de woonkosten. Vooral voor eigenaars bestaat daarover een misvatting. De wijd verspreide en door vele stakeholders gepropageerde stelling is dat men eigenaar moet worden om na pensioenering geen woonkosten meer te hebben. Dat klopt deels, maar deels ook niet (De Decker, 2013). Genegerd wordt immers dat woningen onderhouden moeten worden, dat dingen – gezien de ouderdom van de woning - kunnen breken en vervangen moeten worden. De kosten voor herstel, onderhoud, upgradering, aanpassing en herinrichting worden doorgaans onderschat. Of aanpassingen gebeuren niet waardoor woningen onaangepast, zelfs gevaarlijk worden om in te wonen.

Al geldt dit voor alle ouderen, het speelt vooral voor de oude ouderen. En diegenen die het slachtoffer worden van verwezuiging. Dat laatste heeft een dubbel effect: vaak gaat het gepaard met een verlaging van het inkomen, ook wordt de woning daar minder aangepast. Velen bouwen of kochten immers een groot huis als ze jong(er) waren.

4.2 Woonvorm

De Belgian Ageing Studies gingen ook na in welke woonvorm de 60-plussers gehuisvest zijn (De Witte e.a., 2012). Men kon kiezen uit de volgende antwoordmogelijkheden:

- Zelfstandig thuiswonend in een ééngezinswoning, appartement of studio,
- Thuiswonend bij kinderen,
- Groepswonen,
- Individueel (aangepaste) woning voor ouderen,
- Ondersteunend groepswonen,
- Kangoeroewonen,
- Intergenerationeel wonen.

95% woont zelfstandig thuis; 2.5% woont in bij een van de kinderen en 2.3% woont alternatief. Verder wordt vastgesteld dat hoe ouder men is, hoe minder vaak men zelfstandig thuis woont. Ook wordt vastgesteld dat mensen met een hoger inkomen vaker zelfstandig thuis wonen en dat ouderen met een lager inkomen vaker bij de kinderen wonen, al gaat dit nog over eerder kleine aandelen (5% voor een inkomen lager dan € 1.000).

Van de zelfstandig thuiswonenden woont 90% in een eengezinswoning. Net geen 10% (9.8) woont op een appartement, een klein procent woont in een studio. Hogere percentages appartementbewoners treffen we aan onder 'nooit gehuwden' (15.8%), 'gescheiden ouderen' (28.4%), 'samenwonenden' (19%) en 'weduwen/weduwnaars' (15%).

Wanneer in alternatieve woonvormen wordt gewoond, betreft dit in hoofdzaak een individueel aangepaste woning voor ouderen (44%). Groepswonen neemt dan 30% voor haar rekening en kangoeroewonen een goede 10%. Respectievelijk 8.7% en 7% woont dan respectievelijk intergenerationeel of in ondersteunend groepswonen.

4.3 (On)aangepast wonen

4.3.1 GWO 2013

Zoals aangegeven, stelt het GWO 2013 ons in staat om een beeld te schetsen van verschillende aspecten van de kwaliteit van de Vlaamse woningvoorraad anno 2013 (Vanderstraeten & Ryckewaert, 2015). Meer bepaald kunnen we een beeld vormen van de bouwtechnische kwaliteit, de kwaliteit van de technische installaties, de aanwezigheid van basiscomfort en het voldoen aan enkele kwaliteitscriteria in verband met het binnenklimaat van de woning.

In Vanderstraeten & Ryckewaert (2015) werd hieromtrent een samenvattende indicator van de technische woningkwaliteit ontwikkeld. Bij de methodiek van deze samengestelde indicator is gepoogd om zo nauw mogelijk aan te sluiten bij de methodiek van het conformiteitsonderzoek, die gevolgd wordt door de woningcontroleurs van het agentschap Wonen-Vlaanderen, de gemeenten en het agentschap Inspectie RWO bij het nagaan of een woning voldoet aan de gewestelijke kwaliteitsnormen van de Vlaamse overheid³⁸. Gezien de verschillende opzet, met enquêteurs in plaats van technisch geschoolde en ervaren woningcontroleurs, en het beperkt tijds kader van de screening, is deze methodiek niet identiek. Het liet ons echter wel toe om een totale puntenscore te berekenen, die een benadering is van het strafpuntensysteem dat gehanteerd wordt in de technische verslagen van het conformiteitsonderzoek van de Vlaamse overheid. In de administratieve conformiteitsonderzoeken van de Vlaamse overheid zijn woningen vanaf 15

³⁸ De gewestelijke kwaliteitsnormen van de Vlaamse overheid zijn elementaire veiligheids-, gezondheids- en woningkwaliteitsvereisten die de Vlaamse overheid in artikel 5 en 6 van de Vlaamse Wooncode voorop stelt, en die vertaald zijn in een strafpuntensysteem in de technische verslagen van de conformiteitsonderzoeken. De eerste versie van deze technische verslagen dateert van 1998 (bijlage 1 van het BVR van 6/10/1998). Sinds 1998 werd dit technisch verslag twee maal aangepast, een maal in 2006 (Het technisch verslag, gevoegd als bijlage bij het besluit van de Vlaamse Regering van 6 oktober 1998, zoals gewijzigd door het besluit van de Vlaamse Regering van 27 januari 2006, inwerking getreden met ingang van 1 februari 2008), een andere maal in 2013 (Bijlagen 1, 2 en 3 bij het besluit van de Vlaamse Regering (BVR) betreffende de kwaliteits- en veiligheidsnormen voor woningen van 12 juli 2013). Deze technische verslagen omvatten een reeks van vereisten over het dak, buitenmuren, binnenmuren, ramen en deuren, vloeren, plafonds, trappen, overlopen en borstwerken, technische installaties en het comfort van de woning.

strafpunten niet-conform. In Vanderstraeten & Ryckewaert (2015) hebben we dezelfde grens gehanteerd. Woningen met een score van 15 of meer op de indicator werden van ontoereikende kwaliteit bevonden.

Bij de woningscreening van het GWO 2013 haalt 37% van de woningen een totale score van 15 of meer op de indicator van de technische woningkwaliteit. Bij extrapolatie gaat het dus om een klein miljoen Vlaamse woningen. Het hoge aandeel woningen van ontoereikende kwaliteit in Vlaanderen is opmerkelijk. De ernst van deze vaststellingen kan niet onder de mat geveegd worden. De kwaliteitsvereisten die de Vlaamse overheid in artikel 5 en 6 van de Vlaamse Wooncode voorop stelt, en die vertaald zijn in een strafpuntensysteem in de technische verslagen van de conformiteitsonderzoeken, zijn geen erg strenge normen, maar eerder minimale, elementaire vereisten, die vooral gericht zijn op het garanderen van de veiligheid en gezondheid van de bewoners. Zoals blijkt zou dus meer dan een derde van de Vlaamse woningen met grote waarschijnlijkheid deze kwaliteitstoets niet doorstaan, zonder eerst voorafgaande herstellings- of renovatiewerken door te voeren.

Tabel 12 bekijkt hoe dit gedifferentieerd is naar ouderdom van de woningen, leeftijd van de respondenten en graad van verstedelijking. Naar bouwperiode zien we dat – vrij logisch – het hoogste aandeel slechte woningen zich onder de oudere woningen bevindt: meer dan 40% van de woningen gebouwd voor 1960 zijn van ontoereikende kwaliteit. En ook 20% van de woningen gebouwd na 2000 zijn dat. Verder zien we dat de aandelen groter zijn in de (groot- en regionale) steden dan daarbuiten, als is ook buiten de steden minstens een klein derde van de woningen van ontoereikende kwaliteit.

Wat de leeftijd van de respondenten betreft, zien we dat vooral mensen uit de jongste categorie (18-34 jaar) en de 65-plussers in slechte woningen wonen. 38.2% van de 65-plussers woont in een woning van ontoereikende kwaliteit. Dat correspondeert met een kleine 300.000 woningen (298.700).

Tabel 12. Vlaanderen, woningen van ontoereikende kwaliteit op basis van de screeningsmethodiek van het GWO 2013 naar achtergrondvariabelen, Vlaanderen, 2013

	Aandeel woningen van ontoereikende kwaliteit	Absolute extrapolatie	95%-betrouwbaarheidsinterval extrapolatie	N
Bouwperiode woning	**			
Voor 1945	45,8	206 900	180 700-233 200	843
1946-1960	42,4	152 100	130 600-173 500	648
1961-1980	36,5	270 700	239 100-302 900	1369
1981-2000	26,6	148 500	125 200-171 700	959
Na 2000	22,8	72 200	54 300-90 600	486
Leeftijdsklasse	*			
18-34 jaar	42,3	185 500	155 600-214 700	692
35-44 jaar	38,5	156 800	130 000-183 600	696
45-64 jaar	33,8	358 400	316 600-400 100	2082
65 jaar en ouder	38,2	298 700	255 800-341 700	1250
Graad van verstedelijking	**			
Grootstedelijk	41,5	216 500	182 500-251 000	742
Regionaalstedelijk	43,0	181 900	156 800-207 500	1549
Kleinstedelijk	36,7	127 600	97 800-158 000	381
Overgangsgebied	34,9	348 200	304 100-392 400	1516
Platteland	31,3	125 200	96 600-153 300	536

(*) Volgende woningen worden als een sociale huurwoning aanzien: huurwoningen van sociale huisvestingmaatschappijen, het Vlaams Woningfonds, gemeenten, intercommunales en OCMW's (uitgezonderd serviceflats), en huurwoningen waarbij een sociaal verhuurkantoor bemiddelt. Voor de extrapolatie werd hun aandeel teruggebracht op 6% van de totale woningvoorraad.

Pearson Chi²-test: **p<0,001; *p<0,05; n.s.: niet significant.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Tabellen 12 t/m 18 presenteren informatie over een brede waaier van kwaliteitsaspecten van het Vlaamse woningbestand. Voor een gedetailleerde analyse verwijzen we naar de rapporten (Van den Broeck, 2015; Vanderstraeten &

Ryckewaert, 2015. Hier beperken we ons tot de meest relevante vaststellingen m.b.t. de woonsituatie van ouderen. Dat betreft ofwel afwijkingen t.a.v. andere categorieën, of (relatief) hoge scores.

De meest opvallende vaststellingen zijn:

- Net geen 21% van de 65-plussers leeft in een woning waar er een gebrek aan de elektrische installatie is (maar ze wijken niet af van de andere categorieën);
- Ongeveer 42% van de 65-plussers leeft in een woning waar een gebrek is i.v.m. binnenklimaat en basiscomfort (maar ze wijken nauwelijks af van de andere categorieën);
- 3.2% van de 65-plussers leeft in een woning waar er ernstige structurele stabiliteitsproblemen zijn; dat is een eerder laag cijfers, maar ze wijken wel in negatieve zin af van de andere groepen;
- Vooral 80-plussers (7.2%) leven in een woning waar meer dan bij andere groepen een uitgebreid probleem van insijpelend vocht is;
- 12 à 13% van de 65-plussers leeft in woning waar er schade is door condensatievocht (maar ze scoren beter dan de andere categorieën);
- 12% van de 65-plussers leeft in een woning met een te steile trap;
- 29% van de 65-plussers leeft in een woning zonder goede handgrepen;
- 22% van de 65-plussers leeft in een woning zonder goede borstwering.
- 7.8% van de 65-plussers leeft in een woning met een probleem aan de zekeringskast van de elektrische installatie (wat hoger is dan bij de andere categorieën);
- 9% van de 65-plussers leeft in een woning met problemen inzake de plaatsing van een elektrisch toestel in de veiligheidszone van bad of douche (wat hoger is dat de meeste andere categorieën);
- 11,4% van de 65-plussers leeft in een woning meet problemen met een gasgeisertoestel.

Tabel 13. Vlaanderen, synthese van de technische kwaliteitsaspecten van de woning, 2013

	Ernstige bouw- technische structurele gebreken	Andere bouw- technische gebreken	Gebrek aan de elektrische installatie	Gebrek aan de verwar- mings- installatie	Gebrek i.v.m. binnen- klimaat en basis- comfort	N
Leeftijdsklasse	n.s.	*	n.s.	*	n.s.	
18-34 jaar	6,9	61,9	24,7	6,6	47,8	692
35-44 jaar	4,3	60,9	21,2	5,7	44,4	696
45-64 jaar	4,5	60,8	20,3	4,0	43,2	2 082
65 jaar en ouder	5,1	52,8	20,6	5,1	46,8	1 250
Graad van verstedelijking	n.s.	*	*	**	n.s.	
Grootstedelijk	5,7	59,8	22,4	8,2	48,9	742
Regionaalstedelijk	6,6	61,4	26,8	8,4	46,4	1 549
Kleinstedelijk	4,2	49,8	16,4	3,1	49,4	381
Overgangsgebied	4,7	59,9	22,3	3,6	43,3	1 516
Platteland	4,3	58,9	15,4	2,3	45,0	536

Pearson Chi²-test: **p<0,001; *p<0,05; n.s.: niet significant.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Tabel 14. Vlaanderen, stabiliteitsproblemen en niet-structurele gebreken aan daken en muren naar achtergrondvariabelen, 2013

	Ernstige structurele stabiliteitsproblemen	Beperkte stabiliteitsproblemen	Niet-structurele gebreken aan dak en muren	N
Leeftijdsklasse	n.s.	*	n.s.	
18-34 jaar	1,7	6,0	10,5	692
35-44 jaar	0,9	2,2	8,2	696
45-64 jaar	0,9	3,1	9,3	2 082
65 jaar en ouder	1,4	4,5	7,7	1 250
80-plussers	3,2*	5,9*	9,8	285
Graad van verstedelijking	n.s.	n.s.	n.s.	
Grootstedelijk	1,6	4,4	11,4	742
Regionaalstedelijk	1,0	3,3	8,7	1 549
Kleinstedelijk	0,8	2,3	8,5	381
Overgangsgebied	1,4	4,7	7,8	1 516
Platteland	0,5	2,7	8,5	536

* Pearson Chi²-test: **p<0,001; *p<0,05; n.s.: niet significant.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Tabel 15. Vlaanderen, insijpelend of opstijgend vocht, schade door condensatievocht naar achtergrondvariabelen, 2013

	Uitgebreide aantasting door insijpelend of opstijgend vocht	Enkel beperkte aantasting door insijpelend of opstijgend vocht	Schade door condensatievocht	N
Leeftijdsklasse	n.s.	*	*	
18-34 jaar	5,8	20,7	21,4	692
35-44 jaar	3,4	18,2	19,0	696
45-64 jaar	3,7	16,5	15,1	2 082
65 jaar en ouder	4,0	12,2	12,0	1 250
80-plussers	7,2*	12,4	13,2	285
Graad van verstedelijking	n.s.	*	*	
Grootstedelijk	4,3	20,0	21,0	742
Regionaalstedelijk	5,6	19,3	19,6	1 549
Kleinstedelijk	3,4	15,8	13,3	381
Overgangsgebied	3,8	14,6	14,1	1 516
Platteland	3,8	12,2	11,4	536

Pearson Chi²-test: **p<0,001; *p<0,05; n.s.: niet significant.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Tabel 16. Vlaanderen, veiligheidsbeoordeling van niet-gemeenschappelijke trappen, overlopen en borstweringen naar achtergrondvariabelen, 2013

	Trap te steil	Loopvlak niet intact	Geen goede handgrepen	Geen goede borstwering	N
Leeftijdsklasse	n.s.	*	n.s.	n.s.	
18-34 jaar	13,2	6,7	30,5	18,1	471
35-44 jaar	7,3	2,2	24,8	17,2	556
45-64 jaar	10,3	4,2	32,6	19,7	1 641
65 jaar en ouder	12,3	3,7	29,1	21,5	812
Graad van verstedelijking	*	n.s.	*	n.s.	
Grootstedelijk	15,8	3,0	23,9	21,1	404
Regionaalstedelijk	10,3	5,3	26,9	18,6	1 116
Kleinstedelijk	11,0	5,1	28,5	20,5	284
Overgangsgebied	8,9	3,3	30,6	17,7	1 245
Platteland	12,0	5,5	37,3	23,0	435

Pearson Chi²-test: **p<0,001; *p<0,05; n.s.: niet significant.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Tabel 17. Vlaanderen, problemen met de elektrische installatie naar achtergrondvariabelen, 2013

	Probleem in de zekeringskast van de elektrische installatie	Elektrisch toestel (klasse I) in veiligheidszone bad of douche	Loshangende stopcontacten in de woning	N
Leeftijdsklasse	n.s.	n.s.	*	
18-34 jaar	6,9	10,5	12,0	692
35-44 jaar	5,8	7,8	10,9	696
45-64 jaar	7,6	6,2	9,6	2 082
65 jaar en ouder	7,8	9,1	6,3	1 250
Graad van verstedelijking	**	*	n.s.	
Grootstedelijk	4,6	10,2	10,3	742
Regionaalstedelijk	11,3	9,9	9,8	1 549
Kleinstedelijk	5,8	5,2	8,0	381
Overgangsgebied	8,8	7,3	10,0	1 516
Platteland	3,8	7,0	6,3	536

Pearson Chi²-test: **p<0,001; *p<0,05; n.s.: niet significant.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Tabel 18. Vlaanderen, problemen met de verwarmingsinstallaties naar achtergrondvariabelen, 2013

	Beschadigde of slecht functionerende centrale verwarmingsinstallatie		Beschadigde verwarmingstoestellen in de woning met een verbrandingsproces		Gasgeisertoestel met schade of gebreken	
	Aandeel	N	Aandeel	N	Aandeel	N
Leeftijdsklasse	n.s.		n.s.		n.s.	
18-34 jaar	5,4	517	4,2	160	19,3	85
35-44 jaar	6,3	592	2,8	175	8,9	65
45-64 jaar	4,3	1 572	5,1	775	6,8	266
65 jaar en ouder	5,4	920	3,0	405	11,4	180
Graad van verstedelijking	**		n.s.		n.s.	
Grootstedelijk	8,3	559	4,1	125	16,8	118
Regionaalstedelijk	9,4	1 164	7,2	449	11,5	242
Kleinstedelijk	2,9	303	4,4	129	8,2	41
Overgangsgebied	3,6	1 184	3,1	558	8,8	145
Platteland	2,5	394	3,7	255	3,1	51

Pearson Chi²-test: **p<0,001; *p<0,05; n.s.: niet significant.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

4.3.2 Belgian Ageing Studies

Ook BAS peilen naar de woningkwaliteit – eigenlijk 'onaangepastheid' (De Witte e.a., 2012: 56) - van de woningen van de ouderen. De respondenten werden 16 items voorgelegd en op basis daarvan werd ook een synthesescore geconstrueerd.

Tabel 19 lijst de items op en geeft meteen ook de scores van onaangepastheid. Veruit het grootste probleem is de aanwezigheid van trappen in de woning (50%), op afstand gevolg door een te grote afstand tot voorzieningen (21%). Andere knelpunten aangegeven door meer dan 10% van de respondenten zijn:

- De woning is te groot,
- Er moeten trappen genomen worden
- Treden om de woning te bereiken,
- De afstand tot de kinderen is te groot,
- De woning is inbraakgevoelig,
- De woning is te horig,
- De woning is moeilijk warm te stoken.

Tabel 19. België, woningen van 60-plussers: items onaangepastheid van de woning (%)

Er zijn trappen in de woning	49.2
Afstand tot voorzieningen (bank, winkel...) is te groot	21.1
Woning is te groot	17.7
Ik moet trappen doen om de woning te betreden	16.7
Afstand tot de kinderen is te groot	14.2
Woning is inbraakgevoelig	13.8
Woning is te horig	12.9
Woning is moeilijk warm te stoken	11.6
Er is onvoldoende comfort in de woning	9.6
Ik moet trappen doen om naar het toilet te gaan	7.8
Woning is te duur	7.7
Woning is te weinig gerieflijk	7.1
De wijk bevat me niet	6.3
De drempels zijn te hoog	6
Woning verkeerd in slechte staat/slecht onderhouden	5.4
Woning is te klein	5.1

Bron: BAS – Uit: De Witte e.a. (2012).

De Witte e.a. (2012) construeerden op basis van de antwoorden op deze items een schaal "onaangepastheid van de woning aan de ouderdom" en kwamen tot de vaststelling dat 40% van de woningen ernstig onaangepast is en 45,5% matig onaangepast; of meer dan 80% van de woningen zijn eigenlijk niet geschikt om als oudere comfortabel in te leven. Verder stellen De Witte e.a. vast dat de problematiek toeneemt met de ouderdom ('hoe ouder hoe onaangepaster') en met het inkomen ('hoe lager hoe onaangepaster'). Verder stellen ze ook een relatie vast met verweiding en echtscheiding. Respondenten die uit de echt zijn gescheiden of verweidwd leven, wonen in minder aangepaste woningen.

Belgian Ageing Studies peilen ook naar de aanwezigheid van *basiscomfort*, zijnde de aan- of afwezigheid van een bad of douche, centrale verwarming, toilet in de woning, een telefoon en rookdetectie. In de overgrote meerderheid van de woningen zijn de meeste items aanwezig; alleen inzake rookdetectie is er een probleem (tabel 20). Op de meeste items scoren 80-plussers doorgaans iets lager.

Tabel 20. België, woningen van 60-plussers: items basiscomfort afwezig (%)

Bad of douche	2.9
Toilet in de woning	3.7
Telefoon	3.8
Centrale verwarming	17.8
Rookdetectie	77.9

Bron: BAS – Uit: De Witte e.a. (2012).

Een ander issue i.v.m. de *woningkwaliteit* betreft de veiligheid in de woning. Er is o.a. gepeild naar de valfrequentie. De voorgelegde vraag luidde: "Hoe vaak bent u het afgelopen jaar gevallen?". 73% gaf aan niet te zijn gevallen; 14% viel één keer, 6% twee keer en een kleine 7% (6.6) viel drie keer of meer.

Vallen is leeftijdsgebonden en neemt sterk toe met de leeftijd, zoals tabel 21 aangeeft.

Tabel S. België, woningen van 60-plussers: valfrequentie naar leeftijd (%)

	Nooit	Één keer	Twee keer	Drie keer of meer
60-69 j	80.5	11.5	3.9	4.2
70-79 j	71.7	15.3	6.1	6.9
80 j +	58.2	19.3	10	12.5

Bron: BAS – Uit: De Witte e.a. (2012).

Tot slot geeft tabel 22 een overzicht van welke groepen ouderen vooral leven in een ernstig onaangepaste woning en wie een gebrek aan basiscomfort heeft (Smetcoren, 2015). De oudste groep ouderen, ouderen die gescheiden zijn of ouderen uit de laagste inkomenscategorie wonen vaker in een ernstig onaangepaste woning. Voornamelijk woningen op de huurmarkt zijn ernstig onaangepast aan de ouderdom. Woningen ouder dan 50 jaar vertonen de grootste onaangepastheid en de hoogste percentages inzake het gebrek aan basiscomfort (zowel het ontbreken van centrale verwarming als een douche/bad of toilet in de woning). Dat de oudste woningen te kampen hebben met de meest uitgesproken kwaliteitsproblemen bevestigt de resultaten van de Vlaamse Woonurvey en Woningsschouwing uit 2005 (Heylen e.a., 2007). Bij het totaalpercentage onderaan tabel 3 merken we op dat 16,2% van de respondenten aangeeft geen centrale verwarming te hebben, terwijl 2,2% over geen douche of bad en 3,1% niet over een toilet binnenshuis beschikt. Bij de oudste ouderen, nooit gehuwden, weduwe(naar)s, ouderen uit de laagste inkomenscategorie en huurders op de privémarkt ontbreekt vaker centrale verwarming, een douche, bad of toilet in de woning. Hoewel dit al bij al lage cijfers zijn, blijkt toch dat bijvoorbeeld een op de 20 80-plussers geen bad of douche heeft in de woning.

Ruim vier op de tien oudere huurders op de private markt geeft aan in een ernstig onaangepaste woning te wonen. Die woningen blijken volgens de respondenten ook het vaakst basiscomfort te ontberen. Sociale woningen zijn dan wel beter voorzien van basiscomfort dan eigendomswoningen, toch vertonen zij het hoogste percentage in ernstige onaangepastheid. Zo tonen onze resultaten aan dat ouderen in sociale huurwoningen vaker kampen met een gehorige en moeilijk warm te stoken woning. Daarnaast geven oudere huurders ook aan dat de woning eerder inbraakgevoelig is in vergelijking tot oudere eigenaars.

Thissen & Vanderstraeten (2015) gingen na in welke mate ouderen in 'nultredenwoningen' wonen. Dergelijke woningen garanderen, meer dan andere, dat ouderen ook bij verlaagde mobiliteit in hun woning kunnen blijven wonen. Nultredewoningen zijn woningen die van buitenaf zonder traplopen bereikbaar zijn en waarin woonkamer, keuken, badkamer en ten minste 1 slaapkamer op dezelfde etage liggen. In de Vlaamse context zijn deze 'nultredenwoningen' woningen waarbij geen trappen overbrugd moeten worden tussen de openbare weg en de ingang van de woning, waarbij er geen trappen te overbruggen zijn of waarbij de lift kan genomen worden in het gebouw naar de woongelegenheden én waarbij de woon- en slaapvertrekken en het sanitair zich op hetzelfde niveau bevinden. Van alle Vlaamse 65-plus huishoudens woont 32% in een dergelijke 'nultredewoning' en is de woning dus aangepast aan een verlaagde mobiliteit. Tussen stedelijk en niet-stedelijk gebied merken we geen grote verschillen. 31% van de 65-plus huishoudens in stedelijk gebied woont in een aangepaste woning versus 34% van de 65-plus huishoudens in niet-stedelijk gebied. Zowel de eengezinswoningen als de flats zijn beter toegankelijk en aangepaster in de niet-stedelijke gebieden in Vlaanderen.

Naast de toegankelijkheid van de woning, spelen ook de woonomgeving en de bereikbaarheid van voorzieningen in de woonomgeving een belangrijke rol voor oudere huishoudens. De 'vergrijzingsbestendigheid' van de leefomgeving en de socio-emotionele band met de buurt zijn belangrijke elementen.

Tabel 22. België, woningkwaliteit naar individuele kenmerken (%)

	Ernstige onaangepastheid	Gebrek centrale verwarming	Gebrek douche/bad	Gebrek toilet
Leeftijd				
60-69 jaar	38,2	12,2	1,1	1,7
70-79 jaar	37,7	18,0	2,2	3,5
80+	41,0	22,3	5,1	5,6
Geslacht				
Man	38,4	15,2	1,9	N.S
Vrouw	38,6	17,1	2,5	N.S
Burgerlijke staat				
Gehuwd	36,9	13,8	1,4	2,3
Nooit gehuwd	41,6	27,0	8,5	8,0
Gescheiden	44,9	16,5	2,3	2,6
Samenwonend	37,6	12,8	1,0	2,6
Weduwe(naar)	42,2	22,6	4,1	5,0
Maandelijks gezinsinkomen				
500 - 999€	42,0	24,9	4,8	5,8
1000 - 1499€	40,7	20,3	2,7	3,7
1500 - 1999€	38,8	12,3	0,9	1,9
Meer dan 2000€	38,0	6,3	0,6	0,8
Eigendomssituatie				
Eigenaar	38,0	15,9	2,1	2,9
Huurder privé-markt	43,3	20,5	4,0	5,1
Huurder sociale woning	44,7	11,8	1,7	2,2
Andere	35,7	16,9	2,4	2,9
Ouderdom woning				
0-25 jaar	26,5	4,8	0,8	0,9
26-50 jaar	38,5	9,6	0,8	1,6
Ouder dan 50 jaar	47,1	31,8	5,3	6,4
TOTAAL	38,5	16,2	2,2	3,1

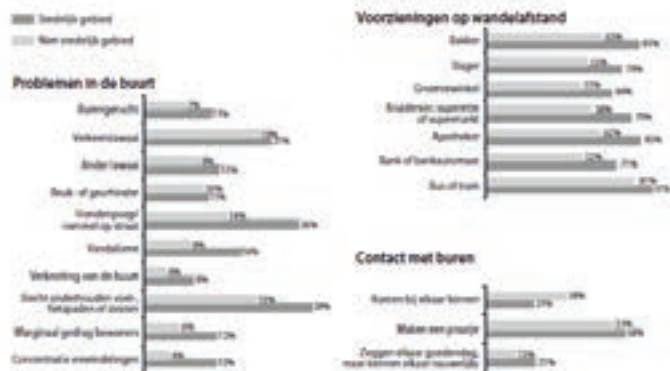
Bron: Smetcoren e.a. (2015)

We merken dat in Vlaanderen de toegankelijkheid van voorzieningen (op wandelafstand) in het stedelijke gebied beter scoort dan in de niet-stedelijke gebieden. In de stedelijke gebieden noteren we aandelen ruim boven 50%, vaak zelfs boven 75%. Voor de niet-stedelijke gebieden ligt het aandeel vaak ongeveer 20 procentpunten lager.

De contacten van de oudere huishoudens met de burens is dan weer minder goed in het stedelijke gebied in Vlaanderen. 21% komt er bij elkaar binnen tegenover 34% in het niet-stedelijke gebied. 1 op de 5 oudere huishoudens in het stedelijke gebied geeft wel aan dag te zeggen aan de burens, maar elkaar nauwelijks te kennen. In het niet-stedelijke gebied ligt dit aandeel op 13% of ongeveer 13% procentpunten lager.

Oudere huishoudens in de stedelijke gebieden ervaren ook meer problemen van burengerucht, rommel op straat, vandalisme, verkrotting van de buurt, slecht onderhouden voetpaden, fietspaden of straten en marginaal gedrag van de bewoners in de buurt. Toch is 93% van hen tevreden of zeer tevreden over de buurt. In het niet-stedelijke gebied is 97% van de oudere huishoudens tevreden.

Figuur 4. Vlaanderen, de perceptie van ouderen van buurtaspecten, GWO 2013

Figuur 2: De perceptie van oudere huishoudens over enkele aspecten van de buurt van het stedelijke gebied versus het niet-stedelijke gebied (Bron: Grote Woononderzoek 2013)

Bron: Thissen & Vanderstraeten (2015).

4.4 (On)aangepaste woonomgeving

Zoals hoger aangehaald is de aanwezigheid van een bereikbaar aanbod van voorzieningen een cruciaal element van een leeftijdsvriendelijk buurtontwerp (De Witte e.a., 2012). Het vergt immers minder inspanningen om zich zelfstandig te verplaatsen naar basisvoorzieningen wanneer deze dichtbij gelegen zijn. De Witte e.a. (2012) wijzen er op dat de schaalvergroting en het verdwijnen van de lokale kruidenier, de buurtwinkel, bakker of slager het steeds moeilijker wordt om de dienstverlening en de voorzieningen te bereiken. Bovendien kan de aanwezigheid van voorzieningen op loopafstand de oudere *triggeren* om deze zelf te bezoeken, dus te wandelen en deel te zijn van hun beweging. En het kan een effect hebben op bijvoorbeeld de psychologische dimensie (bijv. plaatsgehechtheid) en/of de sociaal-culturele, bijv. door contacten met burens en verenigingen in de buurt.

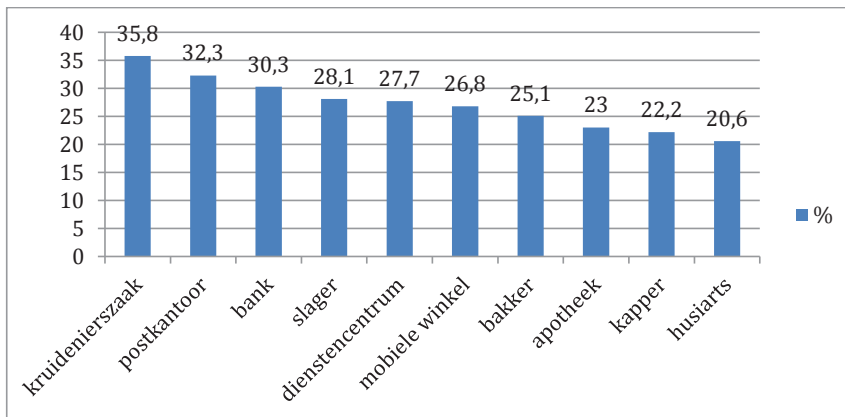
BAS gingen na in welke mate praktische voorzieningen in de buurt aanwezig zijn of niet. De vraag luidde: "Welke van de onderstaande voorzieningen zijn onvoldoende aanwezig in uw wijk?": kruidenierszaak, bank, kapper, huisarts, slager, bakker, dienstencentrum, mobiele winkels, postkantoor (figuur 5).

Op de eerste plaats vinden bijna 36% van de ondervraagde ouderen dat een kruidenierszaak niet voldoende vertegenwoordigd is. Dat wordt opgevolgd door 33% die vindt dat het postkantoor onvoldoende aanwezig is. Op de derde plaats vindt 30% dat er onvoldoende banken in de omgeving zijn.

Vervolgens mist een goede 25% een slager, een dienstencentrum en een mobiele winkel in de buurt waar men woont. Een kwart vindt eveneens dat de afwezigheid van een bakker in de buurt een probleem is.

Tenslotte vindt, nog steeds volgens Belgian Ageing Studies, 23% dat er een tekort aan apothekers is. Een gelijk aandeel ouderen mist een kapper en ongeveer 20% mist de nabijheid van een huisdokter.

Figuur 5. Leeftijdsvriendelijke buurt: onvoldoende aanwezigheid praktische voorzieningen

Bron: BAS – Uit: De Witte e.a. (2012).

5. De geografie van de vergrijzing

Om een beeld te krijgen van de ruimtelijke verschillen met betrekking tot de vergrijzende bevolking in Vlaanderen brengen we in dit deel van deze verkennende paper allereerst de vergrijzing in Vlaanderen in kaart (5.1). Vervolgens zoomen we in deel 5.2 in op het aanbod aan residentiële ouderenvoorzieningen. Waar bevinden zich de woonzorgcentra, de dagverzorgingscentra, serviceflats, assistentiewoningen en groepswohnungen met begeleidende diensten in Vlaanderen? En sluit dat aan bij de concentraties van ouderen in de verschillende wijken? Bevinden deze ouderenvoorzieningen zich doorgaans in de omgeving van de dorpskern of het stadscentrum en zijn er basisvoorzieningen op wandelafstand en indien niet, zijn deze vlot bereikbaar met het openbaar vervoer? Veel van deze vragen zullen echter onbeantwoord blijven wegens onvoldoende of niet beschikbaarheid van de nodige data, maar in het licht van deze verkennende paper is het belangrijk om de mogelijke kansen en problemen aan het licht te brengen.

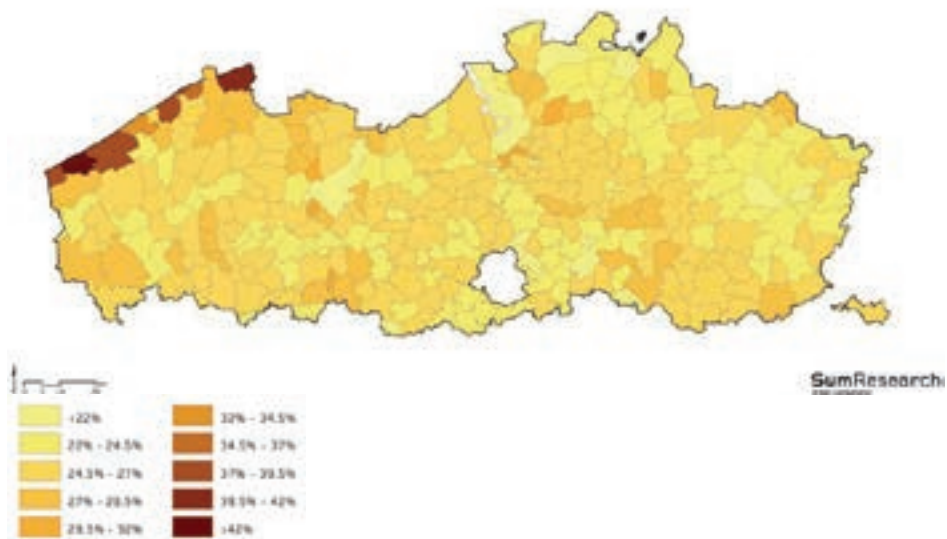
5.1 Vergrijzing in Vlaanderen in kaart

Elk Vlaams gehucht, elke gemeente en elke Vlaamse stad kent een toename van het aandeel ouderen onder haar bevolking. Maar niet elke gemeente in Vlaanderen vergrijst aan hetzelfde tempo en er zijn grote intergemeentelijke verschillen met betrekking tot de ruimtelijke uitdagingen die vergrijzing met zich meebrengt. Ook de verschillen binnen de Vlaamse steden en gemeenten zijn vaak groot. Versterkt door de gemeentelijke fusies treffen we binnen heel wat Vlaamse steden en gemeenten zowel gebieden met een levendige, voorzieningsrijke dorps- of stadskern als gebieden met een landelijk karakter die eerder als voorzieningsarm kunnen worden bestempeld. Voor een oudere maakt het dus vaak een groot verschil voor de levenskwaliteit in welk deel van een gemeente men woont. Om een beeld te krijgen van zowel de inter- als intragemeentelijke verschillen met betrekking tot de vergrijzende bevolking brengen we daarom zowel kaarten over het aandeel ouderen op gemeenteniveau als op wijkniveau in beeld.

Figuur 9 geeft het gekende beeld weer van het aandeel 60-plussers op gemeenteniveau in Vlaanderen. De sterke vergrijzing aan de kust (zie ook Vandekerckhove e.a., 2015) komt heel sterk naar voren. De Klerck (2011) spreekt van een 'dubbele vergrijzing' aan de kust: de grote groep al aanwezige ouderen groeit jaarlijks nog eens extra aan door de instroom van gepensioneerden uit andere delen van het land. Daarnaast blijkt dat de vergrijzing zich overal in Vlaanderen sterk manifesteert. Enkel grootsteden zoals Antwerpen en Gent maar ook de centrumsteden Leuven en Mechelen kennen gemiddeld een iets jongere bevolking. Voor de meeste centrumsteden geldt ook dat de suburbane randgemeenten dikwijls een hoger aandeel ouderen huisvesten dan de steden zelf.

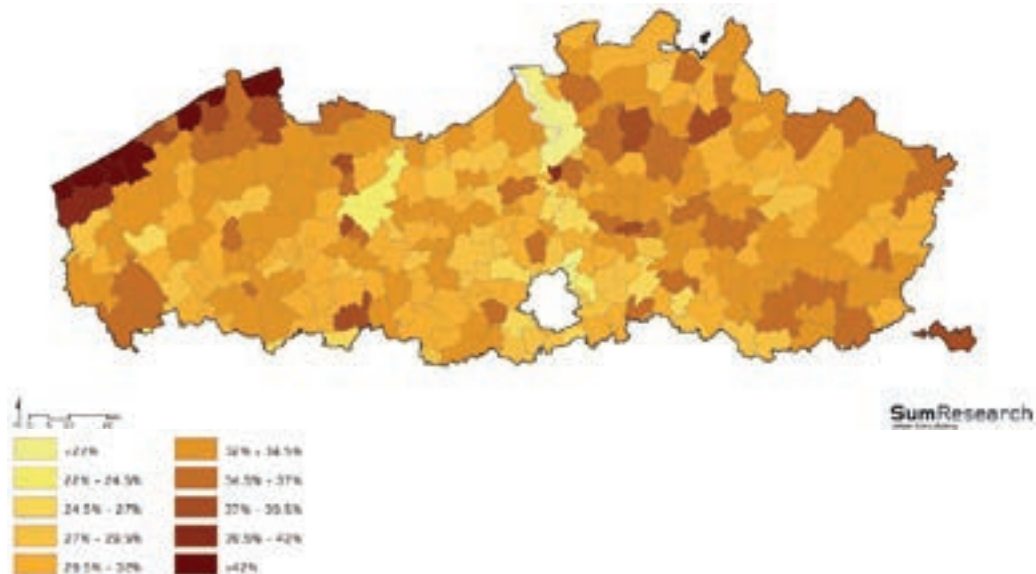
Kijken we naar de verwachting van het aandeel 60-plussers tegen 2030 (7) dan springt opnieuw de kustregio in het oog, maar ook grote aangesloten gebieden in de verschillende provincies mogen zich tegen 2030 verwachten aan een bevolking waarvan meer dan 32% ouder is dan 60 jaar. Bepaalde regio's vertonen ook uitschieters zoals bijv. de Westhoek en de Antwerpse Kempen, maar ook een aantal randgemeenten van steden zoals Antwerpen, Gent, Mechelen en Leuven.

Figuur 6. Vlaanderen, aandeel 60-plussers in 2014

Bron: Studiedienst Vlaamse Regering, 2015 (data) en SumResearch (kaart)

Figuur 7. Vlaanderen, bevolkingsprognose van het aandeel 60-plussers in 2030

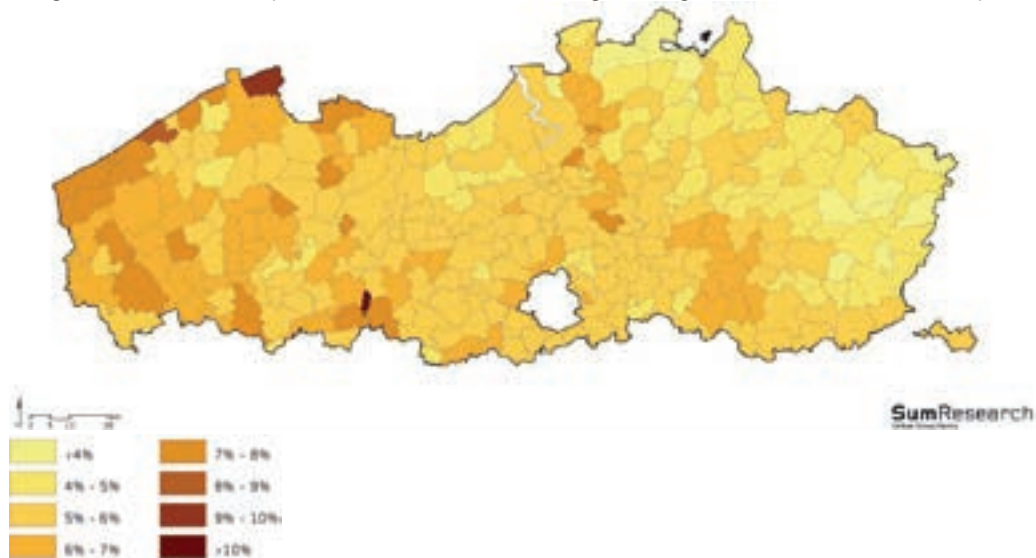

Bron: Studiedienst Vlaamse Regering, 2015 (data) en SumResearch (kaart)

Wat het aandeel 80-plussers betreft (figuur 8) zijn het duidelijk weer de kustgemeenten die donkerder kleuren met uitschieters in Koksijde en Knokke-Heist. Ook de gemeente Horebeke in de Vlaamse Ardennen kent een opmerkelijk hoog aandeel 80-plussers. Daarnaast zijn er een aantal aaneengesloten gebieden in West-Vlaanderen en op de grens tussen Vlaams-Brabant en Limburg die in het oog springen. Kijken we naar de prognose van het aandeel 80-plussers voor het jaar 2030 krijgen we een heel ander beeld en worden de verschillen tussen de regio's en gemeenten heel wat groter. Voorspeld wordt dat de hele kustregio een bevolking zal kennen waarvan meer dan 1 op 10 ouder is dan 80. Ook

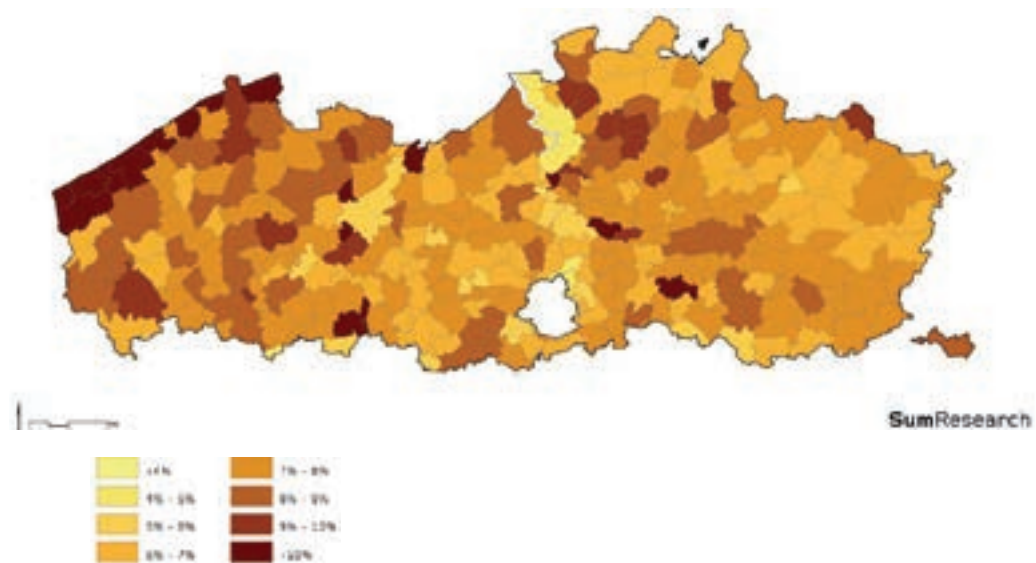

de stad Brugge zal een groot aandeel 80-plussers kennen. Tot slot zien we ook een aantal erg donkere vlekken in enkele randgemeenten van Antwerpen, Gent, Mechelen en Leuven (figuur 9). Figuur 8. Vlaanderen, aandeel 80-plussers in 2014

Bron: Studiedienst Vlaamse Regering, 2015 (data) en SumResearch (kaart)

Figuur 9. Vlaanderen, bevolkingsprognose van het aandeel 80-plussers in 2030

Bron: Studiedienst Vlaamse Regering, 2015 (data) en SumResearch (kaart)

Daarnaast wordt dikwijls nog een aantal andere indicatoren aangehaald voor het bestuderen van de impact van vergrijzing voor de regio. Het gaat hier meer bepaald om de indicatoren grijze druk, interne vergrijzing en familiale zorgindex. We belichten hier de grijze druk in Vlaanderen in 2014 (figuur 10) en de voorspelde grijze druk in 2030 (

figuur 11). De grijze druk is het percentage 60-plussers ten aanzien van de bevolking op beroepsactieve leeftijd (20-59 jarigen). Opnieuw wordt duidelijk dat de grijze druk momenteel het grootst is in de kustregio. In het oosten van Vlaanderen merken we een aantal aaneengesloten gebieden op waar de grijze druk eerder laag is. Dat laatste verandert echter sterk wanneer we kijken naar de voorspelde verhouding 60-jarigen t.o.v. de actieve bevolking in 2030 (zie figuur 11).

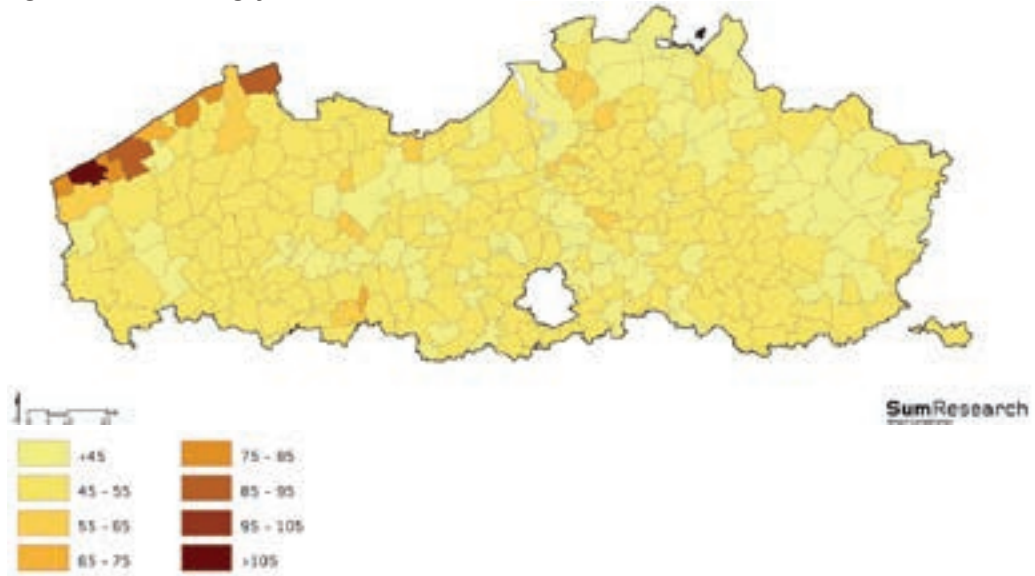
Om voor alle Vlaamse gemeenten ook te kijken welke wijken binnen de gemeenten nu precies de meest 'vergrijzende' wijken zijn, maakten we in een eerder rapport van het Steunpunt Ruimte (Schillebeeckx, De Decker & Oosterlynck, 2014) kaarten op het niveau van de statistische sectoren. Figuur 12 toont het aandeel 60-plussers op wijkniveau en geeft meteen duidelijk de ruimtelijke verschillen binnen de Vlaamse steden en gemeenten met betrekking tot vergrijzing weer. Zo zijn het in de kustgemeenten vooral de wijken aan het strand die sterk vergrijzd zijn. Trekken we meer het binnenland in, wordt opnieuw duidelijk dat de steden worden gekenmerkt door een eerder jonge bevolking. Daarnaast zien we doorheen het Vlaamse landschap een aantal hotspots met een groot aandeel 60-plussers. In de Antwerpse Kempen, maar ook in enkele van de grensgemeenten van Limburg en in mindere mate binnen de Vlaamse ruit zijn de donkere vlekken het talrijkst. Opvallend is dat heel wat van deze zogenaamde vergrijzingshotspots vaak wijken zijn die gekenmerkt worden door verspreide bebouwing. Dat blijkt uit enkele van de wijknamen zoals 'Geel-Verspreide bebouwing' (Geel), 'Meeswijk-Verspreide bebouwing' (Maasmechelen), 'Hoogstade-Verspreide bebouwing' (Alveringem), etc.

De kaart met het aandeel 80-plussers op wijkniveau (figuur 13) laat duidelijk een aantal hotspots zien in de Antwerpse Kempen; wijken waar het aandeel 80-plussers meer dan een kwart van de bevolking bedraagt. Ook ten zuiden van Antwerpen en in Limburg zien we af en toe een donkere vlek opduiken. Van een duidelijke trend is echter geen sprake. Aan de kust zien we nu een minder eenduidig patroon opduiken. Enkel Oostende en De Haan kennen een wijk waar het aandeel 80-plussers hoger ligt dan 24%. Dit beeld bevestigt de vaststelling van De Klerck (2011) in zijn studie over vergrijzing aan de kust dat vooral 50- tot 79-jarigen aan de Belgische kust wonen.

De bevolkingsprognoses zoals die worden opgemaakt door de Studiedienst van de Vlaamse regering worden steeds berekend op het niveau van de Vlaamse gemeenten. Technisch gezien is het mogelijk om deze prognoses ook te berekenen op het niveau van de statistische sectoren. Prognoses dragen echter altijd enige onzekerheid over de juistheid van de voorspelling met zich mee. In het algemeen geldt dat deze onzekerheden groter worden naarmate men verder in de toekomst kijkt, maar ook naarmate het schaalniveau lager wordt (hoe kleiner het inwonertal, hoe groter de onzekerheidsmarge) en naarmate er op specifieke groepen (bijvoorbeeld de evolutie van het aantal ouderen) ingezoomd wordt. We kozen er daarom voor om een ruwe schatting te maken van het aandeel ouderen in 2030 op basis van de huidige generatie 40- tot 59-jarigen. Zij zullen in 2030 immers de generatie 60- tot 79-jarigen vormen. De grote schattingsfout zit hier uiteraard in het feit dat we geen rekening houden met mogelijke verhuisbewegingen en sterfte.

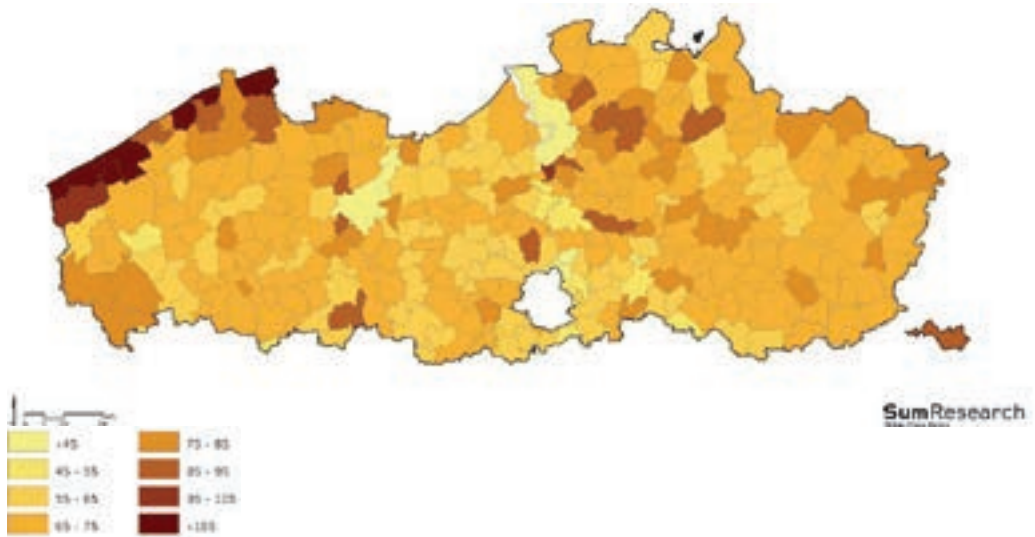
Figuur 14 vormt dan ook slechts een ruwe schatting van de generatie 60- tot 79-jarigen in 2030. Een duidelijk ruimtelijk patroon is hier niet uit af te leiden. Toch valt hieruit op te maken dat de binnenstedelijke wijken de laagste aandelen 60-plussers zullen optekenen in 2030.

Figuur 10. Vlaanderen, grijze druk in Vlaanderen in 2014

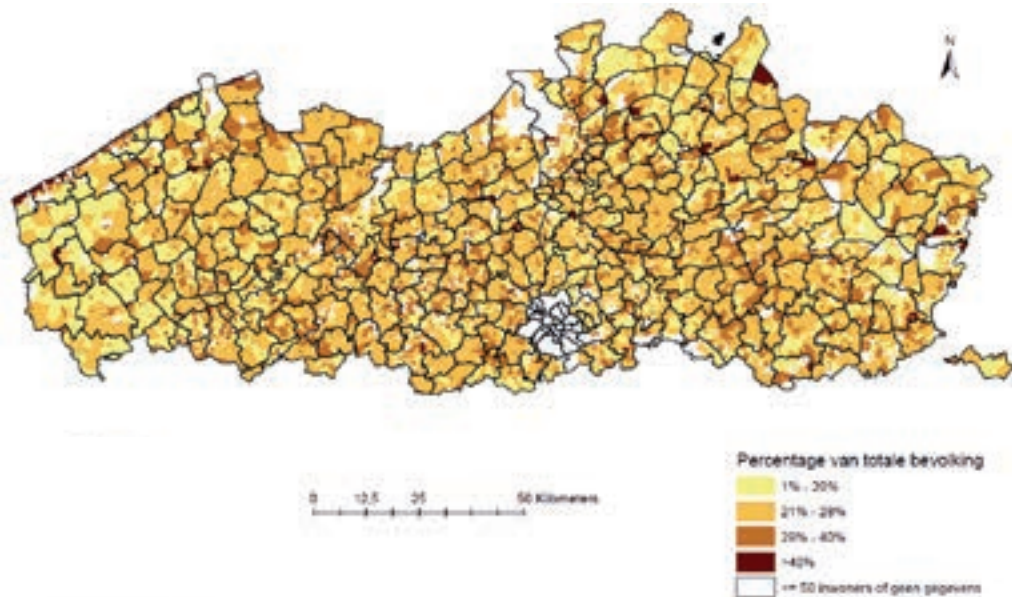
Bron: Studiedienst Vlaamse Regering, 2015 (data) en SumResearch (kaart)

Figuur 11. Vlaanderen, voorspelde grijze druk in 2030

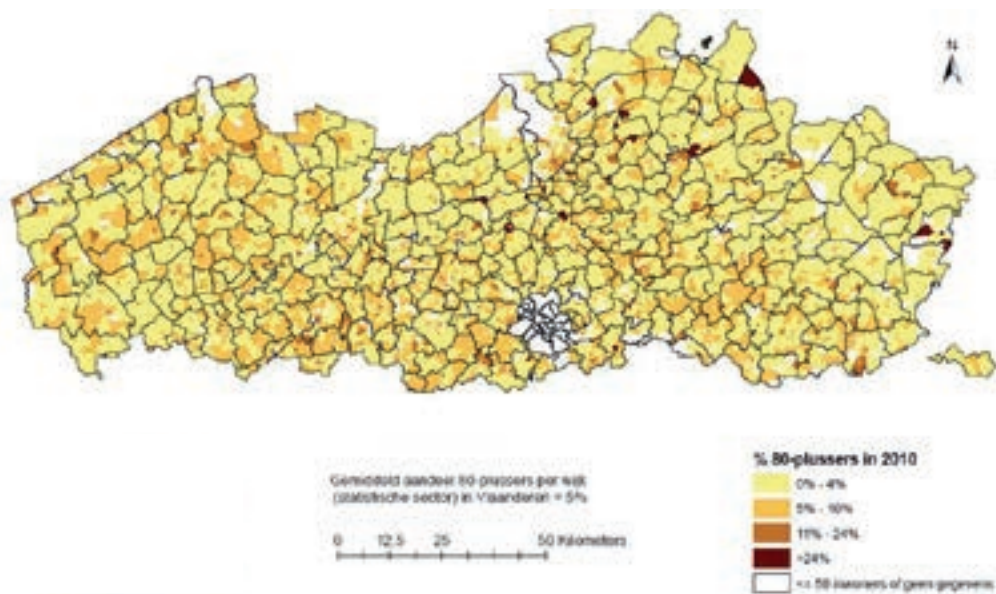

Bron: Studiedienst Vlaamse Regering, 2015 (data) en SumResearch (kaart)

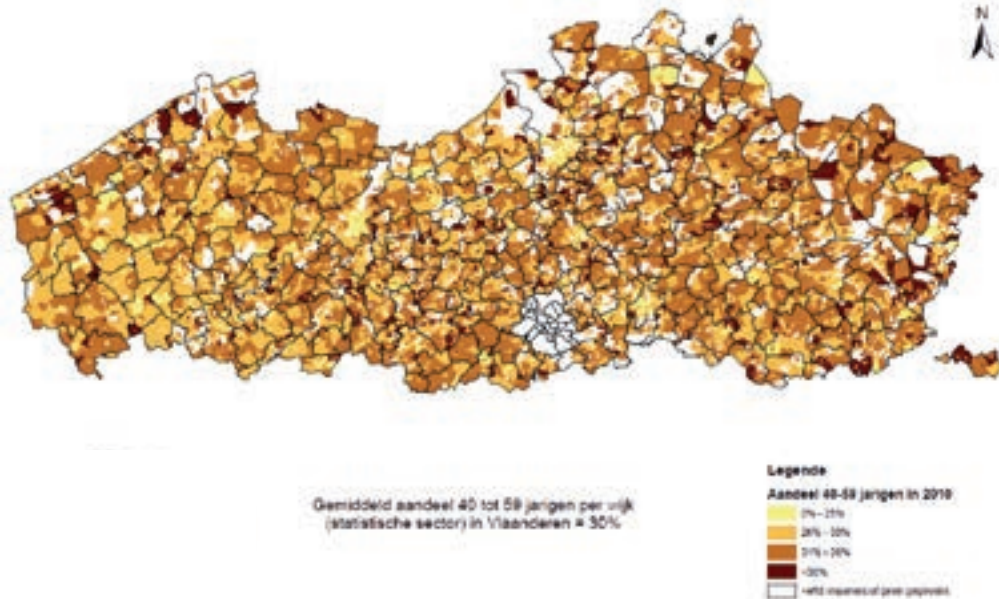
Figuur 12. Vlaanderen, aandeel 60-plussers in 2010 op wijkniveau

Figuur 13: Aandeel 80-plussers in 2010 op wijkniveau

Figuur 14: Aandeel 40 tot 59-jarigen in 2010 als ruwe schatting van het aandeel 60 -plussers in 2030 op wijkniveau

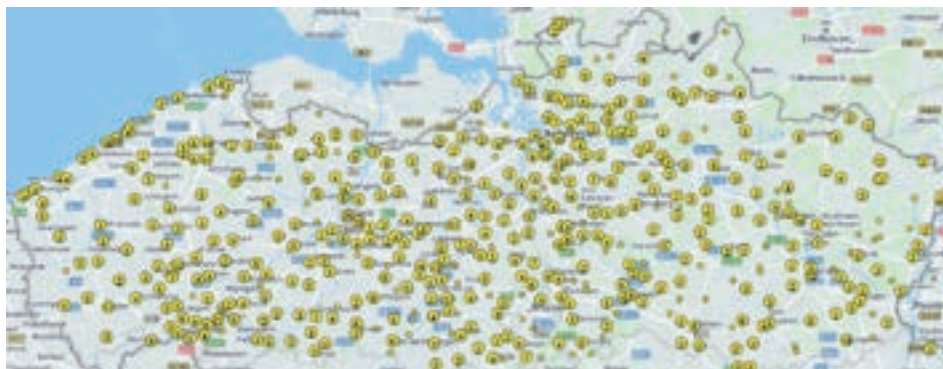
Besluitend kunnen we stellen dat de kaarten over de vergrijzing in Vlaanderen op wijkniveau een belangrijke aanvulling zijn, ze geven immers duidelijk de interne verschillen aan binnen de gemeenten. Echter, dit soort kaarten op wijkniveau voor heel Vlaanderen heeft nood aan meer duiding om hier meer zinvolle conclusies uit af te leiden. Verder onderzoek waarin op een aantal cases wordt ingezoomd is volgens ons noodzakelijk om tot de kern te komen van de sociaal-ruimtelijke uitdagingen die ontstaan door een vergrijzende bevolking in onaangepaste woningen en onaangepaste woonomgevingen.

5.2 Residentiële ouderenvoorzieningen in Vlaanderen in kaart

Zoals eerder gesteld, is een leeftijdsvriendelijke woonomgeving van groot belang voor het welzijn van ouderen. Wanneer ouderen verhuizen naar een meer aangepaste woning is de inplanting van zo'n woning in een woonomgeving met de nodige dienstverlening en voorzieningen (bij voorkeur op wandelafstand of bereikbaar met het openbaar vervoer) van groot belang. In dit deel geven we allereerst aan waar de residentiële ouderenvoorzieningen in Vlaanderen zich bevinden en vervolgens zoomen we in op 2 niet-stedelijke gebieden in Vlaanderen. We kijken ook hier naar de inplanting van de residentiële ouderenvoorzieningen en belichten tevens kort de toestand van de lokale detailhandel.

Figuur 15 geeft de geografische spreiding weer van ouderenvoorzieningen in Vlaanderen op basis van de data van het Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (VAZG). Onder de noemer residentiële ouderenvoorzieningen rekt het VAZG de woonzorgcentra (de vroegere rusthuizen), centra voor kortverblijf, dagverzorgingscentra, dagverzorgingscentra voor palliatieve verzorging, serviceflatgebouwen & woningcomplexen met dienstverlening en groepen van assistentiewoningen. Ziekenhuizen en diensten voor thuiszorg zijn hierin niet vervat. De figuur toont allereerst een duidelijke spreiding van het aantal ouderenvoorzieningen doorheen Vlaanderen. Toch is er ook sprake van een concentratie van ouderenvoorzieningen in de meer verstedelijkte gebieden en aan de kust. In de rest van Vlaanderen vinden we de meeste ouderenvoorzieningen echter wel terug in de (nabijheid) van de dorpskern. De meer landelijke gebieden zoals de Westhoek en delen van de Antwerpse en Limburgse Kempen worden gekenmerkt door een veel minder dicht netwerk aan residentiële ouderenvoorzieningen. In figuur 11 tot 14 zoomen we in op een aantal gemeenten binnen deze respectievelijke regio's.

Figuur 15. Vlaanderen, ouderenvoorzieningen in 2015 zoals erkend door het Vlaams Agentschap Zorg & Gezondheid

Bron: Geopunt Vlaanderen (kaart) & Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (data)

Figuur 16 zoomt in op een groot deel van de Westhoek. Hieruit blijkt dat er in de dichtbevolktere gebieden zoals Ieper (11) en Poperinge (5) heel wat ouderenvoorzieningen te vinden zijn. En hoewel er ook in vele kleinere gemeenten (en soms ook deelgemeenten) nog heel wat ouderenvoorzieningen te vinden zijn, woont een groot deel ouderen niet meteen in de directe nabijheid. Heel wat ouderen in de grensdorpen aan de Franse grens zijn, wanneer de eigen woning (en woonomgeving) steeds minder aangepast is aan de wijzigende behoeften, dus aangewezen op de ouderenvoorzieningen in Poperinge. Alternatieve woonoplossingen in de meer nabije omgeving ontbreken voorlopig. De vraag is natuurlijk ook of dit wenselijk is. Hiermee doelen we op het eerder beperkt aantal basisvoorzieningen in deze regio en de slechte bereikbaarheid. Wanneer we bijvoorbeeld verder inzoomen op de gemeente Heuvelland en omgeving (figuur 17) zien we dat alle ouderenvoorzieningen geconcentreerd zijn in deelgemeente Wijtschate. De gemeente Heuvelland kende tussen 2008 en 2014 echter niet enkel een afname van het aandeel inwoners met 3,8% (van 8167 naar 7856), maar ook van het aantal diensten (-20%). Het aantal handelszaken dat bijv. levensmiddelen aanbiedt nam dan weer wel toe in de periode tussen 2008 en 2014 (+6%).³⁹ Een analyse tot op het niveau van de gemeente is vaak aangewezen om te kijken waar de lokale noden van de ouderen zich situeren, welke voorzieningen al dan niet aanwezig zijn en hoe bereikbaar die zijn.

Figuur 16. (Deel van de) Westhoek, erkende residentiële ouderenvoorzieningen

³⁹ www.detailhandelvlaanderen.be

Bron: Geopunt Vlaanderen (kaart) & Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (data)

Figuur 17. Gemeente Heuvelland, residentiële ouderenvoorzieningen

Bron: Geopunt Vlaanderen (kaart) & Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (data)

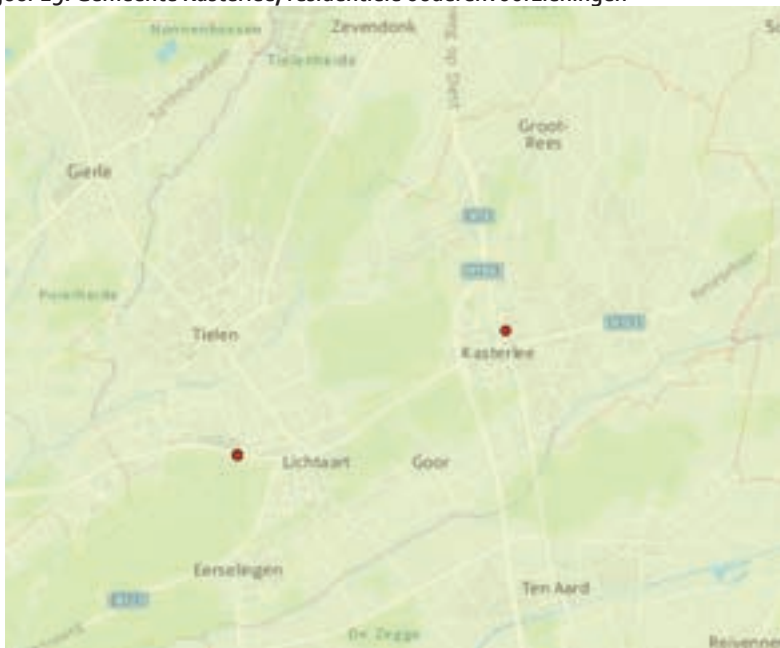
Figuur 18 zoomt in op de Antwerpse Kempen en meer bepaald op het arrondissement Turnhout. Hieruit blijkt dat de ouderenvoorzieningen verspreid zijn over de regio en meestal te vinden zijn in de (nabijheid van) dichter bebouwde dorpskernen. Toch zijn er ook heel wat dorpskernen te onderscheiden die niet over een residentiële ouderenvoorziening beschikken zoals Postel, Wechelderzande, Gierle, etc. Opnieuw is verder onderzoek nodig om de lokale noden in kaart te brengen en te kijken welke woonalternatieven ouderen in deze regio hebben en/of wensen. Figuur 19 zoomt in op de gemeente Kasterlee. Een gemeente van ruim 18.000 inwoners met 1 ouderenvoorziening in de dorpskern en 1 ouderenvoorziening in deelgemeente Lichtaart. Kasterlee zag in de periode 2008-2014 zowel het aantal handelszaken dat zich richt op levensmiddelen (-23%) als op diensten (-24%) sterk dalen. Bovendien bevinden zich op het grondgebied van Kasterlee ook heel wat vakantieverblijven en campings waar vele ouderen permanent verblijven. Ook hier moeten we ons de vraag stellen hoe deze ouderen aan de nodige voorzieningen en (medische of huishoud)hulp geraken wanneer de mobiliteit afneemt.

Figuur 18. Arrondissement Turnhout - Antwerpse Kempen, residentiële ouderenvoorzieningen

Bron: Geopunt Vlaanderen (kaart) & Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (data)

Figuur 19. Gemeente Kasterlee, residentiële ouderenvoorzieningen

Bron: Geopunt Vlaanderen (kaart) & Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (data)

6. De ouderen zelf

In dit hoofdstuk laten we de ouderen zelf aan het woord. De informatie komt zowel uit kwantitatief als kwalitatief onderzoek. We gaan in op de woonaspiraties van de ouderen op hogere leeftijd, bekijken in welke mate ze anticiperen op een mogelijks dalende mobiliteit, in welke mate ze vereenzamen en we gaan na in welke mate ze bereid zijn om het kapitaal (vermogen) dat in hun woning opgepot zit te gebruiken om eventuele zorg en/of verhuis te financieren.

6.1 Woonaspiraties op hogere leeftijd: kwantitatief onderzoek

Het Grote woononderzoek 2013 peilde naar de woontevredenheid van de respondenten, alsook naar de verhuisintenties. Tabellen 23 en 24 bekijken de tevredenheid met de woning en de buurt. Een overweldigende meerderheid van om en bij de 90% van de respondenten geeft aan (zeer) tevreden te zijn met de woning en de buurt waarin ze leven. Dat geldt inzonderheid voor 65-plussers: 95% is (zeer) tevreden en niemand is (zeer) ontevreden. Die tevredenheid lijkt zich ook te vertalen in de verhuisbereidheid: 76% van de 65-plussers stelt niet te willen verhuizen; idem dito voor 74% van de (brug)gepensioneerden (tabel 25).

Uit de Belgian Ageing Studies blijkt dat 14% van de door hen bevroegde ouderen in de 10 jaar voor de bevraging verhuisd zijn. Er zijn bovendien weinig differentiaties aan te treffen. M.a.w. jong of oud bejaard, man of vrouw, gezond of niet, het maakt weinig verschil. Wat wel enigszins differentieert, is de bewonerstiel: eigenaars zijn minder verhuisd (8.2%) dan huurders. 38% van de sociale huurders en 49% van de private zijn verhuisd (tabel 26).

Tabel 23. Algemene tevredenheid met de woning naar demografische en socio-economische huishoudkenmerken (in rij %), Vlaanderen, 2013

	(Zeer) tevreden	Noch tevreden/ noch ontevreden	(Zeer) ontevreden	N
Totaal %	90,6	6,4	3,0	9 916
<i>Leeftijd referentiepersoon*</i>				
18-34 jaar	85,3	9,4	5,2	1 562
35-44 jaar	84,5	10,6	4,9	1 606
45-64 jaar	91,7	5,5	2,8	3 900
65+	95,5	3,5	n.b.	2 847

χ^2 -test voor verschil in woningtevredenheid naar socio-economische kenmerken: * $p < 0,001$, n.b.: $n < 30$.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Tabel 24. Algemene tevredenheid met de buurt naar demografische en socio-economische kenmerken (%), Vlaanderen, 2013

	(Zeer) tevreden	Noch tevreden/ noch ontevreden	(Zeer) ontevreden	N
Totaal %	91,4	6,3	2,4	9 917
<i>Leeftijd referentiepersoon*</i>				
18-34 jaar	89,3	7,2	3,5	1 565
35-44 jaar	86,0	11,1	2,9	1 606
45-64 jaar	91,8	5,9	2,3	3 900
65+	94,9	3,5	1,5	2 846
Tewerkgesteld	91,1	7,1	1,7	4 897
(Brug)pensioen	94,5	3,9	1,6	3 391
Werkloos	79,1	11,1	9,7	431
Ziekte/bevallingsverlof	81,9	10,7	7,4	514
Overige	92,5	5,4	n.b.	663

χ^2 -test voor verschillen in buurttevredenheid, naar socio-economische indicatoren: * $p < 0,001$, n.b.: $n < 30$.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Tabel 25. Verhuisgeneigdheid uit de woning naar demografische en socio-economische huishoudkenmerken (in rij %), Vlaanderen, 2013

	Zeker verhuizen	Waarschijnlijk verhuizen	Misschien verhuizen	Zeker niet verhuizen	N
Totaal %	15,4	10,4	18,7	55,5	9 879
<i>Leeftijd referentiepersoon*</i>					
18-34 jaar	28,0	20,3	20,6	31,1	1 559
35-44 jaar	24,0	13,7	22,8	39,5	1 603
45-64 jaar	13,4	9,4	20,3	57,0	3 882
65+	6,3	4,3	13,2	76,3	2 834
<i>Activiteit referentiepersoon*</i>					
Tewerkgesteld	17,3	13,2	22,4	47,1	4 879
(Brug)pensioen	6,7	4,9	14,3	74,2	3 379
Werkloos	36,9	15,3	16,2	31,6	431
Ziekte-, bevalling/ arbeidsongeschikt	31,1	15,2	17,2	36,5	512

χ^2 -test voor verschil in verhuisgeneigdheid, naar socio-economische kenmerken: * $p < 0,001$.

Bron: Grote Woononderzoek 2013

Tabel 26. 60-plussers, verhuisd de afgelopen 10 jaar naar eigendomssituatie (%)

	Verhuisd de afgelopen 10 jaar	Niet verhuisd de afgelopen 10 jaar
Eigenaar	8.2	91.8
Private huurder	49	51
Sociale huurder	37.7	62.3
andere	31.9	68.1

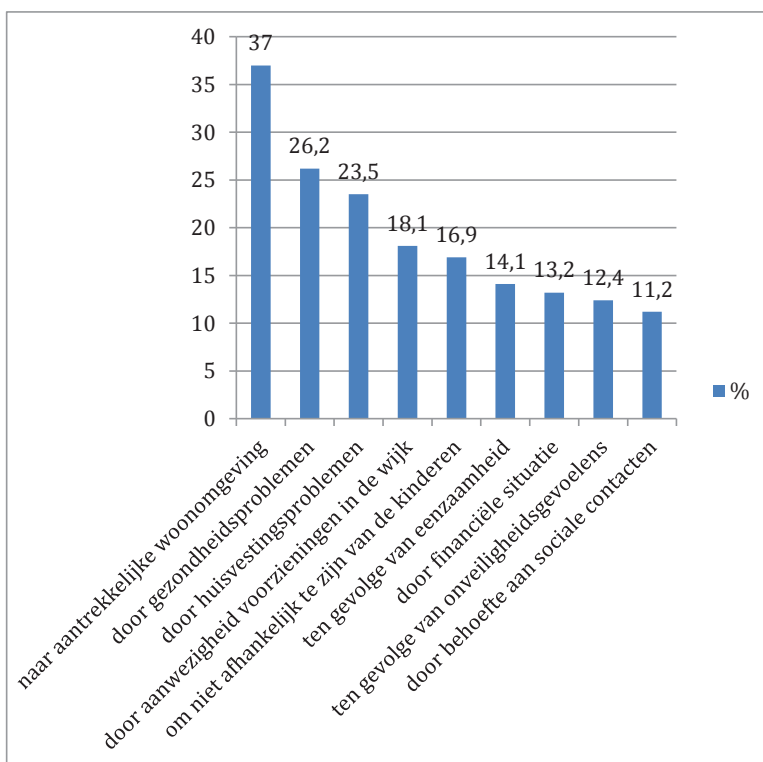
Bron: BAS – Uit: De Witte e.a.

Figuur 20 lijst de redenen van verhuis op. Het hoogst scoort een eerder positieve motivatie: 37% stelt naar een aantrekkelijke omgeving te zijn verhuisd. Andere motieven sluiten aan bij problemen en hebben betrekking op (o.a.) gezondheidsproblemen, problemen inzake wonen of eenzaamheid.

Verder vallen de volgende differentiaties op:

- een verhuis naar een aantrekkelijke omgeving staat in verband met het inkomen (hoe hoger hoe vaker),
- een verhuis om gezondheidsredenen gaat samen met de ouderdom (hoe ouder, hoe vaker) en de bewonerstitel (huurders vaker dan eigenaars),
- een verhuis omwille van huisvestingsproblemen maakt geen onderscheid naar leeftijdsklassen; wel verhuist men vaker als het inkomen lager is.

Figuur 20. België, Motieven om te verhuizen bij ouderen (%)

Bron: BAS – Uit: De Witte e.a. (2012)

Belgian Ageing Studies peilen ook naar de voorkeuren van ouderen voor woonalternatieven. Dat er drempels (letterlijk of figuurlijk) in de woning zijn, wil niet zeggen dat ouderen daar ook altijd gehoor aan geven en ingrijpen. Wanneer een woning onaangepast is, zou men de keuze kunnen maken om de woning aan te passen of te verhuizen naar een aangepast alternatief of residentiële zorgsetting. Onze studie toont aan dat de bereidheid om de woning aan te passen laag is bij het merendeel van de respondenten. 28,4% wil de woning in de toekomst aanpassen aan de persoonlijke behoeften, een kwart bevindt zich in een neutrale positie en ruim 45% staat negatief ten opzichte van dat idee. Het gebrek aan anticipatie ligt in lijn met de resultaten uit de focusgroepen van de Staten-Generaal Woonzorg Brussel (Vanmechelen e.a., 2012). Verklaringen hiervoor waren onder meer het hoge kostenplaatje en de overlast dat dit met zich kan meebrengen (vb. 'vreemden in huis'), etc. Maar daarnaast voelde men zich soms ook 'te jong' om hier al mee bezig te zijn. Het merendeel van de 60-plussers uit het behoefteonderzoek neemt dus een ietwat weigerachtige houding aan tegenover aanpassingen. Onze analyses geven verder aan dat er een aantal factoren aanwezig zijn die deze tegenzin doen toenemen. Leeftijd speelt hierbij een belangrijke rol, 80-plussers staan namelijk negatiever ten opzichte van het idee om de woning aan te passen aan de eigen noden en behoeften. Een mogelijke verklaring hiervoor is volgens Golant (2014) te vinden in de 'socioemotional selectivity theory' waarin men aangeeft dat hoe ouder men wordt, hoe dichter men bij het einde komt te staan, men het idee heeft dat men niet voldoende tijd heeft om van de voordelen van woningaanpassingen te profiteren ten opzichte van de energie en kosten die men er zou moeten investeren (Golant,

2014; Carstensen, Isaacowitz & Charles, 1999). Daarnaast is er een lage bereidheid bij nooit gehuwden en weduwe(naar)s, bij ouderen uit de laagste inkomenscategorie en ouderen op de privéhuurmarkt.

Een andere strategie in het omgaan met onaangepastheid, is het verhuizen naar een aangepaste woonvorm. Eerder onderzoek geeft echter aan dat Vlamingen weinig verhuizen. Ouderen staan al zeker niet in de rij om de woning om te ruilen (Meeus & De Decker, 2013), ondanks dat verhuizen een positief effect kan hebben op hun levenskwaliteit (Marx e.a., 2011; Nygren & Iwarsson, 2009). Het is echter algemeen geweten dat een overgroot deel van de ouderen een verhuis naar een woonzorgcentrum liever uitstelt (Vanmechelen e.a., 2012). Natuurlijk zijn er ook andere mogelijkheden. Een eerdere studie van Smetcoren (2015) naar woonvoorkeuren van ouderen in Vlaanderen toont aan dat alternatieve woonvormen zoals serviceflats en groepswonon aan belang winnen. Daar ligt de nadruk eerder op het behoud van zelfstandigheid in plaats van op zorg. Niet alleen nationale (Meeus & De Decker, 2013; Smetcoren e.a., 2014; Vanmechelen e.a., 2012) maar ook internationale studies (Löfqvist e.a., 2013; Weeks e.a. 2013) benadrukken de nood om het woningaanbod uit te breiden.

6.2 Woonaspiraties op oudere leeftijd: kwalitatief onderzoek

6.2.1 “Ze zullen mij hier buiten moeten dragen”

We bekijken nu de resultaten van drie onderzoeken die gebruik maakten van kwalitatieve onderzoekstechnieken. Ze werden uitgevoerd in de periode 2005-2010 en werden gefinancierd door de Europese Commissie en de Vlaamse overheid. Telkens werd gebruik gemaakt van semigestructureerde diepte-interviews. Deze werden afgenomen in de woningmarktregio Gent (Meeus & De Decker, 2013). We gaan er hier op in omdat in de onderzoeken ook gepeild werd naar de woonaspiraties in de toekomst, inclusief op oudere leeftijd.

Het eerste onderzoek, ‘*Security and insecurity for homeowners in EU member states*’ (OSIS⁴⁰), liep van 2003 tot 2006 en had twee doelen. Het eerste betrof een analyse van factoren en processen die een impact hadden op de levensstandaard van individuele huishoudens en voor hun positie als huiseigenaar of huurder. Zo werd gekeken naar de impact op de woningmarkt van ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en op de financiële markten, en naar de rol van de overheid. Het tweede doel betrof een zoektocht naar de wijze waarop huishoudens met verschillende kenmerken zekerheid en onzekerheid, voor- en nadelen (h)erkenden die samengaan met verschillende posities op de woningmarkt. Ook werd bekeken hoe deze percepties hun persoonlijke strategieën, niet alleen m.b.t. wonen, maar ook m.b.t. werk, gezin, onderwijs en pensioenen hebben beïnvloed en hoe ze deze posities linken met hun materiële zekerheid en onzekerheid.

Het tweede onderzoek, ‘*Demographic change and housing wealth*’ (DEMHOW⁴¹), liep van 2008 tot 2010. Het riep de vraag op in welke mate het kapitaal dat in eigen woningen opgehoopt zit, kan gebruikt worden om de financiële gevolgen van de veroudering te verhelpen. Het onderzoek wou begrijpen hoe woningeigenaars hun oude dag voorbereiden en nagaan wat hun normen, verwachtingen en gedragingen zijn m.b.t. hun leven na pensionering en hun zorg op oudere leeftijd. Meer concreet werd een antwoord gezocht op de volgende vragen: wat is de rol van woningeigendom bij de voorbereiding van pensionering en zorg op hoge leeftijd? In welke mate zijn er ter zake gelijkenissen of verschillen naargelang de leeftijd of huishoudensstructuur? In welke mate sluiten woonpatronen aan bij de levenscyclus?

Richtte OSIS haar pijlen in eerste instantie nog op de motieven van huishoudens om al dan niet eigenaar van een huis te worden en op hun strategieën om hun eigendom te behouden, dan was de scope van DEMHOW vooral gericht op de wijze waarop het financieel vermogen dat in een huis opgehoopt zit, opnieuw kan gemobiliseerd worden. Deze verschuiving van oriëntatie hield verband met twee vaststellingen. De eerste is dat, in tegenstelling tot in de aanloop van OSIS, de woningprijzen vrijwel overal zeer sterk waren gaan stijgen en er dus een steeds groter kapitaal opgehoopt werd in eigen woningen. De tweede verschuiving volgt uit een denkpiste die zich in de Angelsaksische landen ontwikkelde. Vertrekkend van de vaststelling dat de groep gepensioneerden steeds groter en bovendien steeds ouder wordt, wat inhoudt dat de pensioen- en zorgkosten steeds verder zullen oplopen en dat naar verhouding steeds minder actieven

⁴⁰ Oproep FP6-CITIZENS-2, projectnummer CIT2-CT-2004-506007. Het onderzoek werd verricht in België, Finland, Duitsland, Hongarije, Nederland, Portugal, Zweden en het Verenigd Koninkrijk. Het Belgische luik werd uitgevoerd aan de Universiteit Antwerpen, onderzoeksgroep OASes.

⁴¹ Oproep FP7-SSH-2007-1, projectnummer 216865. Met uitzondering van Zweden, dat werd vervangen door Slovenië, ging het onderzoek door in dezelfde landen. Het Belgische luik werd uitgevoerd aan de Hogeschool Gent, Departement INWE.

voor steeds meer niet-actieven zullen moeten zorgen, maakt dat het pensioenstelsel en bij uitbreiding het gehele sociale systeem onhoudbaar zal worden. We komen in een situatie terecht waarin een meerderheid van de burgers over heel wat vermogen beschikt, terwijl de overheid het steeds moeilijker krijgt. De redenering is dan om het in de eigen woningen opgehoopte vermogen aan te spreken om een deel van de kosten na pensionering te dekken. De vraag stelt zich in welke mate huishoudens daartoe bereid zijn.

Een derde pakket informatie werd verkregen door middel van 74 interviews in het kader van het woonpadenonderzoek van het Steunpunt Ruimte en Wonen (Claessens e.a., 2009). Het doel was inzicht te verwerven in de wijze waarop in hoofdzaak middenklassenhuishoudens hun woningpad construeren. Ook al lag de nadruk op een gedetailleerde reconstructie van het woningpad, de interviews bevatten vragen m.b.t. plannen voor de toekomst, inclusief wonen op oudere leeftijd.

Samengevat, er is informatie beschikbaar van 134 diepte-interviews. We moeten er wel op wijzen dat, hoewel de profielen van de respondenten zeer divers zijn, de middengroepen en hoger opgeleiden oververtegenwoordigd zijn. M.a.w. de lage inkomens en laagopgeleiden blijven onder de radar, de groep die het vaakst het moeilijkst heeft in de woonmaterie.

Achtereenvolgens bekijken we (1) de houding tegenover verhuizen naar een aangepaste woonplek, (2) de wijze waarop mensen zich op wonen op hun oude dag voorbereiden, (3) de (verwachte) rol van de kinderen en (4) de eigen verwachtingen m.b.t. zorgbehoeften.

6.2.2 'Ageing-in-place' vs. 'moving-in-time'

In deze sectie gaan we in op het dilemma 'blijven waar we zijn' vs. 'op tijd vertrekken'. Achtereenvolgens hebben we het over: de intentie om te blijven, de voorbereiding op de toekomst en de rol van de kinderen.

Ze zullen me moeten buiten dragen

Wanneer mensen gevraagd wordt waar ze zichzelf zien wonen als ze (zeer) oud en mogelijks minder mobiel zullen zijn dan is het dominante antwoord dat ze zullen blijven waar ze zijn, in de eigen woning, in de woning die ze zelf 'maakten'.

"(...) dit was toen al ons definitieve keuze" (HP, man, 81 j, De Pinte)

"Voordat ik dit huis had, was dat heel gewoon van te verhuizen, maar nu ik hier ben wil ik eigenlijk niet meer verhuizen. Dus voor mij is verhuizen zo iets van "als het niet hoeft, moet je het niet te doen". Ik denk ook wel dat de betekenis die ik aan verhuizen hecht te maken heeft met het vroegere traject van mijn ouders. Verhuizen is veranderen van omgeving, van vrienden, van levenswijze, van ... (HP, vrouw, 57 j, Brusselse Poort)

"Als ik kijk in mijn vriendenkring, dan vind ik dat er veel nu een huis kopen en dan ook eigenlijk met de bedoeling om daar gans hun leven te wonen. Ik merk dat, ze gaan niet zo vaak meer gaan verhuizen. Nu zijn we op een leeftijd aangekomen dat ze ook iets kiezen om daar definitief te gaan wonen, ervoor was dat anders, tot uw 30 ben je zo aan het zoeken en dan verhuizen en dan zoek je tot dat je het huis gevonden hebt waar je graag je leven wilt in spenderen." (HP, vrouw, 36 j, Brusselse Poort)

"Over mijn lijk... Als je ouder wordt is een appartement comfortabel, maar ik zou hier liefst niet verhuizen. De woning wordt ook niet te groot, in tegenstelling tot wat veel mensen zeggen, het is allemaal ingepalmd." (HP, vrouw, 56 j, Brusselse Poort)

"Niets, hier blijven, we gaan er horizontaal uit ...tenzij er grote problemen zich voordoen en dat we het hier moeten verhuizen om ergens een goedkoper appartement te huren ." (HP, vrouw, 62 j, Brusselse Poort)

"Nee nee, ik wil hier sterven, ik heb er gans mijn leven voor gewerkt, voor dit hier." (HP, man, 77 k, Huise)

***

"V: Zou je dus kunnen stellen dat uw activiteitenpatroon beïnvloed wordt door uw woonplaats? Dus moest je nu met andere woorden in de Gentse binnenstad wonen, zou je er dan een ander activiteitenpatroon op nahouden?"

R: neen, ik denk het niet. Dit is het type dat we ook als jonge mensen, in onze kinderen nog klein waren, erop na hielden. Neen, dat speelt zeker geen rol.

V: zijn de culturele faciliteiten die een stad als Gent te bieden heeft belangrijk voor jullie?

R: tuurlijk.

P: en of, enorm.

R: en zeker nu, in deze fase van ons leven, nu we wat meer vrije tijd hebben, we vullen elke dag met dergelijke activiteiten zou het jullie dus aanspreken om deze woning te verkopen en op een appartement of een service residentie te gaan wonen in de stad?

P: neen.

R: neen, zolang we het qua gezondheid aankunnen, blijven we zolang mogelijk hier. In onze kennissenkring zijn er wel een aantal die nu al de beslissing genomen hebben van dat te doen, maar wij zouden onze woonomgeving en onze ruime woning met al het comfort, met onze tuin, en onze sociale contacten die we hebben, nooit zomaar opgeven." (HP, man, 74 k, De Pinte)

Residentiële zorg

Eerder kwam naar voor dat ouderen niet happig zijn om naar een instelling van residentiële zorg te verhuizen. Als er moet gekozen worden, geniet een serviceflat (assistentiewoning) de voorkeur. Een verhuizing naar een rust- en verzorgingstehuis zien de meesten niet zitten. Onder de respondenten leeft het idee dat een rusthuis 'oude stijl' het voorgeschikte van de hel is, de palliatieve wachtkamer (cf. Vandekerckhove e.a., 2015). De enige reden waarom sommigen het overwegen is omdat het gelegen is in de omgeving waar ze nu wonen. De sociale omgeving is dan in het spel: onder die omstandigheden kunnen ze de mensen zien die ze gewoonlijk al zien. De volgende quotes illustreren dat.

"En anders gaan we hier naar het rusthuis een beetje verder, de inwoners van (...) hebben daar toch voorrang." (HP, man, 73 j, Eke)

"In een home zeker... hier een beetje verder, mijn schoonvader heeft er ook nog gewoond. Maar in ieder geval hier zo lang mogelijk blijven wonen, en dan zien we wel." (HP, man, 60 j, Eke)

"Wat daarom zeer goed is, is het feit dat alhoewel hier niet zoveel voorzieningen zijn, er hier een zeer groot bejaardentehuis is. Mijn moeder heeft daar 24 jaar geleefd en ze heeft altijd nog meegeleefd met het dorp, ze kende ook de personeelsleden en de mensen die er passeerden; de kinderen die uw buur bezoeken heb je ook gekend. Het sociaal weefsel is nog intact... er zitten daar ook meestal lokale mensen, uit de streek. Het geeft hier ook een beetje werkgelegenheid in Huise, het is echt een goede voorziening hier. Als ik hier wegga uit mijn huis, dan is het naar daar..." (HP, man, 59 j, Huise)

Hoewel toch al een tijd op de markt, zij het in eerder kleine aantallen, wordt weinig verwezen naar een serviceflat als een aanvaardbare woonvorm op oudere leeftijd. Geen van de oudere respondenten (65-75 y) uit het DEMHOW onderzoek stippen het aan als een optie. En zo het door anderen wordt vermeldt, is er stevast de associatie met hoge kostprijzen en onbetaalbaarheid. Enkele DEMHOW respondenten van middelbare leeftijd (45-55 y) achten het wel mogelijk dat hun eigen woning – ofwel door verkoop, ofwel door verhuur – een serviceflat zou kunnen financieren. Al is 'verkoop' wel een *worst case scenario*.

6.2.3 De voorbereiding

Tijdens genoemde onderzoeken werden respondenten van verschillende leeftijden geïnterviewd, gaande van jonge 20-ers tot 75-plussers. Voor de jongere respondenten is het pensioen nog veraf. Ze reproduceerden in grote mate het populaire gegeven - en intussen gerealiseerd feit – dat ze langer zullen moeten werken. En als ze al iets doen, is dat pensioensparen omwille van de belastingaftrek. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken, is het verrassend dat respondenten uit de midden- en oudere leeftijdsgroepen evenmin een duidelijk beeld hebben over hoe ze in de nabije toekomst zullen/willen wonen (zie ook verder het stuk over de pensioenmigranten aan de kust). Al lijken ze wel te zullen/willen leren van de ervaringen van hun (groot)ouders. De consideraties hebben twee aspecten. De eerste is dat ze stellen niet in een groot huis te willen leven; de andere is dat ze geen huurder willen zijn als ze oud zijn. Dat laatste (1) omdat ze huur moeten betalen en dat dat hun leefstijl zal beïnvloeden en (2) omdat de huurbescherming onvoldoende is en wonen daarom onzeker is (OSIS).

Als we de antwoorden overlopen, kunnen we verschillende strategieën onderscheiden, en, hoewel zeldzaam, er zijn respondenten die toch 'levenslang wonen' planden, zoals het volgende citaat illustreert.

"En dus hebben we er uiteindelijk zelf opgebouwd, we dachten van 'voor onzen oude dag', want ginder in Sint-Denijs was dat echt niet geschikt om oud in te worden. Hier hebben we daar wel goed bij nagedacht, brede deuren om met een rolstoel door te kunnen, van de bureau kan je gemakkelijk een studio maken want er is ook een badcel bij, ik kan er ook gemakkelijk een kitchenette insteken.

Iemand van 95 jaar kan daar dus gemakkelijk alleen wonen. Onze eigen slaapkamer en badkamer is allemaal op het gelijkvloers. Hier boven is het dan een grote open ruimte, een loftruimte zou je kunnen zeggen, dus daar kan er ook nog altijd iemand komen wonen. Echt levenslang wonen dus hier. (HP, vrouw, 55 j, De Pinte)

"Hier zo lang mogelijk blijven wonen, maar de woning is vooral zodanig bedacht en gebouwd dat we volledig op het gelijkvloers kunnen wonen als dat nodig is, daar hebben we rekening mee gehouden als we dit gebouwd hebben." (HP, man, 73 j, Eke)

"Ja, en alles moest op het gelijkvloers en de deur breed genoeg om met een rolstoel door te kunnen." (HP, man, 60 j, Eke)

"Ik wil zo lang mogelijk hier blijven, daarom dat we ook de woning zodanig ingericht hebben dat we perfect op het gelijkvloers kunnen leven. Er is een tweede badkamer hier beneden en van mijn bureau kunnen we ons slaapkamer maken, voorlopig is dat nog allemaal boven. En als dat niet meer lukt, dan het rusthuis." (HP, man, 44 j, Huise)

Een tweede strategie valt samen met een meer algemeen beeld. De respondenten verkiezen om de woning aan te passen boven een verhuis naar een aangepaste woning wanneer een aanpassing zich opdringt (Meeus & De Decker, 2012). Bijgevolg zullen de meeste wanneer ze ouder en minder mobiel worden de woning aanpassen: ze zullen een badkamer inrichten op het gelijkvloers en het bed naar beneden halen.

"Vraag: jullie zijn niet van plan om naar een appartement te verhuizen?"

R: neen, neen.

P: ja, ge zegt "neen", maar ge weet nooit wat ge nog kunt tegenkomen hé.

R: ja, maar ik ben het niet van plan. Een appartement is voor mij te eng, te opgesloten.

P: ja, vroeger hebben we altijd gehuurd aan de kust in de zomer, en die laagte zo, daar kan ik niet in ademen, het is toch anders wonen op een appartement. Maar we zien wel als we niet anders meer kunnen, we kunnen nog altijd een liftje op de trap zetten naar boven ook." (HP, vrouw, 42 j, De Pinte)

"We hebben geen verhuisplannen. Het maximale dat we zullen doen, is de kamers herschikken. Maar we zijn er ons van bewust, als de kinderen het huis uit zijn, zal het huis te groot zijn. En het heeft veel trappen... Maar je krijgt me niet in een flat. We have no moving plans." (HP, vrouw, 41 j, Miljoenenkwartier)

En als verhuizen al een optie zou zijn, dan dromen ze van warmere plekken zoals Spanje, Griekenland of Portugal; of een verhuis naar de Belgische kust (zie verder). En enkele respondent denken er aan om een nieuwe aangepaste woning te bouwen:

"Ja, ik denk dat we naar een kleinere woning zouden verhuizen, een type bungalow, en dat zal wel richting de Pinte zijn want mijn man is daar toch wel behoudender in... het zou voor hem bijvoorbeeld ook altijd een alleenstaande woning moeten blijven, terwijl voor mij - mocht ik weduwe worden of scheiden - heel wat opties zouden openliggen, ik kan me veel beter aanpassen." (HP, vrouw, 43 j, Eke)

En ook al zien sommigen de voordelen van een verhuis naar de stad omdat dan alle voorzieningen dichtbij zijn, velen zien dat niet gebeuren.

"Ik moet eerlijk zeggen, toen we de keuze maakten naar de Pinte te komen, dat ik eigenlijk mijn twijfels had. Want ik kom dus vanuit zo'n residentiële gemeente, een slaapgemeente, en ik had daar schrik van. En ik dacht van 'hoe gaat dat daar zijn?', ik had er wat schrik van, dan zit ik daar weer god weet waar, maar uiteindelijk zijn we eens een aantal weken komen logeren bij mijn schoonzus om te zien wat dat is en eens mee te lopen, en toen dacht ik 'dat valt al bij al toch wel mee'. Maar nu denk ik toch soms nog wel van 'als ik oud en versleten ben, dan keer ik terug naar 't stad, dat is wel mijn gedacht. Ik weet niet of mijn man het daarmee eens is, maar ik zou mij een appartement kopen in de stad en terug in het centrum gaan wonen (...) Ja, ik weet het niet, in het stad wonen is toch nog altijd anders ... Die wens is er voor mij althans nog altijd wel, voor mijn man dat weet ik niet, maar voor mij wel. Zo dichtbij de bibliotheek en ook te voet op restaurant, niet altijd je auto nodig hebben, niet dat dat hier zo is, maar in 't stad is dat toch anders. Naar de cinema, het theater, hier moet je dat altijd al organiseren, niet dat dat niet gaat hé, maar er komt toch meer bij kijken hier dan in het stad. In het stad kun je al meer zeggen van " we gaan vanavond eens dat of dat doen", hier moet je dat eerst plannen." (HP, vrouw, 41 k, De Pinte)

***

"Neen, niet echt ... alhoewel ik dikwijls denk om later als ik oud ben naar de stad te gaan wonen. In het centrum. Gewoon het idee zo van 'ik sta 's morgens op, ik ga om de hoek om brood en om de andere hoek om mijn krant, en ik kijk door een venster en ik zie van alles', zeker zo gelijk in de winter trekt mij dat wel aan. Maar dat zijn dingen die ik nu zeg natuurlijk." En in welk type woning zou je willen wonen?

"In een appartement, op één van de verkeersvrije markten, en waar je een beetje zon hebt, want in die smalle straten ..."
(HP, vrouw, 42 j, De Pinte)

Tot slot stellen we een algemene aversie vast om in een flat of appartement te gaan wonen. Het is zoals mevrouw D in Humo stelt: *"Als je jaren in een grote woning hebt gewoond, ga je niet met twee mensen in een kleine ruimte kruipen"* (Carpentier, 2013). Dit echoot een OSIS respondent:

"Wanneer we hier kwamen wonen, dacht ik dat het de plek zou zijn waar ik oud zou worden. (...) Tot voor kort, betekende het zekerheid. Maar nu niet meer en dat is de schuld van de stad. Als ik ooit nog iets koop, zal het niet in Gent zijn. De stad is een ondankbaar iets. Ze zijn van plan om de mensen te herhuisvesten in duivenkoten, in sociale woningen – waar de mensen hun gevoeg doen in de liften en waar de kakkerlakken baas zijn. Waar de muren slecht zijn en de mensen hun huur niet betalen" (eigenaar, vrouw, 63 jaar).

6.2.4 Inwonen bij de kinderen?

Het DEMHOW onderzoek ging dieper in op de rol die kinderen kunnen opnemen. Antwoorden werden ontlokt d.m.v. het volgende vignet:

"Een oudere vrouw van 75 jaar woont alleen in een huisje met tuin dat ze zelf bezit. Ze heeft zich goed gered alleen thuis, maar het wordt moeilijker. Eén van haar kinderen woont 30 kilometer verderop en komt elke week langs om te helpen met schoonmaken en om de boodschappen te doen. Een tweede kind woont 100 kilometer van haar vandaan en komt elke zondag langs. De gezondheid van de vrouw verslechtert en ze is steeds minder in staat voor zichzelf te zorgen."

Aan de respondenten werd er gevraagd wat er in hun ogen moet gebeuren.

Een grote meerderheid van de respondenten vindt dat de persoonlijke preferenties van de vrouw moeten prevaleren. Ze vinden het vanzelfsprekend dat de vrouw zo lang mogelijk thuis is blijven wonen. Als dit geen optie meer is, maar de betrokkene is nog steeds zelfstandig genoeg, dan vinden ze dat ze naar een serviceflat zou moeten verhuizen. Een rusthuis is de allerlaatste stap.

Hoewel dit een minderheid betreft, zijn er in alle cohorten wel respondenten die vinden dat de kinderen de vrouw in huis moeten nemen. Als dit het geval is, dan stellen ze wel voor dat duidelijke afspraken dienen te worden gemaakt. Een financiële overeenkomst kan daarbij horen. Intrigerend daarbij is dat de respondenten inwonen-met-zorg gelijk stellen met het inwonen bij een dochter, niet bij een zoon. Als dit wordt opgemerkt, wordt dat wel gecorrigeerd; het zou ook kunnen bij een zoon, zij het als uitzondering. Illustratief is het antwoord van een 49-jarige bediende die in een woonzorgcentrum werkt. Ze stelt dat ze niet bij haar kinderen kan gaan wonen, aangezien zij enkel zonen heeft:

Interviewer: Mag ik eens vragen, U had gezegd 'bij uw dochter in huis trekken', zou het dan bij een zoon niet gaan?

Vrouw: *Ik denk inderdaad dat het bij een zoon niet zou gaan, ik denk dat het bij een dochter al niet evident is. Ah ja, want je hebt dan al die vrouw hé van je zoon, je schoondochter en dat moet dan ook al goed klikken. Maar als moeder ben je altijd meer eigen bij je dochter dan bij je schoondochter. Allez het kan natuurlijk ook klikken bij een schoondochter hé. Maar een schoondochter is toch altijd een verschil.*

Interviewer: En waarom zou een schoonzoon er dan minder toe doen?

Man: *Ik denk dat een vrouw wat lastiger is.*

Vrouw: *Ik denk gewoon dat het beter voor dat mens [verwijst naar oude vrouw uit vignet] is dat ze bij haar dochter kan zijn, dan bij haar zoon.*

Interviewer: *Misschien omdat een zoon minder zorgend is?*

Vrouw: *Ja, ik weet het niet. Ik heb ook een goede band met mijn moeder, en de zoon minder, die gaat meer naar zijn vader. Ik merk ook dat mijn zonen meer naar mijn man trekken dan naar mij. Voor problemen komen ze wel naar mij, maar om te spelen en te doen, gaan ze rapper naar mijn man gaan.*

Interviewer: (aan de man) Stel dat u degene zou zijn die bij iemand zou moeten intrekken zou u dan eerder bij de zoon intrekken dan bij de dochter?

Man: *Toch ook nog altijd eerder bij de dochter. Een vrouw is ook meer thuis dan de man. Het is een andere band"* (G2, man, arbeider, vrouw, bediende in woonzorgcentrum, 45-55 met kinderen)."

Een behoorlijk groot aantal respondenten benadrukt dat ze zelf nooit bij hun kinderen willen gaan wonen. Ze vrezen voor hun vrijheid omdat ze zich dan moeten schikken naar een leefstijl die de hunne niet is. Sommigen zijn bang dat de band met hun kinderen dan verloren kan gaan en vinden dat de moeite niet waard. En nog anderen stellen nadrukkelijk dat ze hun kinderen niet tot last willen zijn. Een 45-jarige respondente gaat zelfs zo ver dat wanneer ze hulpbehoevend

wordt ze dan liever zelfmoord pleegt dan 'tot last te zijn' van haar dochter. Ze heeft zelf voor haar vader gezorgd en ze heeft te veel geleden toen ze haar vader langzaam achteruit zag gaan. Of hoe een negatieve ervaring de deur voor een eigen oplossing afsluit.

"Bij mij zou het simpel zijn. Als ik niet meer kan, dan weiger ik om naar een home te gaan. Ik zou er zelf een einde aan maken. [...] ik zou zeker niet mijn kinderen willen belasten. Dus ik zou ook mijn kinderen het daarin niet moeilijk maken en als het niet meer gaat en aan haar [de oude vrouw uit het vignet] zou ik dan zeggen 'verhuis naar een serviceflat of naar een home'. Maar ik zou niet willen dat mijn kind zich van 's ochtends tot 's avonds ongerust maakt over mij. Dat vind ik puur egoïsme. Nu ja, als er geen andere optie is, zou ik naar een serviceflat gaan. [...] ik weet dat het in andere landen anders is. Ik heb in Zuid-Amerika gewoond en in Azië en daar is het sowieso zo. Die leven ook totaal anders hé. Die leven in familieclans. Die grootouders leven sowieso in. Dus daar is het automatisch zo en daar leven ze zo lang niet. Plus, je hebt ook veel minder gevallen van bejaarde dementie, omdat ze sowieso vroeger sterven. Dementie is echt erg. Ik heb het bij mijn papa meegemaakt en het is echt erg. En ik zou het mijn kind echt niet willen aandoen. Mijn grootmoeder heeft altijd bij mijn ouders ingewoond, en die is op het einde ook dement geworden en we moesten op de duur een beurtrol doen, mijn moeder, mijn zus en ik. En dat was heel moeilijk om haar geen twee minuten alleen te laten. We hadden thuishulp, die kwamen aan om 8u en gingen weg om 16u, maar als wij pas om kwart na vier thuiskwamen, dan had ze bijvoorbeeld al een plastic kommetje op het vuur gezet, of het bad laten lopen. En we hebben echt toestanden meegemaakt" (E2, vrouw, reiscoördinator, 45-55 met kind).

In essentie vinden de respondenten dat de oude vrouw zelf verantwoordelijk is voor haar zorg, zien ze een aanvullende rol voor de partner, familie in het geheel en de kinderen in het bijzonder. Ze vinden niet per se dat de familie de oude vrouw in huis moeten nemen, maar ze vinden wel dat de familie moet zorgen dat de oude vrouw de zorg krijgt die ze nodig heeft en zelf wil.

Volgens de respondenten is de rol van de overheid ofwel het voorzien in betaalbare zorg ofwel er voor zorgen dat het pensioen hoog genoeg is zodat de mensen hun zorg kunnen betalen, ook al is dit een serviceflat of een bejaardentehuis.

"Als je nu hoort wat mensen moeten betalen om in een rusthuis te zitten. Dat is 63 euro per dag. Dat kan ik niet betalen met een gewoon pensioentje. Als je ziet hoe laag pensioentjes nu zijn. [...] Ik vind dat pensioenen moeten aangepast worden zodat mensen zich dat kunnen permitteren" (vrouw, zelfstandige, 65-75 zonder kinderen).

6.2.5 Het eigen perspectief

Verwachting voor zorg op de oude dag

De algemene teneur is dat onze respondenten zo weinig mogelijk 'hulp' willen. Al vinden enkele respondenten van de jongste (!) cohorte dat als het nodig wordt hun kinderen voor hen zullen moeten zorgen. De achterliggende redenering is simpel: *"we hebben als ouder vele jaren voor de kinderen gezorgd, dus later kunnen de kinderen voor ons zorgen"*. Ook de respondenten die nog geen kinderen hebben, vinden dat. Maar opnieuw: zorg betekent niet bij de kinderen inwonen. Dat willen ze nadrukkelijk niet, want net als de respondenten uit het OSIS onderzoek, vinden ze dat hun kinderen hun eigen leven moeten kunnen leven en ze willen hen niet tot last zijn. Zorg is in dezer dus vooral praktische zorg.

De respondenten uit de oudste cohorten die kinderloos zullen blijven, hopen dat hun partner voor hen zal zorgen. Degenen zonder partner geven aan het werkelijk niet te weten wie voor hen kan zorgen. Ze opperen dat het mogelijk is iemand uit de familie kan zijn, maar vrezen *"dat ze het zelf zullen moeten regelen"*.

Op de algemene vraag wie verantwoordelijk is voor de zorg komen twee pistes naar voor. De opvatting dat men zelf verantwoordelijk is, domineert. Dus 'zelfredzaam zijn' staat opnieuw hoog op de agenda. Alleen als de eigen middelen ontoereikend zijn, moet de overheid bijspringen. De overheid fungeert in de hoofden van de respondenten dus als vangnet, al komt ook hier – net als bij het vraagstuk van de houdbaarheid van de pensioenen – naar voor dat, omdat we *"zoveel belastingen betalen"*, de overheid wel degelijk verantwoordelijk is voor de organisatie en betaalbaarheid van de zorg.

"Je betaalt heel je leven belastingen voor alles en nog wat, en ik vind dan dat op je oude dag de regering er wel tussen mag komen. Ok, je hebt ook luxeueze bejaardentehuizen, en ok dat je dat niet kunt verhalen op de overheid, maar ik vind toch wel dat ze erin mogen tussenkomen. Ik vind die kosten verhalen op de kinderen verschrikkelijk. Ik had nu niet zo een hele goede band met mijn vader, maar met mijn moeder wel, maar ik heb me altijd afgevraagd moest mijn vader ouder geworden zijn en hij zou zich op een

dag niet meer behelpen, zou ik het niet pikken dat ik daar elke maand zoveel voor zou moeten ophoesten. En ik vind nu wel dat mijn kinderen dat ook niet moeten doen" (vrouw, schuldbemiddelaar OCMW, 25-35 met kinderen).

In het verlengde van de antwoorden op het vignet, vinden de respondenten dat de leden van het eigen gezin en familieleden niet worden geacht om voor de kosten van hun zorg op te draaien. De respondenten zien familie dus overduidelijk niet als bron van financiële hulp.

Net als in het OSIS-onderzoek hebben ook nu weer bijna alle respondenten een groot vertrouwen in de gezondheidszorg. De meerderheid verwacht en gelooft dat de kwaliteit kan en zal verbeteren. Wat ze zelf al merk(t)en, is toereikend. En ook hier komt de eigen belastinginbreng naar voor: de respondenten vinden zeer expliciet dat ze gedurende hun leven voldoende geld in de gezondheidszorg hebben gestoken, waardoor het onbegrijpelijk zou zijn als ze niet zouden krijgen waarvoor ze zo lang betaald hebben.

"Ik hoop het. Dat is het minste dat je kan doen als je zoveel jaar gewerkt hebt. Dat het toch een zekerheid is dat moet kunnen blijven bestaan. Als je als oudere je daar zorgen om moet maken, dan is het wel erg. We betalen toch wel genoeg taksen om daar voor in te staan" (vrouw, leerkracht, 45-55 met kinderen).

"Daar betalen we toch genoeg voor. Ik begrijp niet dat een gepensioneerde dat nog moet betalen. Dat is 50 jaar hé. Dat snap ik niet hoor" (man, metaalbewerker, 65-75 zonder kinderen).

6.3 Anticiperen op wonen op de oude dag: een onderzoek aan de kust

In opdracht van de provincie West-Vlaanderen ging in 2014 een onderzoek van start naar verhuisbewegingen van ouderen naar de kust. Daarbij werd gepeild naar de verhuismotieven, de motivatie voor locatiekeuze, de woonwensen, eventuele verhuisintenties en de woon- en zorgverwachtingen. Verder werd gekeken naar de gevolgen van de pensioenmigratie op de woonmarkt en zorgsector in de kustgemeenten en werden beleidsaanbevelingen gedaan.

6.3.1 Het onderzoek

Informatie werd vergaard via 7 focusgroepen in Blankenberge, Oostende, Nieuwpoort en Knokke-Heist met in totaal 62 zestigplussers die naar de kust verhuisden. De respondenten bestonden hoofdzakelijk uit personen die beroepen uitgeoefend hebben met een hogere sociaaleconomische status. De genderverhouding was ongeveer in evenwicht en het aantal jaren dat de deelnemers aan de kust woonden varieerde sterk. De respondenten kwamen uit heel Vlaanderen en Brussel. Uit de gesprekken werden vijf grote thema's gedestilleerd: (1) de keuze voor een van de vier kustgemeenten, (2) de opbouw van een netwerk, (3) de keuze om in de huidige woning te blijven of (4) een beroep te doen op ouderenzorg en (5) de eventuele terugkeer naar het binnenland.

Eerst peilden we naar de verhuismotieven. De respondenten kozen voor de zee omwille van het "eeuwige vakantiegevoel" en "de gezonde lucht". De gemeente waarin ze nu wonen kozen ze o.b.v. historische banden (bv vaak in die plaats op vakantie geweest) of de aanwezige voorzieningen (openbaar vervoer, winkels, ontspanning en medische voorzieningen). De pensioenmigranten wonen meestal niet op de toeristische plaatsen aangezien het er in de winter te verlaten is en in de zomer te druk.

Ten tweede kwam de opbouw van de netwerken van de verhuizers aan bod. De antwoorden van de respondenten zijn niet eenduidig. Het is duidelijk dat de verhuizers een actieve groep vormen, het merendeel beoefent nl. meerdere hobby's. Toch is die activiteit niet evenredig aan de dichtheid van hun netwerk. Het merendeel van de pensioenmigranten spreekt over een kloof tussen de oorspronkelijke bewoners en de "aangespoelden". De respondenten geven daarvoor twee redenen aan: een taalbarrière (door de verschillende dialecten) en de zogenaamde geslotenheid van de kustbewoners. Een tweede groep ervaart die kloof niet (of enkel in het begin) en verklaart dat er voldoende mogelijkheden zijn om een netwerk uit te bouwen. Een derde (kleinere) groep verhuisde naar de zee voor de rust en heeft geen behoefte aan een overvloed aan contacten. Een vierde groep sprak over eenzaamheid. Een ijkpunt hiervoor is het verlies van de partner. Ook de bewoners van toeristische buurten spreken over eenzaamheid.

In de laatste drie topics komen de toekomstplannen van de respondenten ter sprake. Het derde thema situeert zich rond de vraag hoe de pensioenmigranten in de toekomst willen wonen. Het overgrote deel van de respondenten wenst zo

lang mogelijk in de huidige woning te blijven wonen (in de literatuur: *ageing in place*). De respondenten zijn immers (relatief) recent verhuisd, waarbij we veronderstelden dat zij het *move in time* principe volgden. Dat impliceert een verhuisbeweging naar een woning en woonomgeving die aangepast is aan de stijgende leeftijd en de eventuele bijhorende afname van de mobiliteit.

In vierde instantie werd de ideeën over de ouderenzorg gepeild. De senioren nemen een afwachtende houding aan en zijn nog niet uitgebreid geïnformeerd over de residentiële zorg.

Ten vijfde blijken de respondenten aan te kust te willen blijven. Na een periode aan de kust zijn ze meestal niet meer vertrouwd met de voormalige gemeente of raakten ze hun netwerk daar (deels) kwijt.

6.3.2 Weinigen zijn voorbereid

Een cruciale bevinding van dit onderzoek komt voort uit de woonplannen en eventuele plannen m.b.t. ouderenzorg (thema 3 en 4). Hieruit blijkt dat de pensioenmigranten (bijna) niet voorbereid zijn op een eventuele afname van de mobiliteit, noch in de plannen rond de eigen woning, noch in de plannen rond de residentiële zorg.

Ten eerste. Zoals eerder vermeld blijkt uit het derde topic dat de pensioenmigranten opteren voor *ageing in place*. Omdat de respondenten op een relatief late leeftijd verhuisden vermoedden we dat ze rekening hadden gehouden met de eventuele complicaties van het ouder worden. Dat bleek niet zo te zijn. Om kwaliteitsvol *ageing in place* te combineren met een afname van de mobiliteit dient (1) de woning aangepast te zijn en (2) moet er (in)formele hulp aanwezig zijn.

Wat de woning betreft, blijkt dat de pensioenmigranten bij hun verhuisbeweging slechts gedeeltelijk bewust focusten op een aangepaste woning voor (minder mobiele) ouderen. Hoewel een deel kleiner woont en in een traploze woning (vaak een appartement), wordt weinig rekening gehouden met eventuele andere obstakels. De senioren hebben wél – in zekere mate - rekening gehouden met de aanwezigheid van voorzieningen in de buurt.

Wat de hulp betreft, zijn de respondenten erg optimistisch over de formele hulp, het zou volgens hen een alternatief kunnen zijn voor de residentiële zorg. Hoewel sommigen opmerken dat het duur is, enkel overdag beschikbaar en in korte shiften. Een belangrijke bemerking hierbij is dat de pensioenmigranten bijna niet rekenen op informele hulp. De partner is de eerste hulpverstrekker maar op de burens en kinderen kunnen de senioren minder tot niet rekenen. Die laatste wonen vaak niet in de buurt. Dat is een belangrijke bevinding aangezien het huidige ouderenbeleid gestoeld is op het informele netwerk als primaire zorgverstrekker (Vandeuren, Beleidsnota 2014-2019, 2014, pp. 11, 19, 29-31).

Ten tweede. Uit het vierde thema bleek dat de pensioenmigranten afkerig stonden t.a.v. wonen in een residentiële voorziening. De informatie die de respondenten hierover bezitten is navenant. Een significant deel van de respondenten weigert zelfs de opties in de residentiële zorg na te gaan. Het lijkt een erkenning van het ouder worden te impliceren. Om die reden zijn de ingeschrevenen op wachtlijsten eerder een uitzondering. Het is een vicieuze cirkel: sommigen durven zich niet in te schrijven omdat ze er zo weinig van af weten. Ze zijn bijv. bang geen recht meer te hebben op een plaats zodra ze er een weigeren. Anderen denken dat er strenge voorwaarden aan een inschrijving zijn verbonden zoals zware fysieke problemen (of het tegenovergestelde: "nog gezond zijn"), de verkoop van de eigen woning of geboren zijn in de gemeente van het woonzorgcentrum.

Maar ondanks de afwachtende houding, die vermoedelijk grotendeels aangestuurd wordt door onwetendheid, zijn de senioren toch ook bezorgd. Ze ervaren de vragen die in de focusgroepen aan bod komen "*confronterend*" zijn en hen verplichten na te denken.

Een van de conclusies van het onderzoek was daarom ook dat het beleid meer zou moeten inzetten op het informeren van de bevolking over eventuele problemen die zich kunnen voordoen bij het ouder worden. Door middel van proactieve campagnes dient het ouder worden en de mogelijke gevolgen hiervan, bespreekbaar te worden. We wijzen er ook op dat er verschillende redenen bestaan voor het uitstelgedrag van de senioren. De negatieve perceptie rond woonzorgcentra is er een van. Men ziet die centra als allerlaatste stap. Het uitblijven van een brede waaier aan woonzorgarrangement is een van de redenen waarom ouderen *ageing in place* als enige optie zien.

6.4 Sociale isolatie en vereenzaming

Eerder wezen we er al op: sociale isolatie en vereenzaming hebben op zowel de cognitieve als fysieke aspecten van veroudering. Eenzaamheid verhoogt, zo stelt Sommer (2015)⁴², de kans op vrijwel elke hersenaandoening.

In de context van de veroudering van de bevolking en de pensioengolf ziet de Koning Boudewijnstichting (2012), eenzaamheid en sociaal isolement bij ouderen als belangrijke uitdagingen. Om dat fenomeen in kaart te brengen, liet de KBS een enquête bij meer dan 1.500 65-plussers in België uitvoeren. Naast zelfstandig thuiswonende ouderen werden ook ouderen in woonzorgcentra geïnterviewd.

Gebaseerd op twee dimensies, nl. (1) gevoelens van eenzaamheid en (2) omvang van het sociaal netwerk, werd een typologie van sociale contacten bij ouderen opgesteld. Ze wordt weergegeven in tabel 27. Daaruit blijkt dat 23% van de 65-plussers eenzaam is en 23% sociaal geïsoleerd, of net geen 50% van de 65-plussers heeft eigenlijk te weinig sociale contacten.

Verder wordt er op gewezen:

- dat eenzaamheid toeneemt met ouderdom: 85-plussers zijn eenzamer;
- dat eenzaamheid groter is bij vrouwen, weduwen en weduwnaars, ouderen met gezondheidsproblemen⁴³ en ouderen die de eindjes moeilijk aan mekaar kunnen knopen;
- dat sociale weerbaarheid toeneemt met het economisch kapitaal waarover de ouderen kunnen beschikken.

De KBS wijst er op als het percentage eenzame ouderen op hetzelfde niveau blijft, dat betekent dat er tegen 2020 meer dan 1 miljoen eenzame ouderen in België zullen zijn.

Tabel 27. België, typologie van sociale contacten bij ouderen

Kwaliteit sociaal netwerk	Omvang sociaal netwerk	
	Groot	klein
Voelt zich niet eenzaam	Sociaal weerbaren 45%	Contactarmen 9%
Voelt zich wel eenzaam	Eenzamen 23%	Sociaal geïsoleerden 23%

Bron: Koning Boudewijnstichting (2012)

6.5 De woning als kapitaal

We wezen er eerder al op, een woning is niet alleen een 'plek om te wonen', het is ook een vermogen. Dat kan indien nodig geactiveerd worden om bij te passen. We vermeldden eerder al dat in ons land velen de woning zien als een vierde pensioenpijler. In het onderzoek DEMHOW werd nagegaan hoe verschillende groepen respondenten aankijken tegen de stelling dat het vermogen dat in de woning opgehoopt zit geactiveerd kan worden om het leven als oudere wat makkelijker te maken.

6.5.1 Huurloos wonen

Het kwam al aan bod en lijkt het een huizengroot cliché, maar opnieuw komt als grootste bonus van het bezit van een eigen woning, het 'huurloos wonen' op latere leeftijd naar voren. Zonder uitzondering benadrukken alle respondenten dat. Daarnaast is het huis ook wel het ultieme appeltje voor de dorst, de ultieme verzekering.

⁴² In *De Tijd*, 29 aug 2015.

⁴³ Heylen (2011) stelde vast dat: ouderen niet eenzamen dan anderen, tenzij hun gezondheid niet ok is.

"Je weet niet wat de jaren gaan brengen die er nog moeten aankomen, ook qua gezondheid weet je niet hoe je leven gaat eindigen en dat je eigendom toch altijd zekerheid geeft aan beide partners om verder te kunnen leven, hé. Dus in feite een appeltje voor de dorst, hé." (man, gepensioneerde bediende, 65-75 met kinderen)

6.5.2 Een huis is om te houden

Het is, zoals eerder al aan bod kwam, een mogelijkheid het huis te verkopen om vermogen vrij te maken. Toch zien slechts weinig respondenten dat als een optie en opnieuw gaan huren... is "geld wegslijten". Ze zien het enkel als optie, voor als ze zeer oud zijn en hun gezondheid het werkelijk niet meer toelaat om in hun eigen huis te wonen. Bovendien, mocht het noodzakelijk zijn, willen ze er een bedrag voor krijgen dat hoog genoeg is om hun levensstandaard te behouden.

"Het kapitaal dat het huis vertegenwoordigt, stel dat we naar een serviceflat willen verhuizen, dan hebben we zoveel budget dat besteedbaar is." (vrouw, parttime receptioniste, 45-55 zonder kinderen)

Al is het huis 'om te houden', er zijn wel meer respondenten van de middelste cohorte die aangeven dat hun huis finaal kan gebruikt worden om hun toekomstige serviceflat of rusthuis te financieren. Als er tegen dan niet genoeg gespaard is, dan kan in het slechtste geval, de verkoop van hun huis een optie zijn. Hoewel het - om in herhaling te vallen - niet iets is dat ze graag zouden doen. De vrouw in het laatste citaat vermeldt deze optie hoewel het bijzonder onwaarschijnlijk is dat ze dit ooit zal moeten gebruiken aangezien ze meer dan 200.000 euro op haar rekening heeft staan. Dit onderstreept nogmaals dat het huis wel als vangnet wordt beschouwd, maar daarom niet één dat men ooit werkelijk zal nodig hebben.

6.5.3 Opeethypotheek (of omgekeerde hypotheek)

Een van de mogelijkheden om het vermogen van een woning te gebruiken, is de omgekeerde hypotheek of de opeethypotheek. Ook in deel 2 peilden we naar de interesse voor deze hypotheek. Drie jaar later is weinig veranderd. Een meerderheid van de respondenten heeft nog nooit van een opeethypotheek gehoord. Dat is op zich niet zo verwonderlijk aangezien ze in België verboden zijn. Na een toelichting over wat het is, is bijna niemand bereid om een dergelijke hypotheek te gaan gebruiken. Het is voor velen een wansmakelijke optie. Ook lijkt het eerder iets voor huishoudens zonder kinderen.

"Ja, ik zou dat overwegen. Je hebt geld, inkomen en wat kan het U schelen wat er mee gebeurt als je dood bent. Je zou wel goede inlichtingen moeten krijgen." (vrouw, gepensioneerde zelfstandige, 65-75 zonder kinderen)

De respondenten van de jongste cohorte lijken evenmin een meer 'gewaagde' attitude te uiten en ook zij stellen dat zo'n opeethypotheek hen niet aanspreekt, aangezien ze hun huis aan hun kinderen willen nalaten.

"Nee, ik heb deze woning gekocht om mijn kinderen iets te kunnen geven om hen een startkapitaal te geven om zo hun eigen woning te kunnen kopen. Maar nee, ik zou het niet doen, want dan is die woning niet meer van u, maar van de bank, en dan heb je hetzelfde concept als huren." (vrouw, ambtenaar, 25-35 met kinderen)

Dat de woning een 'erfenis' moet zijn, wordt ook bij de respondenten van de andere cohorten als argument gebruikt om zich niet tot een dergelijk 'gesofisticeerd' product te laten verleiden.

"Nee, ik zou niet meer het gevoel hebben dat het van mij is. Ik zou er geen veilig gevoel bij hebben. Het huis is ook een investering voor je kind, hé. Dus stel dat je geen geld meer hebt, maar het huis is er, dan kan ze later met dat huis doen wat ze wilt. Ze kan het verkopen, of het kan het begin zijn voor een ander huis. Maar het geeft een stabiliteit voor de toekomst van mijn kind. En ik vind toch dat het mijn taak is om mijn kind een veilige toekomst te geven. Ik wil toch altijd een zekerheid. Het zou voor mij een gevoel zijn van niet slagen in het leven moest ik mijn kind in de armoede duwen." (vrouw, reiscoördinator, 45-55 met kind)

6.5.4 Wantrouwen in financiële instellingen

De houding t.a.v. opeethypotheek sluit nauw aan bij het al eerder vastgestelde wantrouwen tegenover financiële instellingen. De respondenten verkopen daarom liever hun huis direct aan een andere persoon dan aan een bank.

"Man: Ik ben daar geen voorstander van, of toch alleszins niet t.o.v. een bank.

Interviewer: Waarom niet t.o.v. een bank?

Man: Daar ontbreekt vertrouwen. Een pacht doe je maar bij iemand waarbij je een bepaalde band mee hebt, iemand die je vertrouwt. En dat is mijn visie. Privaat kan dat, maar niet aan een bank. Ze doen het om eraan te verdienen, hé." (man, gepensioneerd architect, 65-75 met kinderen)

6.5.4.1 Een huis is een thuis

De discussie over de opeethypotheek doet naar voor komen dat een huis heel wat meer is dan een investering, meer dan "een zak geld". Het is beladen met emoties, ervaringen en stabiliteit. En verkopen zal dat niet compenseren. Een huis is immers niet gewoon een huis, maar ook een thuis. Mensen hechten zich aan de plek waar ze vele jaren hebben gewoond.

"Een huis is veel emotioneler dan je denkt. Gaandeweg hecht je eraan en emoties loslaten is zeer moeilijk. Al wil je dat niet, doe je dat toch. Zoals dit huis, naarmate de kinderen buiten gaan, is dit huis eigenlijk te groot, en rationeel weet ik dat, maar emotioneel kan ik er geen afstand van doen" (vrouw, zelfstandige, 45-55 met kinderen).

6.5.4.2 Een appeltje voor de dorst

Voorzichtig zijn is de attitude die de meeste respondenten aannemen. Men weet immers niet wat er te wachten staat in de jaren die nog moeten komen. En een opeethypotheek wordt met het omgekeerde geassocieerd: met risico, met gokken. Al vermelden respondenten van alle cohorten dat 'voorzichtigheid' mogelijks toch 'een generatieding' kan zijn, waarbij de generatie van de Tweede Wereldoorlog nog steeds angstig is om hun geld te verliezen en daarom vrij voorzichtig is wat spaargeld betreft (waarbij het huis dan wordt beschouwd als deel van het vermogen).

"Om twee redenen. Reden 1: als je van een generatie komt van voor de oorlog, mensen hebben dan schrik van nooit toe te komen. De sociale voorzieningen waren ook nog niet zoals nu. Het zit in die mensen hun brein, ook in het mijne. Het zit er ingebakken. Reden 2: de behoeften op bepaalde leeftijd zijn niet meer zo groot dan als je jonger was. Je hebt al veel gekregen/geprofiteerd. Je bent al uit eten geweest, je hebt al kreeft gegeten en je hebt al naar een aantal werelddelen op reis geweest, enz. Op bepaald punt is er verzadiging. Het verzadigingspunt is dan bereikt." (man, boekhouder, 65-75 met kinderen)

Voorzichtigheid lijkt ook een gewoonte te zijn die men zeker op zijn oude dag niet meer zal veranderen:

"Man: Ze blijven steeds op dezelfde manier leven en ze gaan niet ineens op hun oude dag veranderen.

Vrouw: Je geeft nooit aan jezelf toe dat het einde nabij is. Zoals mijn grootmoeder die beet elke frank in twee. En op de oude dag hebben ze meer dan een ruime spaarboek, maar voor haar is er op geen enkel moment de zekerheid dat ze het nu mag uitgeven, want hoe lang heb ik nog om te gaan.

Man: Maar is ze in staat om het uit te geven? Ze zitten zo in een patroon waardoor het moeilijk is om zich aan te passen en zeker op die leeftijd. Ze zitten er zo in gebeiteld en ze blijven erin vast zitten. Elke euro die beredeneerd is gependeed, dan ga je op het einde niet eens eender wat ermee doen.

Vrouw: Maar je hebt ook wel mensen die op hun oude dag, op hun pensioen, nog altijd blijven sparen en dat hun boekeske nog altijd blijft groeien.

Man: Maar je krijgt het er gewoon ook niet uit. Ze kunnen er niet direct iets anders mee gaan doen. Het is zo typisch." (man, informaticus; vrouw, ambtenaar, 25-35 met kind)

Oudere respondenten denken dat dit aan het veranderen is aangezien jongere mensen hun geld gemakkelijk lijken uit te geven. De respondenten uit die oudere cohorten verwachten dan ook dat in de toekomst meer mensen hun eigendomsvermogen zullen aanspreken. Anderzijds stellen de respondenten uit de jongste cohorte dat ze producten zoals opeethypotheek niet zouden gebruiken, aangezien ze hun huis willen achterlaten aan de kinderen.

Respondenten vermelden ook dat een huis, hoewel ze toegeven dat het inderdaad een vorm van sparen is, niet liquide genoeg is en dus eigenlijk niet direct bruikbaar is. Een huis is dus geen kredietkaart. Het is eerder een appeltje voor de dorst, in de hoop nooit dorstig genoeg te zijn om ervan te moeten eten...

6.5.4.3 Een huis is geen pensioen

Maar dit betekent niet dat ze het kapitaal dat vervat zit in de woning ook effectief als aanvulling van het inkomen zullen gebruiken. M.b.t. de woning-als-pensioen komen twee strekkingen naar voor. De eerste is dat men volledig eigenaar van zijn huis moet zijn voordat men op pensioen gaat omdat het inkomen dan daalt. Het tweede idee – niet het plan – is dat zo nodig men de woning kan verhuren om de zorgkosten (e.d.) incl. een verhuis naar een serviceflat of een rusthuis mee te financieren. M.b.t. de serviceflat leeft de opvatting dat dat met een gemiddeld pensioen niet te betalen is.

"Beschouw je je woning als een goede investering?"

R: "Ja, je verliest geen geld aan huur en uiteindelijk is het iets dat je kan verkopen. We hebben er over nagedacht, dat als we immobiel worden, we naar een serviceflat in de stad zullen verhuizen en ons appartement verhuren. Dan zullen we een surplus hebben, want gewone mensen kunnen zich met hun pensioen geen service flat permitteren." (HP, women, 57, Brusselse Poort)

7. Oud worden op de juiste plaats: aandachtspunten

40% van de ouderen woont in ongepaste woningen; een gelijkaardig percentage in aangepaste woonomgevingen. Een analyse van de ruimtelijke spreiding van de vergrijzing, leert bovendien dat deze zich boven-proportioneel buiten de steden voordoet.

Vanuit voorgaande analyse dringen zich belangrijke *conclusies* op:

1. De vergrijzing, incl. de vergrijzing binnen de vergrijzing, gaat over *grote* aantallen;
2. Ingrijpen wordt urgent daar geraamd wordt dat tegen 2030 een dikke 2 miljoen Vlamingen ouder dan 60 zal zijn en bijna 500.000 ouder dan 80; het aantal 80-plussers loopt daarna verder op;
3. Een gericht ouderenbeleid zal rekening moeten houden met de woonkwaliteit van de woningen waarin ouderen leven. Een groot aantal woningen is niet geschikt om ouder te worden;
4. Een gericht ouderenbeleid zal rekening moeten houden met de ruimtelijke spreiding van de vergrijzing. Er is nu al een mismatch tussen waar ouderen wonen en waar basisvoorzieningen (kruidenier, bakker, beenhouwer, apotheker,...) en zorgvoorzieningen zich bevinden. Kortom de Vlaamse ruimte is niet veerkrachtig voor de gevolgen van de vergrijzing;
5. Ouderen zijn niet geneigd om naar aangepaste woningen of woonomgevingen te verhuizen en dreigen daardoor in grote getale immobiel en sociale geïsoleerd te geraken, wat negatieve gevolgen heeft voor hun fysieke en cognitieve gezondheid en derhalve voor de zorgvraag;
6. Een gericht ouderenbeleid zal *lang* moeten duren, daar de groei van het aantal ouderen pas echt piekt in de periode 2050-2060;

Uitgangspunt van een modern ouderenbeleid is *de zelfredzaamheid van de oudere*. Er wordt niet vertrokken vanuit het standpunt van de professional of beleidsmaker, maar vanuit het standpunt van ouderen zelf. Wat willen zij? Wat wensen zij? Wat zijn hun behoeften? Hoe willen zij verouderen? Waar willen zij verouderen?... In de literatuur wordt dit de '*lived experiences*' genoemd, vertrekkend vanuit het referentiekader van ouderen zelf. Belangrijke voorwaarde hierbij is dat ouderen hier actief over gaan nadenken en voorstellen, wensen en verlangens verwoorden. Het bespreekbaar maken van de problematiek, zoals hierboven gesteld, is hier de voorwaarde.

Dat gaat zowel over het wonen als over de zorg. In het kustonderzoek kwam duidelijk naar voor dat het de senioren doorgaans niet echt uitmaakt wie de oplossing biedt, als ze maar kwalitatief is. Ideaaltypisch staan twee modellen tegen over mekaar. Model 1 is het actuele dominante beleidsmodel en lijkt aan te sluiten bij de wens van de ouderen. Het is het model dat *Ageing-in-Place* wordt genoemd en het houdt in dat de oudere zo lang mogelijk in de gezinswoning kan blijven wonen. Daartegenover staat model 2: *Moving-in-Time*, het op tijd verhuizen naar een aangepaste woning en woonomgeving. Dat is een verhuizing die anticipeert op een mogelijks afnemende mobiliteit en toenemende zorgbehoefte. Aangenomen mag worden dat beide modellen voor zullen komen, al zal Ageing-in-Place meer dan waarschijnlijk blijven domineren, ook al omdat moving-in-time op dit moment geen beleidsoptie is en daarom nog niet uitgerold wordt.

Voorliggend rapport betreft een verkenning. We lijsten voor beide modellen enkele aandachtspunten voor beleid en onderzoek op.

7.1 Aandachtspunten voor onderzoek en beleid bij ageing-in-place

- Vertrekpunt: de Vlaamse ruimtelijke orde belemmert een efficiënte organisatie van de zorg en heeft tot gevolg dat voor vele ouderen die in de Vlaamse *sprawl* leven, elementaire behoeften niet voorzien zullen kunnen worden. Dat heeft gevolgen voor hun fysiek en cognitief functioneren en daarvan afgeleid voor hun omgeving en de zorgsector in het algemeen;

- Woonbeleid en beleid inzake ruimtelijke ordening
  - to do: aanpasbaar maken van woningen;
  - mogelijke instrumenten: verordeningen zoals bijv. een algemene bouwverordening die rekening houdt met een verminderde mobiliteit van de gebruikers en subsidies voor de aanpassing van de woning;
  - *indien niet*: velen zullen in onaangepaste woningen leven met gevolgen voor hun fysiek en cognitief functioneren en dat zal een weerslag hebben op het zorgbeleid;
- Beleid inzake ruimtelijke ordening: inrichting van de onmiddellijke woonomgeving
  - to do: omgeving aanpassen zodat minder mobiele mensen (ouderen) kunnen bewegen, met wandelstok, rollator, rolstoel en scooter;
  - *indien niet*: velen zullen in omgevingen wonen die beletten dat ze het huis verlaten en zo verstoken blijven van de nodige fysieke en cognitieve stimulansen die noodzakelijk zijn voor hun fysieke en cognitieve gezondheid;
- Beleid inzake ruimtelijke ordening & zorgbeleid omdat heel wat omgevingen voorzieningsarm zijn
  - to do: ofwel omgevingen creëren met voldoende schaalgrootte zodat rendabele voorzieningen zich komen vestigen ofwel er voor zorgen dat de voorzieningen ambulante naar de omgevingen komen;
  - *indien niet*: vele ouderen zullen de elementaire voorzieningen, waaronder eten en drinken niet binnen hun beleid hebben, laat staan dat ze de nodige vrijetijdsinfrastructuur hebben (met effecten op fysiek en cognitief welzijn)
- Zorgbeleid: het succes van AiP hangt af van de beschikbaarheid van voldoende kwalitatieve thuiszorg (s.l.)
  - to do: nagaan of de thuiszorg de groei van het aantal zorgbehoevende ouderen op een voldoende en kwalitatieve manier kan bereiken;
  - *indien niet*: vele ouderen dreigen verstoken te blijven van (aangepaste) zorg;
  - bedenking: de combinatie van de Vlaamse ruimtelijke orde met de vrijheid van keuze van zorgverstreker zorgt ervoor dat vele onnuttige verplaatsingen worden gedaan. Dat is tijd die niet aan zorg kan besteed worden, is derhalve niet efficiënt en kostenverhogend;
- Aandachtspunt: omdat perifere niet-stedelijke gebieden doorgaans ook minder tewerkstelling bieden, wonen kinderen er minder vaak in de buurt van ouderen waardoor er aan een van de sleutelvoorwaarden van de vermaatschappelijking van de zorg minder vaak voldaan is; er zijn in dergelijke gebieden gewoonlijk ook minder mensen aanwezig om aan vrijwilligerswerk te doen (Verwey, 2016).

7.2 Aandachtspunten voor beleid bij moving-in-time

- Vertrekpunt: er wordt nauwelijks ingezet op woonzorgalternatieven waardoor MiT geen volwaardig alternatief kan zijn en er wordt vastgesteld dat wanneer verhuisd wordt, (aankomende) ouderen onvoldoende rekening houden met een mogelijks afnemende mobiliteit;
- Beleid inzake ruimtelijke ordening en wonen: voorzien van voldoende alternatieven (Abbeyfield, kangoeroewoningen, co-housing...) en de inplanting ervan als volwaardige alternatieven; locatie is daarbij zeer belangrijk
  - *Indien wel*: verhoogt keuzemogelijkheden; laat inpassing in omgevingen met voorzieningen toe wat de zelfredzaamheid verhoogt en een meer efficiënte zorg toelaat; plaatst mensen in omgevingen met anderen wat een effect kan hebben op de eenzaamheid;
- Beleid inzake ruimtelijke ordening: plan de inplanting van gespecialiseerde zorginstellingen;
- 'Collateral gain': er komen gezinswoningen vrij omdat ouderen naar aangepaste woonvormen verhuizen. Deze kunnen voor andere doelen gebruikt worden zoals het herstel van open ruimte of het huisvesten van mobiele jonge gezinnen (waardoor minder gezinswoningen bijgebouwd moeten worden);
- Opportuniteit: de vaststelling dat een meerderheid van de ouderen na pensionering lang(er) gezond blijft, biedt de mogelijkheid om zonder tijdsdruk naar een aangepaste woning op een aangepast locatie uit te kijken.

7.3 Workshops

Een ontwerpversie van bovenstaande werd ter discussie voorgelegd in twee workshops. Deze hadden een dubbele finaliteit, nl. één, een validering van de samengebrachte informatie en twee, het formuleren van (tentatieve) aanbevelingen. Een eerste workshop werd bijgewoond door vertegenwoordigers van de bij de vergrijzing en organisatie van de zorg betrokken organisaties⁴⁴; een tweede werd bijgewoond door vertegenwoordigers van de administraties 'welzijn en gezondheidszorg', 'omgeving' en 'wonen'⁴⁵.

Volgende aandachtspunten/aanbevelingen voor een beleid inzake ruimtelijke ordening komen naar boven:

- Vertrekkend vanuit de vaststelling (1) dat heel wat ouderen nu al in onaangepaste woningen wonen, (2) dat ouderen niet geneigd zijn om hun woning aan te passen en (3) dat nieuwe woningen (huizen, appartementen) niet gebouwd worden met het oog op leven als minder mobiele ouderen, wordt aanbevolen om een **algemeen bouwreglement** op te stellen voor nieuwbouwwoningen met het oog op de toegankelijkheid van de woningen alsook de interne mobiliteit (bijv. inzake deurbreedte, grootte badkamer e.d.m.);
  - o Aansluitend: er wordt aanbevolen om d.m.v. incentives **architecten aan te moedigen om voor ouderen te ontwerpen**;
- Vertrekkend vanuit de vaststelling dat de locatie van zorgvoorzieningen, inzonderheid woonzorgcentrum, niet ruimtelijk omkaderd wordt – er wordt enkel een aantal bepaald in functie van het aantal inwoners -, wordt aanbevolen om **de locatiebeslissing aan een ruimtelijke toets te onderwerpen**. Meer en meer lijken residentiële ouderenvoorzieningen ingepland te worden op locaties die niet aansluiten bij voorzieningen en zorg;
  - o Aansluitend: er dienen op mekaar **aansluitende zorgregio's of woonzorgzones (Winters, 2008, 2009, 2010)** te worden gecreëerd waarbinnen de gehele woonzorgplanning aan bod komt, incl. de ruimtelijke toets van de inplanting;
  - o Aansluitend: woonzorgvoorzieningen dienen in de 'gewone' omgeving te worden ingepland; de bouw van **zorggetto's** moeten worden **vermeden**; faciliteiten van residentiële voorzieningen dienen ook door niet-ouderen te worden gebruikt;
  - o Aansluitend: inzake ondersteuning wordt aanbevolen om de **dienstencentra lokaal** i.p.v. regionaal in te planten. Lokale dienstencentra staan veel dicht bij de leefwereld van de oudere;
- Vertrekkend vanuit de vaststelling dat locatie en inplanting cruciaal is, wordt aanbevolen om plaatsen vanuit het perspectief van actief ouder worden te **labelen**;
- Vertrekkend vanuit de vaststelling dat contact met de buitenwereld en fysieke activiteiten van cruciaal belang zijn, dient nagegaan te worden hoe **de (ruimere) woonomgeving aangepast kan worden** zodat minder mobiele ouderen niet afgeschrikt worden om buiten te komen;
- Vertrekkend vanuit de vaststelling dat de perceptie leeft dat alternatieve woonvorming niet betaalbaar zijn, dient onderzoek te worden opgestart welke van de **alternatieven financieel het voordeligst is**, bijv. een vergelijking van volgende alternatieven: (1) thuis blijven wonen en zorg laten komen, (2) de woning verkopen en een aangepaste woning gaan huren en (3) de woning verhuren en zelf naar een alternatief verhuizen;

---

⁴⁴ Brussel, Faculteit Architectuur, 22/10/2015. Aanwezig: Eva Vandegaer (beleidsmedewerker Landelijke thuiszorg – Ons); André Sonnevile (voorzitter van de interne commissie wonen, mobiliteit en veiligheid – Vlaamse Ouderenraad); Donaat Van Eynde (Manager Zorgbeleid, Familiehulp), Mie Moerenhout (Directeur Vlaamse Ouderenraad); Rika Verpoorten (Stafmedewerker Woonzorg, VVSG); Mathieu Martens (voorzitter van de interne Commissie Welzijn, gezondheidszorg en Zorg – Vlaamse Ouderenraad); Clara Van den Broeck (stafmedewerker Financieel-economische thema's OZ – Zorgnet Icuvo); Nathalie Sluyts (stafmedewerker advisering voor commissies- Ouderenraad); Ingrid Van Deuren (Cel thuisverpleging – Socialistische mutualiteiten); Bram Fret (Belgian Ageing Studies – VUB & Wit Gele Kruis), Sandra Christiaens (regiocoördinator Vlaams Brabant en Brussel- Solidariteit voor het gezin); Pascal De Decker (HaUS – KUL), Emma Volckaert (HaUS – KUL) & Elise Schillebeeckx (HaUS – KUL)

⁴⁵ Brussel, Faculteit Architectuur, 23/10/2015. Aanwezig: Marie Le Roy (Wonen Vlaanderen – cel onderzoek afdeling woonbeleid); Kaat Tavernier (Wonen Vlaanderen); Sofie Devriendt (Agentschap Zorg & gezondheid – team ouderenzorg, vnl. residentiële ouderenzorg); Isabelle Loris (Ruimte Vlaanderen); Peter Vervoort (Ruimte Vlaanderen); Ann Pisman (Ruimte Vlaanderen); Pascal De Decker (HaUS – KUL), Emma Volckaert (HaUS – KUL) & Elise Schillebeeckx (HaUS – KUL).

- Finaal: er wordt op gewezen dat – ook al wordt gepoogd om dit te vermijden - in de thuiszorg, gegeven de geografie van de vergrijzing, heel wat **tijdrovende afstanden** worden afgelegd. Dat zal bij ongewijzigd beleid niet veranderen en heeft invloed op de kwaliteit van de zorg.

Bronnen

- Agentschap Ondernemen. (2015). *Naar een Toekomst van Mobiele Zorg*. Opgehaald van Agentschap Ondernemen: <http://www.agentschapondernemen.be/artikel/naar-een-toekomst-van-mobiele-zorg>
- Agentschap Zorg en Gezondheid. (2015). *Residentieële Ouderenzorg*. Opgehaald van Zorgaanbod: <http://www.zorg-en-gezondheid.be/Zorgaanbod/residentieele-ouderenzorg/>
- Agentschap Zorg en Gezondheid. (2015). *Thuiszorg*. Opgehaald van Agentschap Zorg en Gezondheid: <http://www.zorg-en-gezondheid.be/thuiszorg/>
- Bervoets, W. (2014, S). *Overhoused people/ Underused houses? Towards a sustainable reassembling of the post war housing stock in suburban Flanders, Belgium*. KU Leuven, Science, Engineering & Technology.
- Bourgeois, G. (2014). *Plenaire vergadering*. Opgeroepen op Juni 11, 2015, van Vlaams Parlement: <https://www.vlaamsparlement.be/plenaire-vergaderingen/925399/verslag/925615>
- Cantillon, B., Lefebure, S. & Van den Bosch, K. (2009). De materiële levensomstandigheden van ouderen in Vlaanderen: lessen uit Europa. In Cantillon, B., Van den Bosch, K. & S. Lefebure (red.). *Ouderen in Vlaanderen en Europa. Tussen vermogen en afhankelijkheid*. Leuven: ACCO, 53-90.
- Capéau, B. & J. Pacolet (2009). Vertel me niet hoe rijk je bent. Ik zie de kleren die je draagt. In Cantillon, B., Van den Bosch, K. & S. Lefebure (red.). *Ouderen in Vlaanderen en Europa. Tussen vermogen en afhankelijkheid*. Leuven: ACCO, 91-124.
- Carstensen, L.L., Isaacowitz, D.M. & S.T. Charles (1999). Taking time seriously. *American Psychologist* 54 (3) 165-181.
- Claessens, B., Vlerick, E. & P. De Decker (2009). *Op zoek naar de betekenis van wonen*, Rapport voor het Steunpunt Beleidsgericht onderzoek 2007-2001 Ruimte & Wonen: www.steunpuntwonen.be.
- Codex Vlaanderen. (2009). *Decreet Woonzorgdecreet*. Opgehaald van Vlaamse Codex: **Error! Hyperlink reference not valid.**
- Coppé, G. (2015, Mei 29). *Verslag van de hoorzitting over 'Continuïteit in het beleid = bijkomend*. Opgehaald van Vlaams Parlement: <http://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2014-2015/g379-1.pdf>
- Coppens, L. (2007). Opeethypotheek betaalt vergrijzing niet. *De Standaard*, 9 mei.
- De Croo, A. (2013). Fouten en misverstanden over uw pensioen. *De Morgen*, 10 januari.
- De Decker, P. (2012). De geesten rijpen: het woonbeleid moet anders. *DeWereldMorgen*, 20 september.
- De Decker, P. (2013). *Eigen woning: geldmachine of pensioensparen?* Antwerpen: Garant.
- De Decker, P., Vandekerckhove, B., Volckaert, E., Schillebeeckx, E., De Luyck, N. & N. De Witte (2015). Wonen op een onaangepaste plek: de vergeten dimensie van de vergrijzing. *Ruimte & Maatschappij* 6 (4) 1-8.
- De Klerck, P. (2011). *Vergrijzing en ouderenzorg aan de kust. Moet er nog (nieuw) zand zijn?* SVR-Webartikel 8.
- Desmet, Y. (2003). *Steve op de rooster*. Brussel: sp.a.
- De Tijd*, 29 aug 2015
- De Witte, N., De Donder, L. & D. Verté (2014). De behoeften van ouderen: vertaling in huidig beleid. In De Kock, C., Vens, E., Beljoudi, Y. & C. Van Kerckhove (red.). *Ouder worden in een veranderende samenleving*. Antwerpen: Garant, 151-160.
- De Witte, N., Smetcoren, A.-S., De Donder, L., Dury, S., Buffel, T., Kardol, T. & D. Verté (2012). *Een huis? Een thuis! Over ouderen en wonen*. Brugge: Vanden Broele.
- Diez Roux, A.V. (2002) Invited commentary: places, people and health. *Journal of Epidemiology* 155 (6) 516-519.
- Doling, J. & J. Ford (2003a, eds.). *Globalisation and home ownership. Experiences in eight member states of the European Union*. Delft: Delft University Press.
- European Commission (2010). *Towards adequate sustainable and safe European pension systems – Green paper*. Luxemboug: Publication Office.
- Farber, N. & D. Shinkle (2011). *Aging in place*. Washington: AARP Public Policy Institute.
- FOD Economie (2012). *Armoede en sociale uitsluiting in België*. Persbericht, 16 oktober 2012: http://statbel.fgov.be/nl/binaries/CP_SILC2011_nl_tcm325-201870.pdf
- Golant (2014). *Age-friendly communities*. Montreal: Institute for research on public policy.
- Golant, S.M. (2015) *Ageing in the right place*. Baltimore/London: Health Professions Press.
- Hayutin, A.M., Dietz, M. & L. Mitchell (2010). New realities of an older America. Stanford: Stanford Center of Longevity.
- Heylen K. & Winters S. (2009). *Betaalbaarheid van wonen in Vlaanderen: De budgetbenadering*. Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen.
- Heylen, L. (2011). *Oud en eenzaam? Een studie naar de risicofactoren voor sociale en emotionele eenzaamheid bij ouderen*. Proefschrift voorgelegd tot het behalen van de graad van doctor in de Sociale wetenschappen: sociologie aan de Universiteit Antwerpen.
- Homans, L. (2014). *Beleidsnota 2014-2019: Wonen*. Opgeroepen op Januari 13, 2015, van Vlaanderen.be: <http://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/beleidsnota-2014-2019-wonen-1>
- Hunt, M.E. & G. Gunter-Hunt (1985). Naturally occurring retirement communities. *Journal of Housing for the Elderly* 3 (3/4) 3-21.
- Federaal Planbureau (2015). *De bevolkingsvoorzichten 2015-2060*: http://www.plan.be/databases/database_det.php?lang=nl&ID=35
- Feremans, K. (2012). De beste tips voor uw geld. Lanceringsmagazine van 'De Week van het Geld'. Bijlage bij *De Tijd* 20 oktober.

- Funderburck, B. (2008). *Regret and Successful Aging among the old-ord*. Los Angeles: University of California.
- ILIV. (2012). *Mijn huis, mijn alles & alles voor mijn huis*, persdossier: www.iliv.be.
- Janssens, Ph. (2015). Het is zo logisch... Over de evolutie van de woningprijzen. In: De Decker, P. e.a. (red.). *Woonnood in Vlaanderen. Feiten/mythen/voorstellen*. Antwerpen: Garant, 71-82.
- Justaert, M. (2013). De regering Di Rupo-De Croo? Allez dan. *De Standaard*, 12 januari.
- Kawachi, I. & L.F. Berkman (2003). *Neighbourhoods and health*. New York: Oxford University Press.
- Keulen, M., Gouden baksteen prijst beleid minister Keulen: <http://www.marinokeulen.be>, geraadpleegd op 3 mei 2009.
- Koning Boudewijnstichting (2012) Ouder word je niet alleen: http://www.kuleuven.be/lucas/pub/publi_upload/2012_Rapport_Isolement_Ouderen.pdf
- Lansperly, S. (2002). Aging in place. In Ekerdt, D.J. (ed). *Encyclopedia of aging*. <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3402200026.html>
- Leterme, Y(2009). *Het Rijnlandmodel*. Leuven: Van Halewyck.
- Lowe, S. (2011). *The housing debate*. The Policy Press: Bristol.
- Maes, T., Vanden Bergh, H. & T. Jacobs (1999). Keerpunten in de woongeschiedenis van ouderen. Enkele snapshots. In De Decker, P. (red.). *Wonen onderzocht 1995-1999*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling woonbeleid. 105-128.
- Martens, P. & Renard, H. (2010). Dat Zilverfonds is pure hypocrisie. Interview met Michel Jadot. *Knack*, 27 januari, 30-33
- Marx, K.A. e.a. (2011). Satisfaction with your new home: advantages and disadvantages to living in a CCRC. *Senior Housing & Care Journal* 19 (1) 83-96.
- Meeus, B. & P. De Decker (2015). *De geest van suburbia*. Antwerpen: Garant.
- Meeus, B. & P. De Decker (2015). Staying put! The (re)production of dwelling stability in Belgium, *Housing Studies*. DOI: 10.1080/02673037.2015.1008424
- Miller, D. (2008). *The comfort of things*. London: Wiley.
- Muyters, P. (2009). *Beleidnota Ruimtelijke Ordening: Een ruimtelijk beleid voor en op het ritme van de maatschappij*. Opgehaald van Vlaanderen.be: http://www.vlaanderen.be/sites/default/files/documents/22_ruimtelijke.pdf
- Myncke, R & Vandekerckhove, B. (2007) *De toekomstige ruimtebehoefte voor ouderen in Vlaanderen*. Brussel: Kenniscentrum voor een Duurzaam woonbeleid.
- Nygren, C. & S. Iwarsson (2009). Negotiating and effectuating relocation to sheltered housing in old age. *European Journal of Ageing* 6 (3) 177-189.
- Pacolet, J., Cattaert, G. & Van Steenberghe, A. (2006). *De rijkdom van de ouderdom herbekeken*. Leuven: HIVA-KUL.
- Pannecoucke, I. & P. De Decker (2015). *Grote Woononderzoek 2013. Deel 7. Woontevredenheid en woongeschiedenis*, Brussel: Steunpunt Wonen.
- Pannecoucke, I., Van Dam, R., Geurts, V., De Decker, P., Goossens, L. & B. Cantillon (2001). *Profiel van de sociale huurder en subjectieve beleving van de realisaties van de sociale huursector*. Rapport in opdracht van de Vlaamse Gemeenschap (PBO97/UFSIA86), OASeS/CSB, UFSIA, Antwerpen.
- Schauvliege, J. (2014). *Beleidsnota 2014-2019: Omgeving*. Opgeroepen op Juni 10, 2010, van Vlaamse Overheid: <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/beleidsnota-2014-2019-omgeving>
- Schillebeeckx, E., Oosterlynck, S. & P. De Decker (2014). *Internationale immigratie en vergrijzing in Vlaanderen: data en kaarten*. Antwerpen/Brussel: Steunpunt Ruimte.
- Simpson, D. (2015). *Young-Old. Urban utopias of an ageing society*. Zurich: Lars Muller Publ.
- Sherraden, M. (1991). *Assets and the poor. A new American Welfare Policy*. New York: M.E. Sharpe.
- Smetcoren, A.S. e.a. (2014). Denken over later? Attitudes van ouderen ten opzichte van verschillende woonvormen in Vlaanderen. *Ruimte & Maatschappij* 6 (2) 14-38.
- Smetcoren, A.S. (2015). Woonsituatie van ouderen in Vlaanderen: detecteren van kwetsbare groepen. In De Decker, P. e.a. (red.). *Woonnood in Vlaanderen. Feiten/mythen/voorstellen*. Antwerpen: Garant, 183-194.
- Smetcoren, A.S. (2015): 'I'm not leaving!?' *Critical perspectives on 'ageing in place'*. Doctoraat Pedagogische Wetenschappen, richting Agogische Wetenschappen, Faculteit Psychologie en Pedagogie, Brussel: VUB.
- sp.a, *Beginselverklaring*: http://www.onzeprincipes.be/pdf/spa_beginselverklaring.pdf (geraadpleegd op 21 december 2012).
- Sturtewagen, B. (2012). De best voorspelde ramp ooit. *De Standaard*, 9 oktober.
- Thissen, F. & L. Vanderstraeten (2015). Stad of platteland, de verschillen voor ouderen in Vlaanderen en Nederland. *Geron* 3, 12-16.
- Toussaint, J. (2011). *Housing wealth in retirement strategies. Towards an understanding and new hypotheses*. Amsterdam: IOS Press.
- Van Damme, B. (2010). *Het grijze goud*. Brussel: Itinera.
- Vandekerckhove, B., De Luyck, N., Volckaert, E., De Witte, N., & De Decker, P. (2015). *Ook de aangespoelden blijven. Woon- en zorgperspectieven van pensioenmigranten aan de kust*. Antwerpen: Garant.
- Van den Bossche, F. (2009). *Beleidsnota 2009 - 2014: Wonen*. Opgehaald van Vlaanderen.be: http://www.vlaanderen.be/sites/default/files/documents/20_wonen_2009_2014.pdf
- Van den Bossche, F. (2012). *Wonen in Vlaanderen 2050: krijtlijnen van een toekomstvisie*. Opgeroepen op Januari 21, 2015, van Woonbeleidsplan Vlaanderen: <https://www.wonenvlaanderen.be/woonbeleidsplan-vlaanderen/publieksmoment-woonbeleidsplan-van-13-september-2012-0>
- Van den Bossche, F. (2012). *Wonen in Vlaanderen 2050: krijtlijnen van een toekomstvisie*. Brussel: Kabinet van de minister.
- Van den Broeck, K. (2015). *Grote Woononderzoek 2013. Deel 4. Woningkwaliteit en renovatie: resultaten op basis van de vragen aan bewoners*. Leuven: Steunpunt Wonen.

- Van Dender, K. & J. Pacolet (1991). De rijkdom van de ouderdom. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Vanderstraeten, L. & M. Ryckewaert (2015). *Het Grote Woononderzoek 2013. Deel 3. Technische woningkwaliteit*. Leuven: Steunpunt Wonen.
- Vanderstraeten, L. & M. Ryckewaert (2015). Het verhaal van noodkopers en 'captive renters'. Ontoereikende woningkwaliteit in Vlaanderen. In De Decker, P. e.a. (red.). *Woonnood in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant, 87-106.
- Vandeurzen, J. (2009). *Beleidsnota 2009 - 2014*. Opgehaald van Vlaamse Regering: http://www.vlaanderen.be/sites/default/files/documents/21_wvg_2009_2014.pdf
- Vandeurzen, J. (2010, Oktober 27). *Beleidsbrief Welzijn, Volksgezondheid en Gezin 2010-2011, ingediend door de heer Jo Vandeurzen, Vlaams minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin*. Opgeroepen op Januari 12, 2015, van Jo Vandeurzen: <http://www.jovandeurzen.be/sites/jvandeurzen/files/Beleidsbrief.pdf>
- Vandeurzen, J. (2010, September 21). *Ontwerp Vlaams ouderenbeleidsplan 2010 - 2014*. Opgehaald van Vlaamse Ouderenraad: <http://vlaamse-ouderenraad.be/beleid/algemeen/Vlaams%20Ouderenbeleidsplan.pdf>
- Vandeurzen, J. (2014). *Beleidsnota 2014-2019 Welzijn, Volksgezondheid en Gezin*. Opgeroepen op Januari 13, 2015, van Vlaanderen.be: <http://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/beleidsnota-2014-2019-welzijn-volksgezondheid-en-gezin>
- Vandeurzen, J. (2015, Juni 9). *Antwoord op vraag om uitleg over de behoeften van de woonzorgcentra aan minister Jo Vandeurzen*. Opgehaald van Commissie voor Welzijn, Volksgezondheid en Gezin: <https://www.vlaamsparlement.be/commissies/commissievergaderingen/986253/verslag/987264>
- Van de Ven, L. (2014). *Troost. Over ouderdom, zorg en psychologie*. Antwerpen: Garant.
- Van Malderen, B., Franssen, C., & Croo, C. (2015, Juli 7). *Verslag namens de Commissie voor Welzijn, Volksgezondheid en Gezin over het voorstel van resolutie betreffende het ontwikkelen van nieuwe pistes voor de dringende en structurele financiering van investeringen in zorg-en welzijnsinfrastructuur*. Opgehaald van Vlaams Parlement: <http://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2014-2015/g299-2.pdf>
- Vanmechelen, O., Verté, Teugels, H., Buffel, T., e.a. (2012). Zorgnoden en -behoeften: de kijk van de Brusselaar: <http://www.woonzorgbrussel.be/sites/default/files/BehoeftenonderzoekBrusselseZorgVolledig.pdf>.
- Verburgh, K. (2015). *Ouderdom vertragen. Het langer jong-plan*. Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus.
- Verpoorten, R. (2015). Including assets in comparative old age poverty research: How does it change the picture? In Salagean, I. e.a. (eds.). *The young and the elderly at risk: Individual outcomes and contemporary policy challenges in European societies*. Intersentia, 107-128.
- Verté, D. (2015). 'Iedereen wil langer leven, maar niemand wil oud worden'. Interview in *TerZake* Dossier 3, 27-29.
- Verte, D., De Witte, N. & L. De Donder (2014). Zorginnovatie: sleutel op de toekomst? In De Kock, C., Vens, E., Beljoudi, Y. & C. Van Kerckhove (red.) *Ouder worden in een veranderende samenleving*. Antwerpen: Garant, 135-150.
- Verwey, L. (2016). *Kleine gebaren. Het belang van dorpsgenoten voor ouderen*. Inleiding op de studiedag 'Vergrijzing! Hoe hou je je dorp vitaal?', Havelte, 17 maart.
- Vlaams ouderenbeleidsplan 2010 - 2014*. (2010, September 21). Opgeroepen op Januari 13, 2015, van Jo Vandeurzen: <http://www.jovandeurzen.be/sites/jvandeurzen/files/Ouderenbeleidsplan2010-2014.pdf>
- Vlaams Parlement. (2015, Maart 31). *Commissie voor Welzijn, Volksgezondheid en Gezin*. Opgehaald van Vlaams Parlement: <https://www.vlaamsparlement.be/commissies/commissievergaderingen/970731/verslag/971234>
- Vlaamse Overheid. (2015). *Programmacijfers: aanbod en behoefte woonzorgcentra*. Opgehaald van Agentschap Gezondheid en Zorg: <http://www.zorg-en-gezondheid.be/programmatischewoonzorgcentra/>
- Vlaamse Overheid. (sd). *Woonzorgcentra (vroeger rusthuizen)*. Opgeroepen op November 28, 2014, van Gezin, welzijn en gezondheid: <http://www.vlaanderen.be/nl/gezin-welzijn-en-gezondheid/gezondheidszorg/ouderenzorg/woonzorgcentra-vroeger-rusthuizen>
- Vlaamse Regering. (2009). *Een daadkrachtig Vlaanderen in beslissende tijden. Voor een vernieuwende, duurzame en warme samenleving*. Opgehaald van Vlaams Regeerakkoord 2009-2014: <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/de-vlaamse-regering-2009-2014-een-daadkrachtig-vlaanderen-in-beslissende-tijden-voor-een-vernieuwende-duurzame-en-warme>
- Vlaamse Regering. (2014). *Regeerakkoord 2014-2019*: <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/het-regeerakkoord-van-de-vlaamse-regering-2014-2019>
- Weeks, J.L., Shiner, D. e.a. (2013). What should we build when they are ready to come? Developing Evidence-based housing for older adults. *Seniors Housing & Care Journal*: <http://www.performancedina.com/>
- Westendorp, R. (2014). *Oud worden zonder het te zijn. Over vitaliteit en veroudering*. Amsterdam: Atlas/Contact.
- WHO (2007). *Global age-friendly cities*: http://www.who.int/ageing/publications/Global_age_friendly_cities_Guide_English.pdf
- Winters S. (2010). *Behoorlijk wonen voor ouderen, ook als zorg nodig wordt. Behoorlijk wonen. Een lokale wegwijzer*. Brugge: Vanden Broele, IV.4.1-IV.4.37.
- Winters S. (2009). Wonen en zorg voor een nieuwe generatie ouderen. *Welzijnsgids*. Afl. 73 (juni 2009), 61-80.
- Winters S. & Peetermans A. (2008); 'Zorgvriendelijk Genk. Een aanpak voor het realiseren van woonzorgzones door een lokaal bestuur', OCMW-Visies, Jaargang 23, oktober 2008, p. 77-81.

Webbronnen

<http://www.abbeyfieldvlaanderen.be/>
<http://www.landelijkethuiszorg.be/NL/Zorg/Woningaanpassing>
http://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20141218_01436809
www.ocmwmaldegem.be
<http://www.ocmwmaldegem.be/alle-nieuwtjes/265-ocmw-s-van-evergem-maldegem-en-nevele-gaan-samenwerken>
<http://www.ouderenbehoefteonderzoeken.be/>
<http://skilpod.com/>
<http://users.skynet.be/fbo44465/ontwerpgids.pdf>
<http://www.toegankelijkheidsbureau.be/wonen.html>
<http://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/subsite/onzichtbare-zorg>
http://www.wooneenlevenlang.be/pdf/levenslang_wonen.pdf
http://www.zorg-en-gezondheid.be/programmacijfers_thuiszorg/
<http://www.zorgproeftuinen.be/>
<http://www.bouwunie.be/viewobj.jsp?id=49760>
www.iliv.be
www.ocmw-roeselare.be
www.steunpuntruimte.wonen.be
www.vandaag.be, 28/5/2012
www.steunpuntwonen.be
www.vipa.be
www.zorgbedrijf.antwerpen.be
www.zorg-en-gezondheid.be/Beleid/Regelgeving/Ouderenzorg/Specifieke-regelgeving-assistentiewoningen/

In deze reeks van Steunpunt Ruimte:

Leeswijzer

Polycentriciteit

Veerkracht

Toekomstverkenning

Monitoring & evaluatie

Reeds uitgegeven onder verantwoordelijkheid van het Steunpunt Ruimte:

Strategische allianties en territoriale pacten voor een duurzame Vlaamse ruimte: visie van het expertenforum Ruimte Vlaanderen (2014)

Tom Coppens, Georges Allaert, Linda Boudry, Griet Celen, Hubert Gulinck, Dirk Lauwers

Living labs. Co-evolutie planning met onderzoekers, overheden, burgers en ondernemers voor uitvoerbare ruimtelijke plannen (2015)

Luuk Boelens, Michiel Dehaene, Marleen Goethals, Annette Kuhk, Jan Scheurs.